

**T. B. Berdigylyjow, G. Kakalyýewa, A. Ş. Şükürow,
B. A. Hojamgulyýewa, B. N. Rahmanow**

MARKETING

II

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2013

UOK 339.1+378

B 49

Berdiglyjow T. we başg.

B 49 Marketing. (II kitap). Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.

Bu okuw kitabynda bazar ykdysady şertlerinde ýurdu-myзда marketing işini alyp barmagyň ugurlary, çözümleri we netijeleri giňişleýin beýan edilýär.

Okuw kitaby ýokary okuw mekdepleriniň talyplary we hünärmenler üçin niýetlenendir. Şeýle hem bu okuw kitabyndan degişli orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary okuw gollanmasy hökmünde peýdalanyp bilerler.

TDKP № 234, 2013

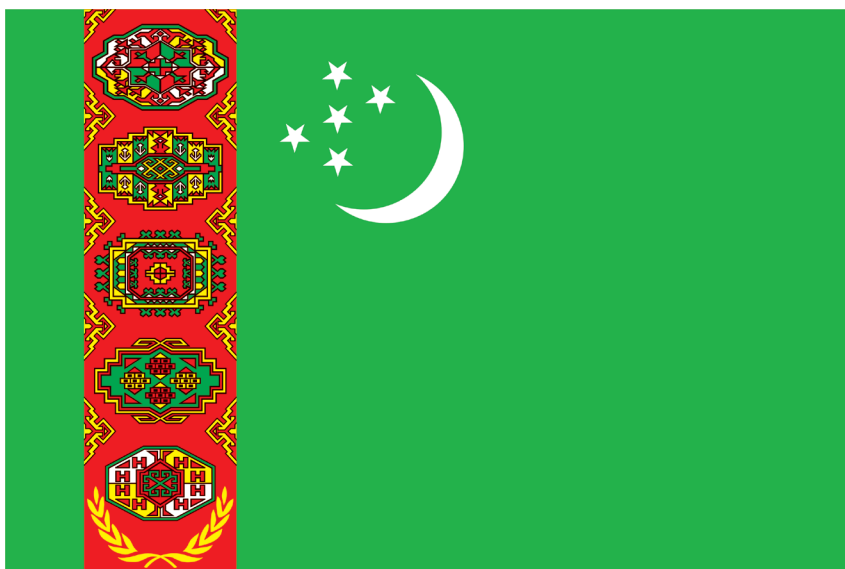
KBK 65.9 (2 Tü) 421 ýa 73

© T. Berdiglyjow we başgalar, 2013.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Häzirki günüň derwaýys talaby bazar ykdysady şertlerinde bazar bilen işlemegiň aýratynlyklaryna, ýagny marketinge üns bermekdir. Maşyn satanymyza, iş gözlänimizde, haýyr-sahabat işlere serişdeleri ýygnanymyza ýa-da pikiri wagyz edenimizde, biz marketing (bazar işi) bilen meşgullanýarys. Biz bazaryň nämedigini, onda kimiň işleýändigini, onuň işini, islegini bilmeli. Bize hemişe bir zat satjak bolýarlar, biz bolsa satuwyň ulanylýan usullaryny tanap bilmeli. Bazar işini bilsek biz özümizi alyjy hökmünde has ygtybarly alyp bararys.

Bazar işi – bazaryň hünärmen işgärleri, mysal üçin, gezme söwda agentler, bölek satuw söwdagärler, reklama boýunça hünärmenler, bazar işiniň derňewçileri, täze we markaly harytlary öndürýän önümçiligiň başlyklary we ş.m. üçin esas beriji ýörelgeleriň biri bolup durýar. Bular bazaryň häsiýetnamasyna we onuň segmentlere bölünişini maksatly bazaryň çäginde alyjylaryň isleglerini, talaplaryny we makul bildirilýändigine baha bermegi, bu bazar üçin zerur alyjylyk häsiýetli harydyň işläp taýýarlanylýşyny we synag edilişini nyrhýň kömegi bilen alyja çenli harydyň esasy gymmatlyk derejesini eltmekligi, harydyň halk köpçüligine giňden elýeterli we görkezilen bolmagy üçin ökde araçylaryň saýlanylýşyny harydy alyjylar tanar ýaly we satyn alaslary geler ýaly mahabatlandyrylmasy we herekete getirilişini bilmeli. Bazar hünärmeni bazar boýunça bilimiň we öz işine ökdeliğiň giň toplumyna şübhesiz eýe bolmalydyr.

Bazar işi baradaky mysallaryň köpüsi Garaşsyz we Bitarap ýurdumyz – Türkmenistan döwletimiziň durmuşyndan alyndy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow her çykyşynda diýen ýaly marketing bilen baglanyşykly meselelere üns berýär, ýagny ýurdumyzyň Strategik meýillnamalaşdyryş we ykdysady ösüş institutynyň döredilmegi gös-göni marketingiň ilkinji çözýän meseleleriň biri bolup durýar. Halkara hyzmatdaşlygyň ýola goýulmagyny global marketing işi bilen düşündirip bolýar. Marketing – iňlisçe «market» – bazar, bazar gatnaşykda alyjylaryň isleglerini öwrenýän ulgam diýmegi aňladýar.

Döwlet Baştutany ýurdumyzyň haryt syýasatynda marketing babatdaky tehnologiýalary giňden ulanmagy talap edýär.

Habar beriş serişdeleriniň beýan edýän wakalarynyň operatiwliginiň, ygtybarlylygynyň we takyklygynyň üpjün edilmegi barada belleýär. Marketingiň birinji elementi, alyjylaryň isleglerini öwrenmek bolup durýar, munuň üçin marketing maglumatlar ulgamy döredilýär we marketing derňewleri geçirilýär. Marketing derňewlerinde ulanylýan maglumatlaryň maksada laýyklygyna, takyklygyna, köne dældigine we obýektiwligine baha bermeli. Hormatly Prezidentimiz «Döwletimizde telekeçilik sektorynyň milli ykdysadyýetine goýýan maýa goýumlarynyň önümçilikde we hyzmat ediş ulgamynda esasy orny eýelemegini üpjün edip biljek ähli zerur şertleri döretmelidiris» diýip nygtaýar.

I bap

HARYTLARY ÝERLEMEKDE ÝAÝRADYŞ USULLARY WE HARYT HEREKETI

1.1. Harytlary ýerlemekde ýaýradyş ýoly we onuň wezipeleri

Harydy ýaýradylş ýoly (wezipeleri) – bu sarp edijiler ýa-da aýratyn kärhanalar üçin ulanmaga mümkinçilik döretmek üçin birnäçe kärhanalaryň, şahslaryň kömegi bilen harydyň önümçilikden sarp edijilere çenli geçýän ýoludyr.

Harydy ýaýradyş ýoluna gatnaşyjylar aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýärler: bazary öwrenmegiň (marketingiň) maglumatlaryny (habarlaryny) ýygnaýar we ýaýradýar, harydy ýerlemekde goldaw berýär, önümi sarp edijiler bilen gatnaşdyrýar; harydy sarp edijileriň talabyna laýyk getirmäge çalyşýar (sortlamak, saýlamak, ýygnamak, gaplamak); gepleşikler geçirýär; harytlary daşýar we saklaýar; ýaýradyş ýoluny maliýeleşdirýär; ýaýradyş ýoluny kämilleşdirmek üçin töwekgelçilik edýär.

Islendik ýaýradyş ýoluny şu aşakdakylar bilen häsiýetlendirme bolar: fiziki önüm, olara bolan eýeçilik, tölegler, maglumatlar, goşmaça hyzmatlar.

Hyzmatlary ýaýradyş ýolunyň gurşawynda (sferasynda) material däl önümler hereket edýär (hyzmatlar, pikirler, many).

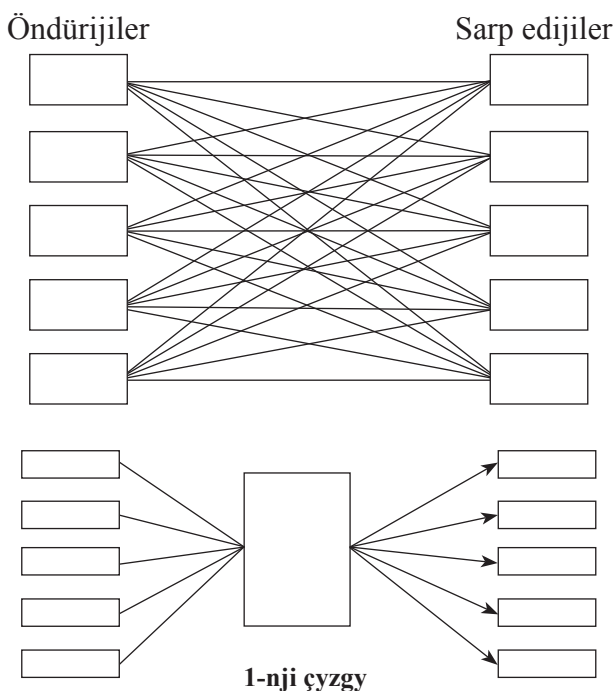
Harydyň ýaýradylş ýoluny onuň derejesi bilen häsiýetlendirme bolar.

Ýaýradylş ýolunyň derejesini önümçilikden sarp edijilere ýetirmek üçin haryda wagtlaýyn eýeçilik edýän ýa-da oňa hukuk gazanan islendik araçy (posrednik) bilen häsiýetlendirip bolar.

Araçy (posrednik) peýda gazanmak üçin öndüriji we sarp edijiniň arasynda haryda wagtlaýyn eýelik edýän ýa-da hukuk gazanyp, olaryň hereketini guramaga gatnaşygy söwda kärhanalarydyr ýa-da şahsyýetlerdir.

Araçynyň wezipesi 1-nji çyzgyda görkezilen. Ýagny 1 araçy 5 sany öndürijiniň we 5 sany sarp edijiniň arasynda dursa, özara gatnaşma duşuşyklarynyň sany 25-den 10-a düşýär.

Ýaýradys ýolunda araçynyň wezipesi

1.1.1. Harytlary ýerlemekde ýaýradys usuly barada düşünje we onuň wezipesi

«Ykdysadyýet» – diýen sözün özi ýaşaýys diýen manyny berýän bolsa harytlary ýerlemekde ýaýradys usullaryny we harydyň hereketini saýlap almaklygy muny ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň dogry

ýörelgesiniň wajyp elementleriniň biri hasaplamak bolar. Şol sebäpli ýurdumyzda öndürilýän önümleri (harytlary), Watanymyzyň çägin-den daşardan gelýän harytlary sarp ediljilere ýetirmekde harydyň hereketini dogry guramak ýurdumyzyň ykdysadyýetiniň ösüş derejesine gös-göni täsir edýär.

Bazar ykdysadyýetinde öndürijileriň, söwda kärhanalaryň arasyndaky özara baglanyşygyna uly üns berilmegi zerurdyr. Öndürijileriň köpüsi bu barada az pikirlenýärler. Olar, esasan, daşamak, saklamak we olary bölek satuw kärhanasyna satmak bilen haryt baradaky aladasyňy gutardy hasaplaýarlar, emma bu aladanyň gutardygy dälär. Sebäbi haryt dynuwsyz öndürilýändigini sebäpli, önümçilikden sarp ediljilere ýetirilip durulmaly özem mydama hereketde bolmaly. Olary yzygider bölek satuw kärhanasyna ýerleşdirmeli bolýar. Bölek satuw kärhanalarynyň nä derejede satuwy guraýandygyna we has amatly ýagdaýlarda olary paýlamalydygyna düşünelidirlär.

Amatly ýagdaýlara şu aşakdaky şertler mysal bolup biler:

- önüm öndürijiniň we satyjynyň abraýyny pese düşürmezlik;
- önümiň hilini ýokary derejede saklamak;
- harydy öndürmekde we ýerlemekde çykdajylary azaltmak.

Harytlary ýerlemek haryt öndürijileriň we söwda kärhanalarynyň umumy maksady bolup, olaryň her haýsy mümkin bolan ýagdaýlardan peýdalanyp, peýda gazanmaga ymtylýarlar. Olaryň ikisem şol peýdany köp gazanmaga çalyşýarlar.

Emma olaryň gazanýan peýdasy sarp edijiler bilen gönüden-göni, kä halatlarda göni bolmadyk ýagdaýlar bilen hem baglydyr.

Haryt öndürijiler, köplenç, öz harytlaryny araçy kärhanalaryň, özbaşdak söwda kärhanalaryň üsti bilen, dürli ýollar arkaly, kä halatlarda bolsa, öz hususy söwda nokatlarynyň (bölümleriniň) üsti bilen ýerleýärler.

Harydy ýerlemekde ýaýradyjy ýollar – bu harydyň önümçilik kärhanalaryndan, sarp ediljilere çenli harydyň geçen ýoluna aýdylýar.

Bu ýolda harytlar we hyzmatlar wagt boýunça, ýeri we borçlary boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar.

Harytlary ýerlemekde ýaýradyjy kärhanalar şu aşakdaky wezipe-leri ýerine ýetirýärler:

- 1) harytlary ýerlemek boýunça meýilnamalar düzmek we alyş-çalşy tizleşdirmek üçin habarlary ýygnamak, olary barlamak;
- 2) mümkin bolan alyjylyk bilen arabaglanyşygy guramak we saýlamak;
- 3) harytlary sarp edijileriň talaplaryna laýyk ýagdaýlara getirmek (sortlamak, guramak, gaplamak);
- 4) haryda bolan eýeçiligi öz üstüne almak ýa-da öz üsti bilen başga birine geçirmek üçin harydyň bahalary boýunça geleşik düzmek;
- 5) harydyň hereketini – daşalyşyny, saklanyşyny guramak;
- 6) öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin sarp edilen çykdajylaryň öwezini dolmaga maliýe ýagdaýlaryny döretmek;
- 7) öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin töwekgelçilik etmek.

Ýokarky sanalan 1-den 4-e çenli bolan aracynyň borçnamalaýyn şertnamalary dogry düzmäge mümkinçilik döredýär, galan borçlar bolsa 5–6–7-nyň şertnamany doly ýerine ýetirmäge kömek edýär.

Ýokarky borçnamalary ähli haryt ýaýradyjy karhanalar doly ýerine ýetirmezligi mümkin, ýagny ýokarky borçnamalaryň näçe köp görnüşini ýerine ýetirse bahasy-da şonça ýokary bolar. Näçe bu wezipeleri doly ýerine ýetirmese, şonça-da onuň bahasy pes derejede bolar. Sebäbi harytlary sarp edijilere ýetirmekde çykarylýan çykdajylar ol kärhanalaryň arasynda borçnamalary ýerine ýetirmek derejesinde paýlaşylmaly bolýar.

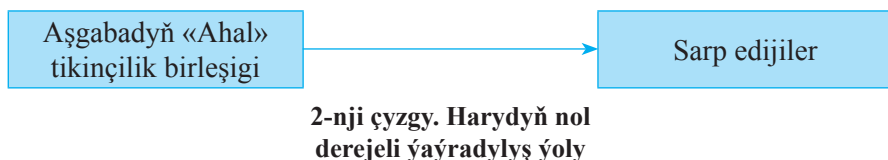
1.1.2. Harytlary ýerlemekde ýaýratmagyň derejeleri

Harytlary önümçilikden sarp edijilere ýetirmekde olary ýaýratmagy birnäçe derejelere bölmek bolar.

Harytlaryň ýaýradylýş derejesi – biziň ýokarda sanap geçen borçnamalarymyzyň ýerine ýetirilişine baglydyr, ýagny olary şu aşakdaky ýaly bölmek bolar:

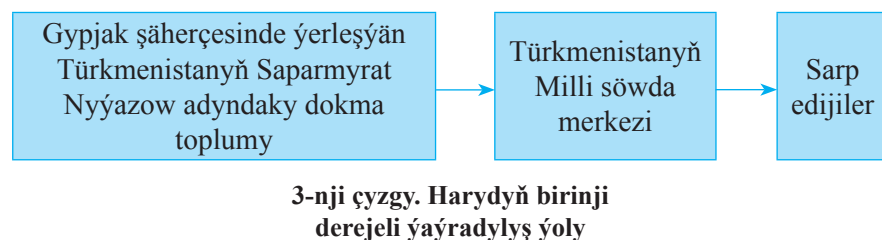
– nol derejeli ýaýradylýş ýoly – ýa-da muňa göni marketing diýilýär. Bu ýagdaýda haryt önümçilik kärhanasyndan göni sarp

edijilere ýetirilýär. Mysal üçin, Aşgabat şäherindäki «Ahal» tikiňlik birleşigi öz dükanynyda harytlary sarp edijilere satýar. Önümçilik kärhanasynyň bölek satuw bölümi fabrigiň balansynda durup, bazary öwrenmegi bellibir derejede paýtagtymyz Aşgabat şäherimiziň bir nokadynda özbaşdak ýerine ýetirýär. Bu dükan öz çig mal ätiýaçlygyna laýyklykda sarp edijileriň islegine görä hususy haýýşnama boýunça tikiňlik we satuw işlerini amala aşyrýar. Bu ýagdaýda diňe goşmaça girdeji alman, eýsem, önümiň assortimentini meýilleşdirmekde giňden ulanylýar.

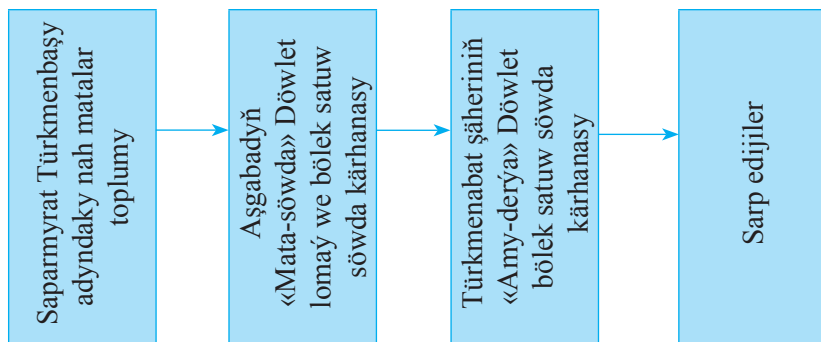
Harydyň birinji derejeli ýaýradylş ýoly – munda önümçilik kärhanasynyň we sarp edijileriň arasynda diňe bir sany araçynyň durmagy esasynda satuw amala aşyrylýar.

Sarp edijileriň bazarlarynda, köplenç, bölek satuw kärhanasy bolup biler. Mysal üçin, Gypjak şäherçesinde ýerleşýän Türkmenistanyň Saparmyrat Nyýazow adyndaky dokma toplumynda goýberilen nahtrikotaz matasyndan öndürilen sport maýkalarynyň Türkmenistanyň Milli söwda merkeziniň üsti bilen sarp edijilere (ilata) satylmagy (3-nji çyzygy).

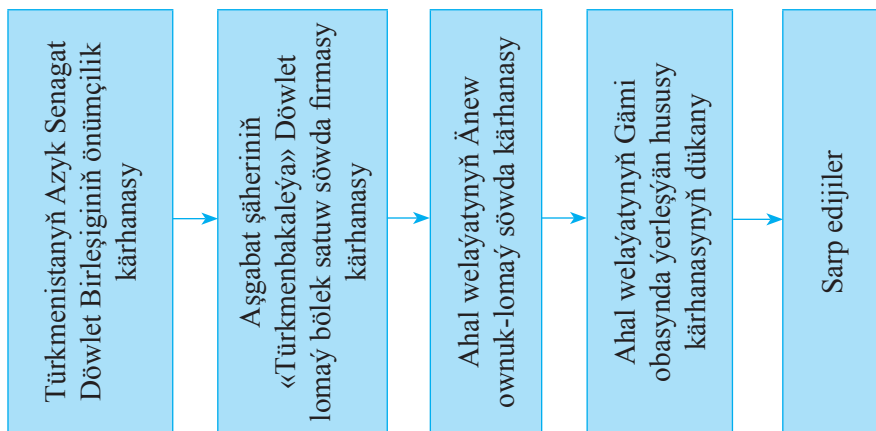
Harydyň ikinji derejeli ýaýradylş ýolunda – haryt öndüriji bilen sarp edijileriň arasynda iki sany araçy durýar. Ýagny haryt öndürýän önümçilik kärhanasy bilen sarp edijileriň arasynda, adaty, bir lomaý we bir bölek satuw söwda kärhanasynyň durmagy mümkin.

Meselem, Aşgabadynyň S. A. Nyýazow adyndaky Nah-mata kombinatyndan harydy şertnama düzmek arkaly Aşgabadynyň «Mata söwda» Döwlet lomaý we bölek satuw söwda kärhanasynyň satyn alyp, soňra ony Lebap welaýatynyň Türkmenabat şäherinde ýerleşen «Amy-derýa» Döwlet bölek satuw söwda kärhanasynyň dükanlarynyň üsti bilen sarp edijilere satylmagyna ikinji derejeli harytlary satmak üçin ýaýradylýş ýoly hökmünde seredilýär.

4-nji cyzgy. Harydyň ikinji derejeli ýaýradylýş ýoly

Harydyň üçünji derejeli ýaýradylýş ýoly – munda önümçilik kärhanasy we sarp edijileriň arasynda üç sany araçynyň gatnaşmagy bilen haryt ýetirilýär. Adatça, bir lomaý, ownuk lomaý we bölek-satuw kärhanalarynyň araçylarynyň gatnaşmagynda haryt söwdasy amala aşyrylýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Azyk Senagat Döwlet Birleşiginiň önümçilik kärhanasynyň önümleriniň Aşgabat şäheriniň Döwlet lomaý «Bakaleýa önümleri» bölek satuw söwda kärhanasy tarapyndan satyn alnyp, soňra ondan Ahal welaýatynyň Änew ownuk – lomaý satuw söwda kärhanasy satyn alsa, öz nobatynda şol önüm soňra Ahal welaýatynyň Gämi obasynda ýerleşýän haýsy-da bolsa bir hususy kärhanasynyň dükany tarapyndan satyn alnyp, sarp edijilere satylan halatynda harydyň üçünji derejeli ýaýradylýş ýoluna mysal bolup biler.

5-nji çyzgy. Harydyň üçünji derejeli ýaýradylş ýoly

1.1.3. Harytlaryň dikligine marketing ulgamy boýunça ýaýradylş ýoly

Soňky döwürde halkara marketing ulgamynda harydyň dikligine marketing ýaýradylş ýoly adaty ýola bäsdeşlik edýär.

Adaty marketing ulgamynda haryt öndürjileriň, lomaý söwda kärhanalarynyň birnäçesi özara söwda aragatnaşygyny biri-birine garaşsyz ýagdaýda hereket etmek bilen satuwy guramakda her biri özüne düşýän peýdany ýokarlandyrmaga özbaşdak, özüne amatly ýagdaýda guramaga çalyşýarlar.

Dikligine marketing ulgamynda ýokarda sanalan kärhananyň haýsy-da bolsa biriniň marketing işi guramaçylykly hereket edýär.

Dikligine marketing ulgamy önümçilik kärhanasyndan, bir ýa-da birnäçe lomaý söwda kärhanasyndan, bir ýa-da birnäçe bölek satuw kärhanasyndan emele gelip, bir özbaşdak ulgam hökmünde hereket edýär.

Bu ýagdaýda dikligine marketing ulgamyna ýolbaşçylyk edýän kärhananyň beýleki kärhanalaryň umumy eýesi bolmagy ýa-da şol ýolbaşçylyk edýän kärhananyň söwdany guramakda ýa-da önümçilikde amatly şertleri döretmegi ýa-da ýolbaşçylyk edýän kärhananyň dikligine marketing ulgamynda uly güýje eýe bolmagy mümkin.

Umuman, dikligine marketing ulgamy (DMU), marketing ulgamyň beýleki ugurlarynyň hereketine gözegçilik etmek üçin, ýagny beýleki ugurlarda gapma-garşylyklaryň bolmazlygy üçin emele gelýär. Soňky döwürde dikligine marketing ulgamy göwrümi boýunça ykdysady taýdan tygşytlý we bazary eýelemekde uly güýje eýedir hem-de harydyň hereketinde edilýän işleriň, çykdajylaryň gaýtalanmazlygy üçin hem amatlydyr.

Dikligine marketing ulgamy, esasan, şu aşakdaky görnüşlerde bolmagy mümkindir, ýagny önümçilik we ýaýradýş işleri. Muňa mysal hökmünde Türkmenistanyň azyk Senagat Döwlet Birleşigi, Galla önümler Döwlet Birleşigi degişlidir.

Şertnamalaýyn dikligine marketing ulgamy – munda garaşsyz birnäçe kärhanalar şertnama düzmek arkaly özüniň söwda işlerini bilelikde ýerine ýetirýärler. Esasy maksady, bäsdeşlerden yza galmazlyk. Olar 3 hili bolup biler:

- 1) lomaý söwda kärhanasynyň ýolbaşçylyk etmeginde meýletin bölek satuw kärhanalaryň bilelikde işlemegi;
- 2) bölek satuw söwda kärhanalarynyň kooperatiwleriniň birnäçe bölek satuw söwda kärhanalarynyň meýletin birleşmegi netijesinde hojalyk işleriniň bilelikde maksatnama düzmek arkaly amala aşyrylmagy;
- 3) özüniň artykmaçlygy arkaly ýolbaşçylyk edýän birnäçe edaralaryň şertnamalar arkaly birleşip, hojalyk işlerini amala aşyrmagy. Öz nobatynda munuň hem üç görnüşde bolmagy mümkin:
 - a) haryt öndürijiniň ýolbaşçylyk etmegi arkaly bölek satuw söwda kärhananyň marketing işlerini ýerine ýetirmegi;
 - b) haryt öndürijiniň ýolbaşçylyk etmeginde lomaý söwda kärhanalaryň birleşen marketing işlerini amala aşyrmagy;
 - ç) hyzmat ediş kärhanasynyň ýolbaşçylyk etmegi esasynda harytlary ýaýratmagyň marketing işlerini amala aşyrmagy.

Kähalatlarda gytaklaýyn we wertikal (dikleýin) marketingiň bir wagtda bilelikde ulanylmagy hem mümkin.

Harytlaryň ýaýradylýş ýolunda durmuşda dürli görnüşdäki usullaryň ulanylmagy mümkin. Haçanda olaryň arasynda önünde goýlan

maksatlara we olaryň iş ugurlary boýunça ylalaşyk bolmasa, olaryň arasynda gapma-garşylygyň döremegi hem mümkin.

Bu gapma-garşylyklaryň keseligine ýa-da dikligine marketing ýollarynda gabat gelmeği mümkin.

Gytaklaýyn marketing, köplenç, birinji derejeli ýaýradýş ýollarynda gabat gelýär. Mysal üçin, bir önümçilik kärhanasynyň üpjün edýän dileriň arasynda.

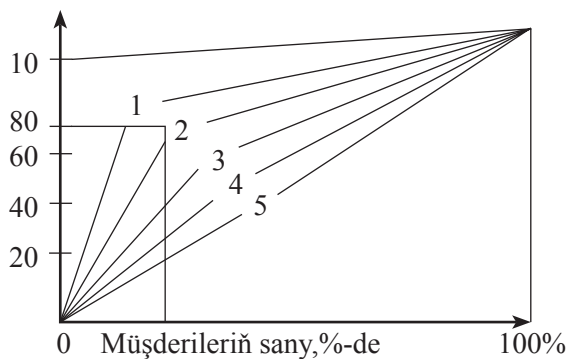
Iki dürli derejeli ýollarda. Mysal üçin, öndüriji bilen dileriň arasynda.

Ýaýradýş ýollaryny saýlap almaklyk ykdysady ölçeglere baglylykda amala aşyrylýar, ýagny satylan harytlaryň möçberi, oňa çykarylýan çykdajylar we başgalar.

Marketing esasynda harytlaryň ýaýradylýş ýollaryny (paýlamany) saýlap almagyň we olary netijeli ulanmaklyga umumy satylýan harytlaryň möçberine uly täsiri bardyr.

Mysal üçin: satylýan harydyň möçberiniň we müşderileriň sanynyň arabaglanyşygynda amatly ýagdaýlaryň döremegi mümkin.

Kärhana bir ýylyň ýa-da birnäçe ýylyň dowamynda aýratynlykda müşderiler boýunça derňew geçirmek arkaly satylan harytlaryň möçberlerini deňeşdirip, olary möçberleri boýunça goýmak arkaly (% hasabynda) kesgitläp biler, ýagny biz satylan harytlaryň möçberini we müşderileriň sanyny % hasabynda arabaglanyşygyň grafiki usuly boýunça guranymyzda şol grafikde arabaglanyşyk näçe göni çyzyga ýakynlaşsa, şonça-da amatly hasaplanylýar.

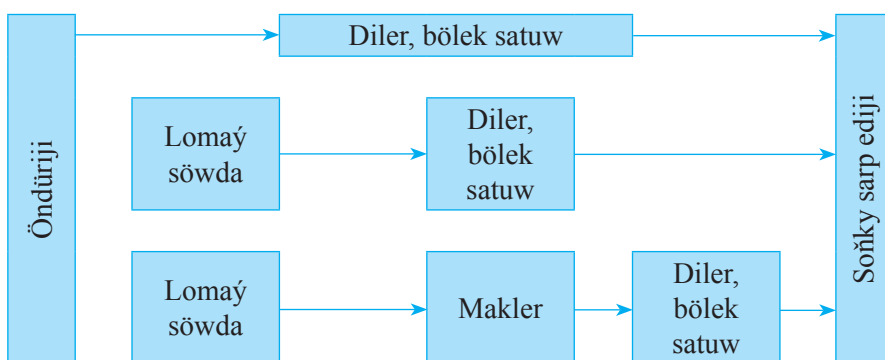

**6-njy çyzgy. Satylýan harytlaryň möçberi
we müşderileriň sany,% hasabynda**

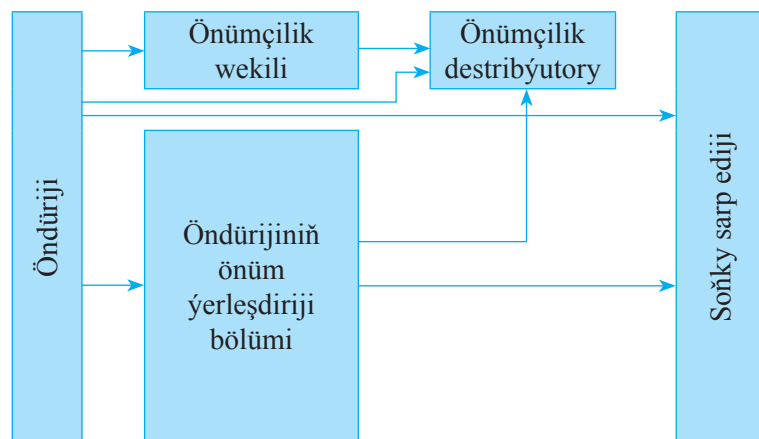
Berlen grafikde harydy ýaýradýş ýoly, göni çyzyga näçe ýakyn bolsa, şonça-da ol ýol amatly hasaplanýar.

Amerikan marketology Pareto in amatly ýagdaý 80:20% gatnaşygy hasaplaýar. Ýagny 20% müşderi harydyň 80%-ni ýerleýär. Bu usulda ýaýradýş ýoluny saýlamak isleg hödür etmekden ýokary geçen ýagdaýda ulanyp bolar. Haçanda ähli müşderiler deň möçberde haryt satyn alan halatynda, göni çyzyk (5-nji çyzgyda) emele geler. Müşderileriň sany näçe köp boldugyça, satuwy gurnamaga, şonça-da işgär köp gerek bolar.

a) sarp ediliş harytlaryň bazarynyň şekili

a)

b)

7-nji cyzgy

b) önümçilige niýetlenen harytlaryň bazary

1. Diller (iňlis dilinde – dealer) – bölek satyjy.
2. Distribýutor (iňlis dilinde – distributor) – lomaý satyjy.

Önümçilik bilen sarp edijileriň arasyndaky alyp satyjylaryň görnüşleri ýaýradyş usulyna bagly bolýar.

Ýaýradyş usuly öndüriji tarapyndan saýlanyp alnyşyna baglydyr. Adatça marketingde harytlary ýerlemegiň 3 sany usuly bar:

- 1) ekstensiw usuly;
- 2) saýlama usuly;
- 3) ynamly usuly.

Ähli galan harydy ýerlemek usullary ýokarky saýlanan usullaryň dürli ýagdaýlarda üýtgedilip alynmagynda gurnalandyr.

Giň gerimde ýerlemek – bu islendik haryt alyp satmaga isleg bildirýän bölek satuw kärhanalaryna ýerlemekdir. Adatça, bu usuly önümçiligi çylşyrymly bolmadyk, bahasy elýeterli harytlary goýberýän öndürijiler ulanýar (diş çotgasy, pastasy, sabyn, çilim, gap-gaçlar we beýleki gündelik isleg bildirilýän harytlar). Öndüriji önümçilik haryt dolanyşygyny ýokarlandyrmagyň hasabyna utuş gazanýar.

Aýratyn ýagdaýlarda ýerleşdirme usuly – bu her sebitde bir sany bölek satyjyny saýlap almak. Ýagny, bu satyja eksklýuziw şol sebitde öndürijiniň harytlaryny aýratyn şertlerde satmaga ýagdaý döredýär.

Bu usul, köplenç, uly bolmadyk şäherlerde ýa-da tehniki taýdan çylşyrymly gymmat bahaly harytlary satmakda amatlydyr. Ýagny bazar sygymy uly bolmadyk bir sany (diller) bölek satyjynyň ähli isleg bildirýän sarp edijileri üpjün etmäge mümkinçiligi bar.

Saýlap almak usulynda ýerlemek, ýagny şol sebitde iki ýa-da ondan köp bolan birnäçe satyjylary saýlap, olara öz harytlaryny satmagy ynanýarlar we ähli mümkinçilikleri döretmäge çalyşýarlar. Köplenç bu usul uly şäherlerde ulanylýar.

Ikinji we üçünji, dünýä tejribesinde soňky wagtlarda has giňden ulanylýar.

Önümleri ýerlemekde saýlanyp alynýan usullar, köplenç, olaryň görnüşlerine, sebitlerde hojalyk işleriniň alnyp barylýş aýratynlyklaryna baglydyr.

Önümleri ýerlemegiň usullary

T/b	Esasy parametrleri	Usullary		
1	Bazaryň doýgunlyk derejesi			ekstensiiv
2	Bazara gözegçilik derejesi	çäkli	orta	ýokary
3	Ýerlemegiň çykdaýylary	ýok	adam gözegçilik	gözegçilik ýok
4	Satyjylaryň goldawy	pes	orta	ýokary
5	Satyjylaryň ukyby	(gowy) ýokary	çäkli	uly bolmadyk
6	Assortiment	gowy	çäkli	uly bolmadyk
7	Harydyň	dar	ýörite	gysga
8	Öndürijiniň reklamasy	uzyn	orta	gysga

Dellaly saýlamagyň ölçegleri (kriteriýalar)

Ýagdaýlar	Saýlanýan sebäpler
1	2
1. Maliýe nukdaýnazardan	a) maliýe ýagdaýy näçe ýokary bolsa, şonça-da gowy; b) şol ugurdan işlän wagty (näçe köp bolsa, şonça gowy).
2. Guramaçylyk ukyby we esasy ýerleme görkezijileri: a) işçi sany; b) tehniki soraglara taýýarlyk derejesi; ç) eýeleýiş işleriň seljeriş döwri.	a) ýerleýşi, toparynyň ukyplylygy; b) dolanyşygynyň ösüş depgini (näçe ýokary bolsa, şonça gowy) – näçe köp bolsa şonça gowy; – tehniki taýdan gowşak işgäriň bolmazlygy; – soňky 35 ýylyň dowamyndaky hereketi.

1	2
3. Aralyk satyjy nähili önümleri satýar? a) bäsdeşleriň önümini; b) siziň önümiňiziň ýa-da hyzmatyňyzyň üstüni doldurmak; ç) önümleri we hyzmatlary örän ýokary hilde.	Öz önümiňe ynamyň barmy? – käwagtlar ynanyň bolýar; – amatly satyjy; – hili näçe ýokary bolsa, şonça-da ynam ýokary.
4. Harytlaryň we hyzmatlaryň umumy bolçulygy	Siziň söwda nyşanyňyza ýeterlik derejede üns beriljekdigine göz ýetirmeli
5. Satyjynyň abraýy	Diňe öz göz ýetirmegiňe görä çözmeli
6. Bazarda ýaýraýyş gerimi: a) geografiki ; b) pudaklaýyn ugurlary boýunça; ç) sargytlaryň ýygylgy.	Näçe giň bolsa, şonça gowy. – öz satýan harytlaryňyzyň düzümini gaýtalamazlyga çalyşmaly; – satyjynyň satuw nokatlaryny alyjylaryň esasy segmentleri boýunça ýapmaly; – işe başlan wagtyndan ýygylgyň ýokarlanmagy.
7. Ätiýaçlyklar, ammar ýagdaýy: a) ätiýaçlyklaryň görnüşleri, olaryň derejeleri; b) ammar jaýlary.	Esasy – sarp edijileri islendik wagtda goýumy amal etmek. – doly bolçulyk görnüşleriň we toplumlaryň goýum ýagdaýy; – tehniki taýdan ýokary derejede bolmagyna has ýokary baha berilýär.
8. Ýerleşdirişň amal edilişi we möhüm ähmiýeti	Esasy bazarda hyjuwlylygyna baha bermek, bazaryň önbaşçysy bolmaga çalyşmaly.

1.1.4. Haryt hereketi.

Haryt hereketi barada düşünje we onuň görnüşleri

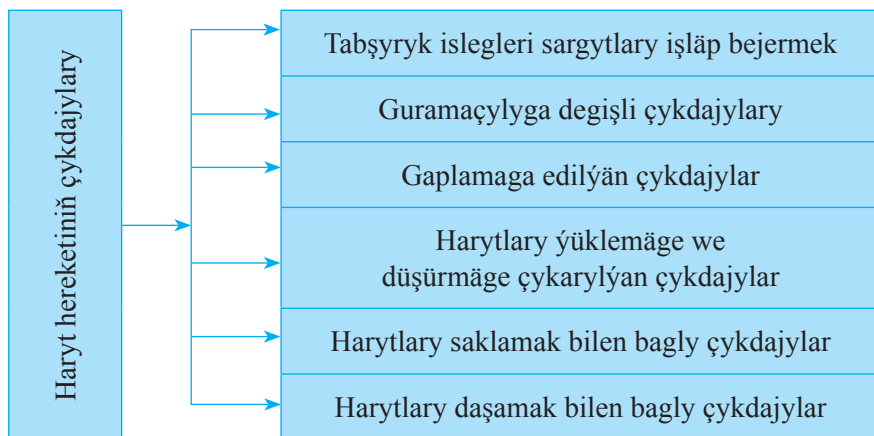
Harydyň hereketi – bu sarp edijileriň islegini ödemek we özüne peýda gazanmak niýeti bilen materiallaryň we taýýar önümleriň öndürilýän ýerinden olary gerekli ýerine ýetirmek hem-de durmuşda özleşdirmek üçin edilýän işleriň toplumydyr.

Harytlaryň bu hereketine haryt önümçiliginiň dowamy hökmünde seretmek bolar. Harydyň bu hereketini amala aşyrmak çykdaýy bilen baglydyr. Bu daşamaga, ýerleşdirmäge, saklamaga, ýüklemäge, düşürmäge, gaplamaga, tabşyryk, sargyt guramaçylygyna edilen çykdaýylardan ybaratdyr.

Häzirki wagtda bu çykdaýylar umumy çykdaýylaryň 12%-den 25%-e çenlisi bolmaga mümkin.

Haryt hereketi diňe çykdaýy bilen bagly bolman, eýsem sarp edijilerde hakyky islegi-de döretmegiň guralydyr.

Harydyň bu hereketini amatly gurnamak bilen sarp edijilere edilýän hyzmatlary gowulandyrmak, harytlaryň bahalaryny arzanlatmak, şol bir wagtyň özünde goşmaça müşderileri hem tapmak mümkin.

8-nji çyzgy. Haryt hereketiniň
çykdaýylarynyň görnüşleri

1.1.5. Haryt hereketiniň maksady

Umuman, söwda kärhanalary we önümçilik kärhanalarynyň köpüsi harydy gerek ýerine, gerekli mukdarda, wagtynda mümkin boldugyndan az çykdajy bilen sarp edijilere ýetirmek isleýär.

Hiç bir haryt hereketini guraýjy ulgamyň – iň ýokary derejedäki hyzmaty guramaga hem-de çykdajyny has arzan ýagdaýa getirmäge mümkinçiligi ýokdur.

Iň ýokary derejede hyzmat etmek – bu mümkin boldugyndan ätiýaçlyk harytlary köp mukdarda saklamak, ulag meselesini has çürt-kesik çözmek, çykdajylary azaltmak, ammar meýdanlaryny mümkin boldugyça ulaltmakdyr.

Hakykatda ykdysady taýdan amatly çykdajylar diýlip – köp bolmadyk ammarlar, uly bolmadyk ätiýaçlyk harytlar we arzan ulag hasaplanýar.

Demir ýol ulagynyň ulanylmagy arzan çykdajyly hasaplanýar. Emma demir ýol ulagynyň tizliginiň pesligi zerarly, aýlanyş serişdeleriniň köp wagtlaý saklanmagy we müşderiler tarapyndan harydyň puluny harydy alman tölemezligi mümkin. Mundan başga-da, arzan demir ýol konteýnerleri ulanmakda haryt zaýaýlygy-ýenjilmek, döwürlemek we ş.m köp bolýar.

Haçan-da ätiýaçlyk haryt mukdary az bolsa, onda kä halatda, mukdar we assortiment taýdan müşderileriň talaplarynyň üpjün edilmezligi ikuşsuzdyr.

1.1.6. Harydy ýerlemekde haryt hereketini meýilnamalaşdyrmak

Harydy ýerlemekde haryt hereketini meýilnamalaşdyrmak – bu haryt eýeçiliginiň birinden başga birine we olary fiziki taýdan bir ýerden başga bir ýere geçirmek boýunça ýerine ýetirilmeli işleriň takyk çözgüdidir.

Harydy ýerlemekde haryt hereketiniň meýilnamalaşdyrylmagynyň wajyplygy haryt hereketine täsir edýän ýagdaýlar we öz gezeğinde haryt hereketiniň täsir arabaglanyşygyna baglydyr.

Mundan başga-da, harydy ýerlemegiň haryt hereketiniň ýaýradylş ýollarynyň üsti bilen ähli haryt hereketine goşulýanlar bilen birlikde ýerine ýetirýändigini göz önünde tutmak gerek.

Biziň ýurdumyzda, esasan, oba hojalyk önümleri, geýimler, aýakgaplar, matalar (ekstensiw) giňişleýin dürli eýeçilikdäki aralyk kärhanalaryň haryt ýerlemeklige giňden çekilmegi marketing çärelerini geçirmeklige has kynlaşdyrýar.

Muňa seretmezden, köp sanly hususy kärhanalar öndürýän önüminiň bolçulygynyň we mukdarynyň has çaklidigi sebäpli, öz hususy satuw nokatlarynyň üsti bilen ýerlemegi (göni marketing boýunça) meýilnamalaşdyrýarlar.

Beýleki tarapdan, birnäçe oba hojalyk önümleri we senagat iýmit önümlerini ýerlemekde haryt hereketi çylşyrymlaşýar (gytak marketing usuly).

Ýagny bu harytlary 1, 2 ýa-da 3 derejeli ýaýradylş ýollary bilen ýerlemeklik amala aşyrylýar. Netijede, haryt hereketine gatnaşyjylaryň sany köpeliýär, şoňa görä-de harydy ýerlemek işleri paýlaşylýar. Bu bolsa öz nobatynda harydyň ýaýradylş ýollaryny ulanmaga gönükdirilýänligi sebäpli, haryt hereketine täsir edýän ýagdaýlary giňden öwrenmegi talap edýär.

Haryt hereketiniň ýaýradylş ýollary we olaryň arabaglanşygy. Haryt hereketiniň ýaýradylş ýollary şu aşakdaky çyzgyda aýdyň görkezilendir.

Haryt hereketiniň ýaýradylşy ýollarynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň özara baglanyşygy, aşakdakylardan ybarat:

1. Bazary öwrenmegiň meýilnamasyna gabat gelmegi, ýagny haryt hereketini taslamagyň bazary öwrenmegiň taslamasyna täsiri gaty güýçlüdir. Şol sebäpli marketing meýilnamasy harydy ýerlemekde haryt ýaýradyş hereketiniň göni ýa-da gytaklaýyn amala aşyrylýandygyna baglydyr. Haryt hereketiniň her bir tapgyrynda amala aşyrylyşyna baglylykda marketing meýilnamasy üýtgäp biler. Mysal üçin, bölek satuw dükanynyň üsti bilen ýa-da poçta üsti bilen satuwyň amala aşyrylýanlygyna baglylykda dürli marketing maksatnamasyny düzmek mümkin.
2. Ýerleme ýollar arkaly bilen aragatnaşygy gurnamak. Adatça, sarp edijiler öz öwrenişen ýerinden haryt almagy gowy görýärler. Şoňa görä-de öňden dowam edip gelýän ýollar bilen işlemek ýeňil. Täze firmalar üçin täze aragatnaşyk – haryt paýlaýyş ýollaryny döretmek uly kynçylyklary döredýär. Könedan gelýän ýol boýunça täze harytlary-da ýerlemek ýeňil bolýar. Şoňa görä paýlaýyş ýollary bilen aragatnaşyk näçe uzak wagtlaýyn bolsa şonça-da gowudyr.
3. Çykdajylaryň we girdejileriň hasabyna ýaýradyş ýollary saýlap almaklygyň girdejä we çykdajylara täsiri uludyr.

Harydy ýerlemekde haryt hereketiniň köp wezipesini alan kärhananyň, şonça-da çykdajylary köp bolýar we şoňa görä-de onuň köp girdeji almagy zerur. Başgaça aýdylanda, haryt hereketindäki tapgyrlarda her bir haryt hereketini amala aşyrmak üçin ýerine ýetirýän işleriň mukdaryna baglylykda çykdajylary çykar we girdejileri alar.

Marketing gurluşynyň gözegçiligi – öndüriji kärhana harydy ýerlemekde näçe aralyk kärhanalary köp ulansa, şonça-da olar sarp edijilerden daşda durýar.

Ýokarky sebäplere görä, harytlary ýerlemekde ýaýradyş ýollaryny meýilnamalaşdyrmak bolar. Ýöne hökmany suratda harytlary ýerlemekde ýaýradyş ýollaryň wezipeleriniň köp taraplaýynlygyny göz önünde tutmaly.

Ýaýradyş ýolyna gatnaşyjylaryň şu aşakdaky wezipelerde täsiri has uludyr:

- marketing barlagynda gatnaşyjylar sarp edijileriň gerekli zatlaryny gowy bilýär;
- satyn almakda, köplenç halatda, ýaýradys ýollaryna gatnaşýanlar haryt üçin satuw ýerine gelýänçä töleýärler. Kä halatda tölegini harydy satandan soňra töleýär, hatda kä halatlarda ylalaşylyp, tölegiň gijräk tölenýän wagty-da bolýar (konsignasiýa şertnamasy);
- bahany emele getirmekde, ýagny haryt hereketindäki çykdajylary oňa gatnaşýanlar kesgitleýär. Hatda, köplenç, harydyň soňky bahasyny olarsyz kesgitlemek asla mümkin däl.
- önümi meýilnamalaşdyrmaga, adaty, haryt hereketine gatnaşyjylar dürli ýollar bilen täsir edýärler. Olar öňden bar bolan harytlar we täze harytlar barada doly häsiýetnama we maslahatlar bermegi başaýarlar. Hatda haýsy önümiň bäsdeşlik ukybynyň pesligini ýa-da olaryň goýberilmesizdigi kesgitläp biýärler.

Harytlary ýaýratmak we ýerlemek esasy üç sany wajyp elementlerden durýar:

- daşamak;
- saklamak;
- sarp edijiler bilen duşurmak.

Daşamak – bu islendik haryt hereketiniň önümçilikden sarp edijilere çenli hökmany bolan hereketi.

Saklamak – munda bu, adaty, önümçilik mydama berlen wagtyň isleginden ýokarda durýar (isleg – haryda sarp edijileriň tolöp bilijilik ukuby)

Sarp edijiler bilen duşurmak – bu dükanlarda sarp edijilere satylýança haryt hereketi, ýagny ätiýaçlyk harytlary dükanlarda talaba laýyk enjamlarda ýerleşdirmek, dükanlaryň iş gününüň dowamlylygy, umuman, sarp edijilere harytlary bermekdir.

Haryt hereketini meýilnamalaşdyrmagyň wajyp tapgyrlarynyň biri haryt hereketiniň ýollaryny saýlap almakdyr.

Harydy ýerlemekde haryt hereketiniň ýollaryny saýlap almak

Islendik önümçilik kärhanasy harydy ýerlemekde haryt hereketiniň ýollaryny saýlap almakda, sarp edijileri, önümçilik kärhanasyny, harydy, bäsdeşligi, haryt hereketiniň ýollaryny göz önünde tutmalydyr:

1. **Sarp edijiler** – olara häsiýetnama, ýagny olaryň sany, gürlügi, ortaça satyn alnyş ukyby, olaryň haryt satyn almagy üçin dükanlara ýerleşşi, iş tertibi, bolçulyk gerimi, çuňlугy, dükandaky satyjylaryň sarp edijilere kömek berip bilijilik ukyby, segmentler – ululygy, satyn almakda özlerini alyp barşy.

Sarp edijileriň satyn almaga höwes edýän harydyna bolan isleginiň berlen ilatly ýerde (şäherde, obada) köp ýa-da azlygy takmyny sanlarda mysal üçin, Aşgabadýň gaz apparaturalar kärhanasynyň goýberýän 4 gözli gaz plitasyny alýjak sarp edijileriň Türkmenistan boýunça jeminiň näçeräkligi bilen şol sanda Aşgabatda, Türkmenbaşyda näçesi alynmagy mümkin, beýleki welaýat merkezleriniň, welaýat etraplarynyň oba we şäherçeleriniň her haýsynda aýratynlykda we jemi sanyny, sarp edijileriň islegini öwrenmek ýollary bilen belli bir derejede kesgitläp bolar. Ýagny birnäçe ýylyň dowamynda satylan gaz plitalarynyň çaklaýan sanyny düzmek bilen (1996 – 2000 ýyllarda 5 ýylyň dowamyndaky satylan gaz plitalarynyň çaklamasy boýunça) belli bir derejede kesgitläp bolar. Ýagny segmentlere bölmekde – welaýatlar boýunça, oba we şäher ilatlary, her ýylda emele gelýän täze maşgalalar, wagtyň geçmegi bilen olaryň hyzmat ediş möhletiniň gutarmagy (fiziki könelmegi, moral taýdan könelmegi), daşary ýurt gaz plitalaryna ýa-da elektrik plitalaryna isleg bildirýän sarp edijiler baradaky maglumatlar;

2. **Önümçilik kärhanasy** – görkeziji ýagdaýy (faktory) gözden geçirmek bilen onuň maliýe taýdan gowşaklygy, önümçilik tehnologiýasynyň könelişenligi, çig mal serişdeleriniň ýeterlik dældigi (takyk markaly polat listleriniň, reňkleriň, çalynýan reňkli – emal materialynyň hiliniň pesligi, umu-

man, ähli gerekli şaýlaryň hiliniň pesligi) işçileriň hünär derejeleriniň ýeterlik däldegi, zawodyň enjamlarynyň köneligi bilen geljekde ösüş derejesiniň nähili boljakdygyna şaýatlyk edýär.

3. **Haryt** – gaz plitasyny uzak wagtlap (10–15 ýyl) hyzmat edýän, her bir öýde gerekli ýanyjy enjamy 4 sany her bir maşgalany üpjün edýän, estetiki görnüşi boýunça ýokary bolmadyk, bahasy elýeterli, çylşyrymly däl, uzak wagtlap saklamaga ukyply haryt hasaplamak bolar.
4. **Bäsdeşlik** – Aşgabadýň gaz plitasynyň bäsdeşlik ukyby pes: estetiki görnüşi, uniwersallyk derejesi pes we tehnika taýdan häzirki zaman talaplaryny doly ödemeýär, bu kärhananyň harydynyň bäsdeşlik ukyby ýok diýen ýalydyr.
5. **Haryt hereketiniň ýaýradylş ýollary** – bu görkeziji boýunça zawod öz harydyny ýaýratmakda – ekstensiw usulynyň köp derejeli ýaýradylş ýoluny, başgaça, gytaklaýyn marketing usuly boýunça alyp barýar. Sebäbi bu kärhananyň bäsdeşlige ukyplylygynyň pesligi sebäpli, araçy söwda kärhanalarynyň öz önümini ýerlemekde saýlap ýaýratmak ýoluny ýa-da beýleki görnüşleri ulanmaga mümkinçiligi ýok. Bu kärhananyň maliýe ýagdaýynyň pesligi sebäpli, marketing çärelerini geçirmäge mümkinçiligi ýok diýen ýaly.

Mysal üçin, bu kärhana göni marketing boýunça bermeýär, harydyny zawodyň meýdançasynda ýerleşen öz kiçeňräk dükanynyň üsti bilen gaz plitalaryny ýerleýär.

Welaýatlarda öz harydyny göni marketing boýunça ýerlemäge mümkinçiligi ýok. Ýöriteleşdirilen dükan çykdaýylaryny ýapmagada mümkinçiliginiň ýok bolmagy ähtimal.

Köplenç, önümçilik kärhanalary harydy ýerlemek boýunça çykdaýylardan dynmak üçin öz hususy ýerleýiş ýollaryny döretmeýär. Olarada durup harydy ýerleýän söwda kärhanalaryndan peýdalanýarlar ýa-da gytaklaýyn harydy ýerlemek ýollaryny ulanýarlar.

Netijede, bular ýaly çykdaýylar we belli derejedäki girdejiler lomaý we bölek satuw kärhanalaryň paýyna düşýär.

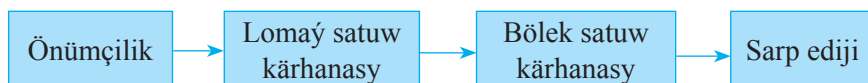
Gytaklaýyn ýaýradys ýolunda bu ýoluň uzynlygy we giňligi barada aýdyp geçmek zerurdyr.

Harydy ýerlemekde ýaýradys yolunyň uzynlygy harydyň nä derejede sarp edijilere ýetirilişine baglydyr.

10-njy çyzgy. Harydyň gysgaça ýaýradylş ýoly

Ýagny muňa başgaça göni marketing ýa-da harydyň birinji derejeli ýaýradylş ýoly diýilýär.

11-nji çyzgy. Harydyň uzyn ýaýradylş ýoly

Harydyň, gytaklaýyn ýaýradylş ýoluna harydy ýerlemekde üçünji derejeli ýaýradylş ýoly diýilýär.

Harydyň gysgaça ýaýradylş ýoluna «Türkmengallaönümleri» assosiasiýasynyň çöregi öz dükanlarynda sarp edijilere ýetirmegi mysal bolup biler.

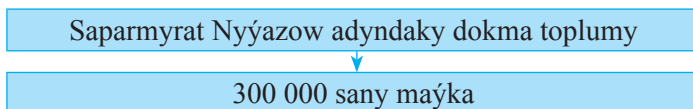
Harydyň gytaklaýyn ýaýradylş ýoluna Gypjak şäherçesiniň Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky jinsi matalar toplumyndan şertnama arkaly «Türkmenbirleşik» ulgamynyň Aşgabat şäherindäki «Türkmenkooptorg» lomaý söwda bazasy satyn alyp, jinsi jalbarlaryny öz nobatynda şertnama arkaly Köýtendag etrap alyjylar jemgyýetiniň üsti bilen sarp edijilere ýetirmegi mysal bolup biler. Kä halatlarda lomaý söwda kárhanyasy bilen haryt öndürijiniň birleşmegi-de mümkin.

Harytlary ýerlemekde has gysga haryt ýaýradys ýoly az sanly gatnaşyjylar bilen harydy ýerlemeklige düşünmek bolar. Mysal üçin, konditer sehi özüniň taýýar önümlerini birnäçe kafedir, restoranyň üsti bilen sarp edijilere ýerleýär.

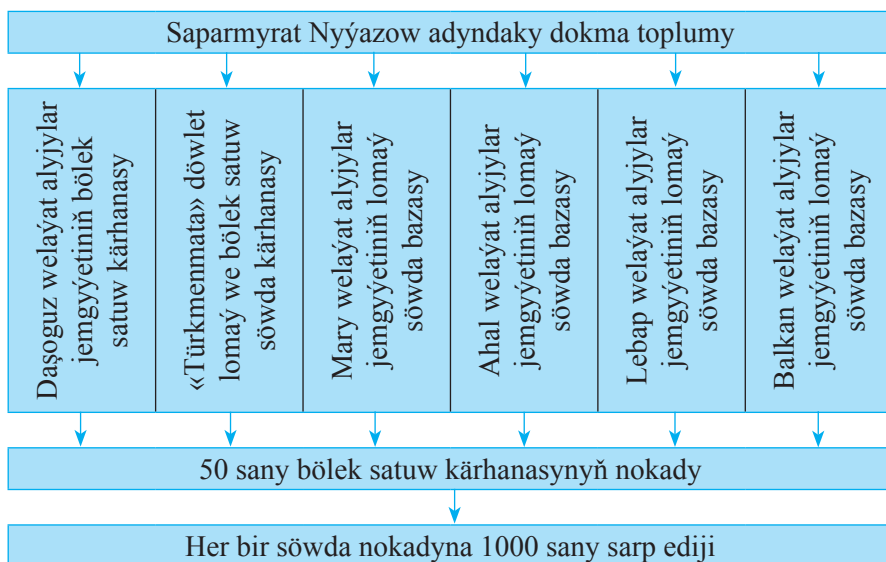
Harytlary ýerlemekde haryt hereketiniň gerimi – munda haryt hereketiniň islendik tapgyrynda köp sanly söwda kárhanelary ulanylýar. Mysal üçin, Aşgabat şäherindäki «Ahal» tikin birleşiginiň özüniň önümlerini köp sanly lomaý söwda we Daşary ykdysady gatnaşyklar ministrligine degişli lomaý söwda kárhanyly «Türkmenmata» döwlet

lomaý we bölek satuw kärhanasy, «Harytimpeks» daşary gatnaşyklar firmasy, «Türkmenbirleşik» ulgamynyň Aşgabat şäherindäki lomaý söwda bazasy, «Türkmenkooptorg» Ahal, Mary, Lebap, Daşoguz, Balkan welaýat alyjylar jemgyýetleriniň lomaý söwda bazalary we Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrligine degişli bölek satuw kärhanalary – «Aşgabat», «Merw», «Amyderýa», «Balkan», «Daşoguz» döwlet söwda firmalary, Aşgabat şäherindäki Milli söwda merkezi, Türkmenistan, «Altyn Asyr» ýaly giň söwda setiniň üsti bilen harydyny ýerlemegi mysal bolup biler.

Has düşnükli bolar ýaly, gönümel ýaýradys ýoly we gytaklaýyn ýaýradys ýoly boýunça harytlary ýerlemek hakda ýönekeý bir mysala seredeliň. Goý, Aşgabadyň Beýik Saparmyrat Nyýazow adyndaky dokma toplумы 300000 sany sport maýkasyny ýerlemeli bolsun diýeliň, onda:

12-nji çyzgy. Harydyň gönümel ýaýradylş ýoly

13-nji çyzgy. Harydyň gytaklaýyn ýaýradylş ýoly

Ýaýradys ýolunyň ýygylgy. Önümçilik kärhanalary harydy ýaýratmak üçin haryt hereketiniň diňe ýoluny saýlaman, eýsem olaryň ýygylgyny hem giňden kesgitlemelidirler.

Ýygylgy bellibir sebitde ýerleşen araçylaryň sany bilen kesgitlenilýär. Mysal üçin, Aşgabatda, Ahal, Mary, Lebap, Daşoguz we Balkan welaýatlarynyň her haýsynda aýratynlykda näçe sany araçy barlygynyň sany bilen ýygylgy kesgitlemek mümkin. Araçy näçe köp bolsa, şonça-da ýygylgy ýokary bolýar.

Çendenaşa ýygylgy marketing işleriniň barlagyny ýerine ýetirmegi kynlaşdyrýar ýa-da gözegçilikden çykmagyna getirýär.

Ýaýradylş ýoly saýlanandan soňra olara amatly ýagdaýda işläř ýaly şert döretmek zerurdyr.

Harydyň fiziki taýdan ýaýradylş ýoly – bu buýurma bilen işlemek, harydy işläp bejermek, ammar hojalyk işlerini guramak, ätiýaçlyk harytlaryny dolandyrmak, harydy daşamak ýaly işlerdir.

Haryt hereketiniň esasy maksady-sarp edijileriň islegini mümkin boldugyça iň az çykdajylar bilen amala aşyrmakdyr.

Haryt hereketinden: buýrmalary doly ýerine ýetirmek, gerekli möçberde ätiýaçlyk önümlerini saklamak, gyssagly goýumlary ýerine ýetirmek, kepil geçen borçlaryňy ýerine ýetirmek, satuwdan soňky hyzmatlary ýerine ýetirmek ýaly işlere garaşylýar.

Birnäçe kärhanalar berlen işde bellibir ölçegli iş ýagdaýlaryny kabul edýär. Mysal üçin, 24 sagadyň içinde eltilmeli harytlary güwä geçmek.

Haryt hereketini taslamak ýagdaýlarynda (proýektirleme göterimi) önümçilik – ýerlemek meseleleri çözülýär:

- a) önümçilige mysal, harydy nirede ýygnamaly ýa-da öndürmeli: haýsy ýagdaýda daşamak amatly (ýarym fabrikat, çig mal, taýýar önüm, işçi güýji nirede arzan, sarp edijilere haýsy ýerden getirmek amatly we başg.) ýa-da nirede önümi sarp edijiler üçin gaplara gaplamak amatly: önümçilikdemi ýa-da sarp edijilere ýakyn ammarlarda (daşamak üçin çykarylýan çykdajylara, harydyň hili bilen bagly ýagdaýlar) ýa-da gaplaýyş materiallary nirede arzan?

- b) ýerlemek bilen bagly meseleler: harydy nirede saklamak amatly – önümçilikdemi, lomaý söwdadamy ýa-da bölek satuw söwdasynda ýa bellibir ölçeglerdäki dürli ýerlerde?
- ç) ulagyň haýsy görnüşlerinde daşamak amatly, hyzmatlar haçan ýerine ýetirilse gowy – satylandan soňmy ýa-da satylman-ka, kähalatda saklamak we satuw ýagdaýyny birleşdirmek işleri amala aşyrylýar – konsignasiýa şertnamasy.

Konsignasiýa – araçy satuwy konsignasiýa ammarlarynda şertleriň döredilmegi bilen geçirýär, haçanda haryt konsignasiýa ammaryna gelende, haryda bolan hukuk tä şol harytlar satylyp tölegi geçirilýänçä satyjyda galýar. Harydy saklamak, daşamak, işläp bejermek, satmaga taýýarlamak satyjynyň hasabyna amala aşyrylýar.

Eger-de bellenen möhletde haryt satylmasa, ol haryt goýumça gaýdyp berilýär (ýöne hil taýdan pese çäkmadyk ýagdaýda – gaplary, bergileri we harydyň özi).

1.1.7. Haryt hereketi

Harydy ýerleşdirmegiň ýaýradylýş ýoly saýlanandan soň, haryt hereketini amatly ýagdaýda işläp ýaly gurnamaly.

Ýagny harytlary fiziki taýdan öndürijilerden sarp edijilere çenli geçilen ýola haryt hereketi diýilýär.

Haryt hereketiniň esasy maksady – talap edilýän hil taýdan bolçulygyna görä ýeterlik möçberde, gerekli ýerine, gerekli wagtda, iň az mukdarda çykajylary çykarmak bilen önümçilikden sarp edijilere ýetirmekdir.

Haryt hereketini birnäçe böleklere bölmek bolar: buýurma bilen işlemek; ammar hojalygynyň işini guramak, ätiýaçlyk harytlaryny dolandyrmak, daşamak.

Buýurma bilen işlemek: buýurmany almakdan, işläp bejermekden, ýerine ýetirmekden durýar. Buýurmalar poçta üsti bilen, telefon, kompýuter setiniň ýa-da buýurma berýäniň hususy wekiliniň üsti bilen iberilmegi mümkin.

Buýurma berýän bilen işlemek – munda buýurma harytlary ammara geçirilýär, ýagny şol harytlaryň (önümleriň) hakykatda bar

ýa-da ýoklugy barlanylýar, soňra ykdysady bölüme geçirilýär. Ol bölümde şol buýurma berlen (zatlaryň) önümleriň bahasyny, goýluş şertini we buýurma berijiniň tölemäge ukyplylygyny barlaýarlar. Buýurmanyň ýerine ýetirilip bilinjekdigine güwä geçilenden soň ony ýerine ýetirmäge başlaýarlar. Eger-de buýurma edilen önüm ýok bolsa, onda önümçilige tabşyryk berilmeýär.

Berlen buýurma taýýar bolandan soňra, ammar işgärleri ony ýörite tertipde ulagyň haýsy görnüşinde we haçan iberilmelidigini buýurmanyň goýum möhletine baglylykda çözüýär.

Ýüklemäge taýýarlyk – munda berlen buýurmany görnüşi, bahasy boýunça umumy harytdan gerekli möçberde bölünip aýyrylýar, (sçýot – faktura), ulag nakladnoýy we beýleki harydy ugradyjy resminamalar taýýarlanýar, talaba görä gaplanýar, belgilenýär we ýüklenýär.

Ammar hojalyklary ýa-da önümi (harydy) saklamaklyga önümi düşürmek, sortlamak, mukdar we hil taýdan barlamak, bahasyny barlamak, girdeji etmek, ýerleşdirmek we goýberilenden soň, resminamalaşdyrmak: önümiň saklanýan ýerini, sanyny, görnüşini hasaba almak, haryt saklamakda harydy ugradyjy resminamalary taýýarlamak (sertifikat, hasap haryt sanawy), nakladnoý we beýleki hasap resminamalary degişlidir.

Haryt ätiýaçlyklaryny dolandyrmak – bu gerekli möçberde, assortimentde, ýagny sarp edijileriň islegini ödemäge mümkin ýagdaýda saklamakdyr.

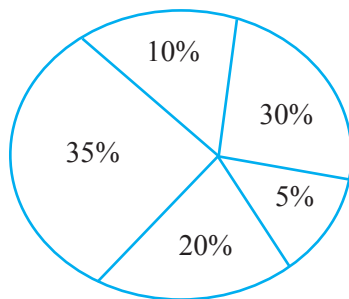
Ondan başga-da ätiýaçlyk harytlaryny döretmek önümi bütün ýylyň dowamynda öndürmäge mümkinçilik berýär.

Haryt ätiýaçlygyny köp saklasaň, sarp edijiler bäsdeş harydy alyp ugrasa geçmezligi mümkin. Eger-de az mukdarda saklasaň, bölek satuwy üznüksiz haryt bilen üpjün etmek meselesi ara düşýär. Diýmek, ätiýaçlyk harytlary oňa täsir edýän ýagdaýlara görä has amatly ýagdaýda saklamak zerur.

Ätiýaçlyk harydy çendenaşa köpelse, ony saklamak boýunça çykadajylar köpeler, ammarlaryň ýetmezçiligi ýüze çykar.

Ätiýaçlyk harydyny has az saklasaň, birinjiden, olary ýygýgydan daşamaly bolýar, ikinjiden, bölek satuwyň arasyňyň üzülmegi mümkin.

- Buýurma boýunça işlemek 10%
- Beýleki çykdajylar 5%
- Ätiýaçlyk harytlary 30%
- Harytlary daşamak 35%
- Ammar hojalygy 20%

**14-nji çyzgy. Harytlary fiziki taýdan
ýaýratmakda çykyan çykdajylar**

Harytlary daşamak – bu harydy önümçilikden başga ýere ge-
çirmäge we olary satmaga, ulanmaga mümkinçilik döredýär.

Harydy daşamak üçin ulag serişdeleriniň dürli görnüşleri ulanyl-
ýar: suw, demir ýol, awtomobil, howa, turba geçirijisi arkaly we.ş.m.

Ýokarda agzalan harytlary fiziki taýdan ýaýratmaga: buýur-
ma berýän bilen işlemek, harytlary işläp bejermek, ammar hojalyk
işlerini guramak, ätiýaçlyk haryt gorlaryny dolandyrmak we daşamak
işleriniň çykdajylarynyň jemi daşamagyň bölegini tutýar.

Sarp edijileriň islegini ödemäge güýçli täsir edýän bu işler
marketologyň bu işiniň ähmiýetiniň gaty uludygyny görkezýär.

1.2. Harytlary ýaýratmagyň usullary

1.2.1. Bölek we lomaý söwda

Halkyň sarp edýän harytlaryna ilatyň islegini olaryň köp möçber-
de öndürilişi, hil taýdan bolçulyk gerimi, hiliniň ýokarylygy bilen
kanagatlandyrylman, eýsem, olary satylýan ýerine gerekli wagtynda
eltip bermekligi, guramaklygy üpjün edilişi boýunça gazanylýar. Şu
möhüm işi ýerine ýetirmek marketingiň esasynda önümi ýaýratmak
ulgamyny guramaklykga degişli bolýar.

Bu ulgam bazarda şu aşakdaky barlaglary geçirmekligi talap
edýär:

- 1) haryt öndürijiler bilen ýygy-ýygydan duşuşyp durmagy ýola goýmagy;
- 2) alyjylaryň talaplaryna jogap berýän has netijeli ýollary we satmaklygyň görnüşlerini gözlemekligi;
- 3) harydyň satylyşyny tizleşdirmek üçin onuň satylyşyna barlagy güýçlendirmekligi.

Harydy ýaýratmagyň marketing barlaglar esasynda alnyp baryl-magy marketing täsirlilikiniň esasydyr. Harytlary ýaýratmagyň şeýle barlaglaryna şu aşakdakylar degişlidir:

- 1) halkyň isleg bildirýän harytlaryny we olaryň zerurlygyny barlamak;
- 2) bazaryň göwrümini barlamak;
- 3) umumy haryt satylyş çäginde şol haryt assortimentiniň lo-maý söwda kärhanasyna düşýän paýyny kesgitlemek;
- 4) bazar tilsimatlaryna seljerme bermek;
- 5) daşary bazara çykmak mümkinçiligini öwrenmek;
- 6) satylyşyň ösüş çägin barlamak;
- 7) ýaýradyjy ýollara seljerme bermek;
- 8) alyjylaryň islegini öwrenmek.

Harytlary ýaýratmagy öwrenmek bilen biziň maksadymyz-ýaýratmaklygyň kämilleşdirilen ugurlaryny alyp görkezmeklikdir. Harydy ýaýratmak ýönekeý ýa-da çylşyrymly görnüşlerde bolup biler. Ol uly bolmadyk önümçilik kärhanasy we ýerli bölek söwda dükanyň aralaryndaky dilden ylalaşyk esasynda esaslandyrylyp bil-ner ýa-da önüm öndüriji bilen lomaý we bölek söwda kärhanalarynyň şertnama baglaşmaklary esasynda mümkin bolup biler. Harytlary ýaýratmak üçin köp firmalara bitarap bölek satuw söwda dükany gerek. Ol dükanyň firmalaryň harytlaryny satyp, maliýe görkezijileri-ni ýokarlandyryrlar.

1.2.2. Bölek satuw söwda diýmek näme?

Bölek satuw söwda – harytlary alyjylara dürli görnüşde satmak we olara medeniýetli hyzmat etmekdir. Bölek satuw söwda setlerinde satylýan harytlar täjirçilik maksatlary ýerine ýetirmek üçin salgylan-

man, eýsem alyjylaryň özleri peýdalanmak üçin satyn alýan harytlarydyr.

Şoňa görä-de bölek satuw söwda setleriniň esasy halkasy dükanlardyr.

Dükanlar dürli hukukly düzgünnamalardan peýdalanmak bilen, söwda birligindäki we söwda kärhanalaryndaky dükanlara bölünýärler. Söwda birligindäki dükanlar esasy söwda hadysasynyň belli bir bölegini ýerine ýetirýär, ýagny harytlary satmaklygy we alyjylara medeniýetli hyzmat etmekligi.

Söwda kärhanasy, dükanlary – söwdanyň ähli görnüşlerini ýerine ýetirýär, ýagny harytlary üpjün edijilerden lomaý satyn almakdan başlap, ony ilata satmaklyga çenli ýagdaýlary ýerine ýetirýär. Ol dükanlaryň özleriniň aýlandyryş, dolandyryş serişdeleri, özbaşdak balanslary, Türkmenistanyň Tugrasy şekillendirilen möhürleri bardyr.

Haryt dolanyşygynyň 39% artmagy real göwrümleriň ösmegi esasynda üpjün edilipdir.

Bölek satuw söwdada örän kiçi «maşgala» dükanlary köpdür. Şeýle dükanlar Türkmenistan döwleti özüniň Garaşsyzlygyny, Bitaraplygyny alanyndan soňra has-da köpeldi. Ownuk söwdagärleriň döremegi ilatyň harytlara bolan isleginiň has-da doly kanagatlan-dyrylmagyna ýardam etdi.

Şol söwdagärleriň döremegi bilen bölek satuw söwdanyň täze görnüşleri döräp başlady. Ol görnüşler bolsa uly dükanlar tarapyndan kabul edilip başlady. Ownuk – bölek satuw söwda alyjylar üçin amatlydyr, sebäbi olara ähli ýerde duşmak bolýar (mysal üçin; aeroportlarda, köçeleriň golaýynda, bazarlaryň we teatrlaryň, demir ýol menziliň golaýynda, kiçi şäherçelerde).

Bölek satuw söwda kärhanalarynyň görnüşleri

Türkmenistan döwleti özüniň Garaşsyzlygyny we Bitaraplygyny alanyndan soňra dürli ölçeglerde we hyzmat ediş görnüşlerinde bölek satuw söwda setleri açyldy.

Ýurdumyzda ilatyň real girdejisiniň ýokarlanmagy, halkyň sarp edýän harytlarynyň ösdürilişiniň mukdary, olaryň assortimentleriniň

giňelmegi, şol esasyda haryt dolanyşygynyň artmagy bölek satuw söwda setleriniň hyzmat ediş derejesiniň ýokarlanmagyny talap edýär.

Bölek satuw söwda setleri belli bir çäklerde ýerleşip, söwda birligindäki we söwda kärhanalary, dükanlary özüne birleşdirýär.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, bölek satuw söwda setleri dürli görnüşlerde, görümlerde alyjylara hyzmat edýär.

3-nji tablisada hyzmat derejesiniň 4-si we ösüşde hereket edýän söwda jaýlary görkezilendir.

3-nji tablisa

**Alyjylar üçin hyzmat ediş görkezijileri
boýunça bölek satuw söwdagärleriň bölünşi**

Öz özüne hyzmat ediş	Harytlary erkin saýlamak	Bellibir hyzmat	Doly hyzmat
1	2	3	4
Edilýän hyzmatlaryň minimal sany. Bahanyň özüne çekijiligi, mydama isleg bildirilýän esasy harytlaryň söwdasy. Gündelik isleg bildirilýän harytlaryň söwdasy.	Edilýän hyzmatlaryň belli bir sany. Bahanyň özüne çekijiligi, hemişelik isleg bildirýän harytlaryň söwdasy. Gündelik isleg bildirilýän harytlaryň söwdasy.	Hyzmatlaryň dürlüligi. Öňünden saýlanýan harytlaryň söwdasy.	Giň hyzmatlaryň dürlüligi. Gözellik harytlarynyň söwdasy. Esasy isleg bildirilýän harytlaryň söwdasy.

1	2	3	4
Bölek satuw dükanlary – ammarlar, lomaý – bölek dükanlary ýa-da milli söwda merkezleri, söwda awtomatlary.	Harytlaryň bahalary peseldilen dükanlar.	Harytlaryň eltilip berilýän uniwersamlar Telefon boýunça satmaklyk, alyjylaryň öýüne eltip satmaklyk. Alyjylaryň buýurmasy boýunça satmaklyk.	Ýöriteleşdirilen dükanlar. Uniwersamlar.

Öz-özüne hyzmat ediş bölek satuw söwda kärhanasy

Öz-özüne hyzmat ediş usulynda alyjylar dükanyň söwda jaýynda goýlan harytlary erkin, satyjysyz saýlap alyp, hasaplaşyk geçirýärler.

Dünýä tejribesinde öz-özüne hyzmat ediş usulynyň ornaşdyrylmagy harytlaryň satylyşyny çaltlandyrdy, hyzmat ediş medeniýetiniň we durmuş ykdysady netijeliligiň gazanylmagyna mümkinçilik berdi.

Öz-özüne hyzmat etmegiň durmuş we ykdysady netijesi alyjylar haryt satyn alanlarynda çykadjylaryň azalmagy, netijede bolsa boş wagtlarynyň artmagy bilen düşündirilýär.

Öz-özüne hyzmat etmek dükanyň goýberijilik ukybynyň ýokarlanmagynyň hasabyna önümçiligiň göwrüminiň artmagyna mümkinçilik berýär.

Häzir öz-özüne hyzmat ediş bölek satuw dükanlaryň hyzmatlaryndan jemgyýetiň dürli gatlagynyň wekilleri gündelik isleg bildirilýän harytlary we önünden saýlanylan harytlary satyn alýarlar.

Öz-özüne hyzmat etmek ähli söwdanyň arzanladylan görnüşidir. Tygşytlylygyň hasabyna alyjylar harytlary özbaşdak gözlemäge, deňeşdirmäge we saýlamaga mümkinçilik alýarlar.

Harytlary erkin saýlanyp alynýan bölek satuw söwda kärhanalarynyň satyjylary hem bardyr, eger-de haryt satyn alýarkaň, kömek

gerek bolsa, onda olara ýüz tutup bolýar. Harytlar erkin saýlanyp alynýan bölek satuw söwda kärhanalarynyň goşmaça işgärleri saklaýandygy sebäpli, öz-özüne hyzmat ediş dükanlar bilen deňeşdireninde goşmaça çykdajylary köpdür.

Doly hyzmat edilýän bölek satuw söwda kärhanalary. Şeýle bölek söwda kärhanalarynyň satyjylary: hemişe deňeşdirmekde we harytlary saýlamakda alyjylara kömek etmäge taýýardyrlar. Bu bölek satuw söwda kärhanasynyň hyzmat ediş gullugyny saklamak üçin edýän çykdajysy uludyr, şeýle-de olarda esasy isleg bildirilýän harytlaryň jemi göterimi has ýokarydyr.

Doly hyzmat edilýän bölek söwda kärhanalarynda alyjylaryň satyn alan harytlaryny mugt eltip bermeklik hem ýola goýulandyr. Bu bolsa dükanyň goşmaça çykdajylarynyň artmagyna getirýär. Soňky on ýyllyklaryň dowamynda şeýle bölek satuw söwda kärhanalarynyň sany barha kemelýär.

Bölek satuw söwda kärhanalaryna häsiýetnama berenimizde şu aşakdaky görkezijiler hökman göz önünde tutulmalydyr:

- 1) hödür edilýän haryt assortimenti;
- 2) her hilem bolsa, bahalara ünsüň berilmegi,
- 3) söwda hyzmatynyň häsiýeti;
- 4) dükanlaryň degişliligi;
- 5) dükanlaryň dürli görnüşleriniň konsentrasiýasy.

Bölek satuw söwda kärhanalarynyň esasy görnüşleri 4-nji tablisa görkezilendir.

Hödürleňän haryt assortimenti. Bölek satuw söwda kärhanalarynyň bölünişiniň 1-nji parametri olaryň hödürleýän haryt assortimentleridir: arak – çakyr, çörek, bulka, et – balyk, alkogolsyz içgiler, gök-miwe dükanlary.

Haryt assortimentini döremeginiň esasy ýagdaýlary alyjylaryň islegi we harytlaryň öndürilişidir. Isleg assortimentiň talaplaryny emele getirýär önümçilik bolsa ony kanagatlandyrýar.

Azyk harytlarynyň öndürilişiniň göwrümi ösýär, olaryň assortimenti giňelýär, hili gowulanýar, ýöne şonda-da ilatyň köp harytlara bolan islegi doly kanagatlandyrylman galýar. Assortiment 2 hili bolýar:

1. Önümçilik assortimenti.
2. Söwda assortimenti.

**Bölek satuw söwda
kärhanalarynyň esasy görnüşleri**

Hödür edilýän haryt assortimentleri	Her hilem bolsa bahalara ünsüň berilmegi	Söwda hyzmatynyň hasiýeti	Dükanyň degişiligi	Dükanyň dür- li görnüşleriniň konsentراسي – ýasy
Ýöriteleşdirilen dükanylar: Uniwersam, Uniwersam. Harytlara gündelik isleg bildirilýän dükan. «Türkmenistan» söwda merkezi. «Gülüstan» söwda merkezi. «Ýimpaş» söwda merkezi.	Harytlaryň bahalary peseldilen dükanlar. Ammar dükany. Katalog boýunça söwda edýän dükan.	Telefon aragatnaşygy boýunça buýymalaryň (harytlaryň) söwdasy. Söwda awtomatlary Arzanladylan harytlar buýurma esasynda edilýän söwda	Korporativ set Bölek satuw söwdagärleriň we kooperativ söwdagärleriň meýletin setleri. Alyjylar kooperatiwi; Saklaýjylaryň ýeňillik birleşigi, Bölek konglome- rat (ykdsadyýetiň dürli pudaklaryny birleşdirýän kärhana)	Merkezi işjeň etrap, sebitara söwda merkezi. Etrap söwda merkezi. Şäherçelerdäki söwda merkezi.

Önümçilik assortimenti diýlip aýry-aýry önümçilik kärhanalarynyň öndürýän harytlarynyň assortimentine aýdylýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Azyk senagat Döwlet Birleşigine degişli Aşgabadyň Çakyr zawodynda öndürilýän arak-çakyr önümleriniň dürli görnüşleri («Rus» aragy, «Paýtagt» aragy, «Ilçi» aragy, «Serdar» aragy, «Sähra», «Çemen», «Köpetdag» çakyrlyry).

Söwda assortimenti diýlip birnäçe önümçilik kärhanalarynyň harytlarynyň assortimentine aýdylýar. Mysal üçin, «Süýt» paýdarlar jemgyýetiniň, «Coca-cola» kompaniýasynyň we başga-da birnäçe kärhanalaryň öndüren önümleri.

Haryt assortimentiniň toplanýşy boýunça ýöriteleşdirilen dükanlar şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

1. Uniwermaglar.
2. Uniwersamlar.
3. Söwda merkezleri.
4. Gündelik isleg bildirilýän harytlar dükanlary.

Ýöriteleşdirilen dükanlar

Dükanlaryň ýöriteleşdirilişi diýlip bölek söwda satuw kärhanalarynda haryt assortimentiniň toplanmagyna baglylykda olaryň arasyndaky zähmet bölünişigine aýdylýar.

Dükanlaryň ýöriteleşdirilişi 2 ugur boýunça alnyp barylýar:

1. Harytlar boýunça ýöriteleşdirilen.
2. Alyjylara niýetlenilişi boýunça ýöriteleşdirilen.

Dükanlar harytlaryň ýöriteleşdirilişi boýunça şu aşakdakylara bölünýärler:

1. Ýöriteleşdirilen.
2. Has ýöriteleşdirilen.
3. Gatyşyk harytly dükanlar.

Ýöriteleşdirilen dükanlar – harytlaryň haýsam bolsa bir toparyny satmak üçin niýetlenendir. Mysal üçin, çörek – bulka önümleri, arak – çakyr önümleri, süýt önümleri we ş. m.

Has ýöriteleşdirilen dükanlar – harytlaryň belli bir toplumyny satmak üçin niýetlenendir. Mysal üçin, mineral suwlar, konditer önümleri we ş.m.

Gatyşyk harytly dükanlar – iki, üç haryt toplumlaryny satmak üçin niýetlenendir. Mysal üçin, et-balyk, gök-miwe we ş.m.

Soňky ýyllarda alyjylara niýetlenilişi boýunça ýöriteleşdirilen dükanlar köpeliş başlady. Şeýle dükanlaryň haryt assortimentleri dürli harytlaryň toplumynda emele gelýär we bu ýerde alyjylar harydy toplumlaýyn satyn alýarlar.

Alyjylara niýetlenilişi boýunça ýöriteleşdirilen dükanlar bellibir alyjylar üçin niýetlenendir (berhiz saklaýanlar üçin dükanlary, çagalar iýmitini satýan dükanlar).

Hünärmenleriň pikirine görä, geljekde segmentleri ýöriteleşdirilen harytlary we bazar segmentleriniň artykmaçlygyny ulanýan has ýöriteleşdirilen dükanlaryň sany artar.

Eýýäm şeýle dükanlaryň birnäçe görnüşleri Türkmenistanyň Azyk senagaty Döwlet Birleşiginiň, «Türkmengallaönümleri» Döwlet Birleşiginiň, Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrliginiň düzümlerinde bardyr.

Uniwermaglar – alyjylara harytlaryň dürli görnüşleriniň birnäçe toplumyny hödürleýärler. Mysal üçin, geýimler, hojalyk harytlary.

Türkmenistanda azyk däl harytlaryň satylyş düzüminde şu aşakdakylar udel agram hasaplanypdyr:

- gurluşyk harytlary – 6%;
- geýimler – 4% ;
- matalar we elektron harytlary – 3%;
- hojalyk harytlary, aýakgap, tikilen önümler – 2%;
- benzin we çalgý ýaglary – 13%;
- awtomobiller we ätiýaçlyk şaýlary 10%.

Uniwermaglarda harytlaryň her dürli toparlary üçin ýörite bölümler berilýär.

Birnäçe hünärmenleriň hasaplamalaryna görä uniwermaglar gatyşyk harytlaryň dükanlarynyň esasynda ösüpdür. Ikinji jahan urşundan soň uniwermaglaryň sany has azalypdyr. Olaryň girdejiligi pese gaçypdyr. Şonuň netijesinde birnäçe uniwermaglar ýapypdyr. Şeýle-de bolsa uniwermaglar ýuwaş-ýuwaşdan täzeden açylyp başlapdyr. Olaryň köpüsi şäher eteginde ilatyň sanyna laýyklykda söwda merkezlerinde olaryň fillallary açylyp ugrapdyr.

Uniwersamlar – bu uly öz-özüňe hyzmat ediş, az çykdajyly, uly bolmadyk derejedäki girdejili kärhanalardyr. Uniwersamlarda azyk harytlary bilen birlikde gurluşyk materilalary, hojalyk harytlary satylýar. 1930-njy ýyllarda uniwersamlar uly meşhurlyga eýe bolupdyr. Sowadyjylaryň öndürilip başlanmagy uniwersamlarda we alyjylarda tiz zaýalanýan harytlary köp wagtlap saklamaklyga mümkinçilik berdi.

Gaplaýan täze tehnikalar iýmit önümlerini mäkäm gaplarda saklamaga mümkinçilik dörettdi. Bu bolsa markaly harytlaryň reklamalaryň üsti bilen ýerleşdirilişine, dükanlarda satyjylaryň sanynyň kemelmegine kömek etdi. Şeýlelikde, bakaleýa, et önümleriniň, şeýle-de oba hojalyk önümleriniň bir ýerde birleşdirilmegi, bir ýerde harytlaryň birnäçe görnüşlerini saýlap almak mümkinçiliginiň döredilmegi alyjylary özüne çekdi. Bu bolsa geljekde uniwersamlaryň üstünlikli işlemegini, haryt dolanşygynyň artdyrylmagyny üpjün etdi.

Gündelik isleg bildirilýän harytlaryň dükanlary. Gündelik isleg bildirilýän azyk harytlarynyň dükanlary beýleki dükanlar bilen deňeşdireniňde onçakly pes dälidir. Ol dükanlar ýaşaýyş jaý toplumlarynyň golaýynda ýerleşip, alyjylara gündelik gerek bolan geçginli harytlary satýar. Şeýle dükanlar Türkmenistanyň söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrligine degişli Berkarar we Bagtyýarlyk etraplarynda, azyk söwdasy kärhanalarynyň düzüminde, welaýatlarda, etraplarda, şäherlerde döredilendir. Gündelik isleg bildirilýän harytlara çörek, süýt, çilim, kofe, içgiler we başga-da birnäçe harytlar degişlidir.

Gatyşyk harytly uniwersamlar, giň ölçegli uniwersamlar we söwda toplumlary. Gatyşyk harytly uniwersamlar, giň profilli uniwersamlar we söwda toplumlary bölek satuw söwda kärhanalarynyň beýleki tipleri ýerleşdirilendir.

Gatyşyk harytly uniwersamlar – bu uniwersamlaryň dürli görnüşleri bolup, dermanlary erkin satmaklyk we resentler boýunça satmaklyga niýetlenen bölek satuw söwda kärhanalarydyr.

Söwda merkeziniň ölçegi boýunça giň profilli uniwersamlar ýönekeý uniwersamlardan tapawutlanýandyr. Giň profilli uniwersam-

laryň tutýan meýdany 2800 m², ýönekeý uniwersamlaryň tutýan meýdany bolsa 1700 m².

Giň profilli uniwersamlarda harytlar giň köpgörnüşli bolany üçin bahalar beýleki uniwersamlara seredeniňde 5–6 esse pes bolýar.

Giň profilli uniwersamlar alyjylara dürli hyzmatlary ýola goýýar. Mysal üçin, aýakgaplary bejermek, sagatlary bejermek, geýimleri himiki usulda arassalamak we ş.m.

Söwda toplumy – öz ölçegi boýunça giň profilli uniwersamlardan uludyr. Olaryň tutýan meýdany 7500 m²-dan 19500 m² çenlidir. Söwda toplumy uniwersamlardan, pes bahaly dükanlardan we bölek ammar dükanlaryndan ybaratdyr. Onuň düzümine mebelleri, agyrlar we ýeňil elektrik enjamlary we başga-da birnäçe önümler girýär. Giň profilli uniwersamlardaky bahalaryň ýagdaýy bilen deňşdireniňde söwda toplumynda bahalar arzanladylandyr. Söwda toplumynda köp harytlar ammarlara getirilişi ýaly göni önümçilikden getirilýär.

Dükandan özbaşdak harytlary alyp gidýän alyjylara (mysal üçin, uly mebelleri) arzanladylan bahalardan satyn almak mümkinçiligi hem döredilýär.

Bölek satuw kärhana hyzmaty. Bu kärhanada harydyň görnüşleri hyzmatlardan durýar. Bölek satuw kärhanalaryň hyzmaty bu myhmanhanalar, banklar, awiakompaniýalar, hassahanalar, restoranlar, kollejler we kinoteatrlardyr.

ABŞ-da bölek satuw kärhana hyzmatlarynyň sany harytlary bölek satýan söwdagärleriň sanyndan has çalt ösýär.

Bölek satuw dükanlaryň bölünşini bahalaryň döreýşi esasynda köpeltmek mümkindir. Dükanlaryň köpüsi orta bahadaky harytlary we hyzmatlary alyjylara hödürleýär.

Harytlary arzanladylan bahaly dükanlar. Pes bahaly dükanlar belli bir ölçegdäki harytlaryň has pes bahalarda girdejiniň peselmeginiň we ýerleşdiriliş çäginin artmagynyň hasabyna söwdany gurýar. Pes bahaly dükanlarda wagty-wagtynda bahalary arzanladyp, harytlaryň satylyşyny guramaklyk alnyp barylýar.

Pes bahaly dükanlar şu aşakdaky 5 sany esasy aýratynlyklardan ybarat:

- 1) köp haryt dolanyşygy bolmadyk jaýlara seredeniňde dükanlarda mydama arzanladylan nyrhlar boýunça söwda edilýär.
- 2) umumy milli markaly harytlaryň ýaýradylmagynda saklanýar, sebäbi harytlaryň bahalarynyň aşaklandyrylmagy önümleriň hiliniň peselmegini aňladýar;
- 3) öz işini öz-özüne hyzmat ediş usuly boýunça alyp barýar.
- 4) esasan, kärende tölegleriniň ösüşi pes ýerlerde ýerleşýän we daş ýerlerdäki alyjylary özüne çekýär;
- 5) olarada ýönekeý söwda enjamlary oturdylandyr.

Ammar dükanlary. Ammar dükanlarynyň maksady-pes bahalarda harytlaryň köp görnüşini satmaklykdyr. Ammar dükanlarynyň düzümine söwda toplumlary, göni toplumlardan pes bahada goýýan azyk dükanlary degişlidir. Ammar dükanlarynda satmagyň esasy görnüşü – mebel dükanlarydyr.

Katalog boýunça söwdany guraýan görkeziş zally dükanlar. Katalog boýunça söwdany guraýan dükan görkeziş zallarynda katalog boýunça söwda ýörelgelerini ulanýar, goşmaça geçginli giň assortimentdäki markaly harytlaryň ýerleşdirilişi üçin pes bahalar boýunça söwdany gurýar. Katalog boýunça görkeziş zally dükanlar puly umumy milli markaly harytlary ýaýratmaklygy teklipl etmekligiň hasabyna gazanýar. Ol dükanlar, şeýle-de kärende tölegleri pes ýerlerde söwda otaglaryny kreýine almagyň hasabyna, söwda gullugynyň bölegini gysgaltmagyň hasabyna, witrinalarda ýerleşdirilen ownuk harytlaryň satylmagynyň hasabyna hem şeýle-de söwdada nagt hasaplaşyk geçirmegiň hasabyna pul gazanýar.

Harytlaryň buýрма esasynda poçta ýa-da telefon arkaly bölek satuw söwdasy. Alyjylar buýrmalary sargyt bölümleriniň, poçtanyň, telefonyň üsti bilen amala aşyryp bilýärler. Buýrmalar blanklarda iki nusgada doldurylýar. Bir nusgasy talap edilen kärhanada galdyrylýar, beýleki nusgasy bolsa talap edilýän harydyň sany, olaryň bahasy we edilýän hyzmatlaryň bahasy görkezilip, gaplanýan harytda goýulýar.

Bellibir wagtyň geçmegi bilen alyjy harydy dükandan alýar ýa-da harydy onuň öýüne eltip berýärler. Buýrmanyň tölegini öňünden ýa-da harydy alanyňdan soň töläp bolýar.

Katalog boýunça söwda

Satyjylar saýlanan müşderilere kataloglary iberýärler ýa-da öz iş yerlerinde olara mugt ýa-da pes bahadan satyn almaga mümkinçilik döredýärler. Şeýle işler gatyşyk assortimentli posylkaly söwda kärhanalarynda giňden alnyp barylýar. Şeýle kärhanalaryň dükanelarynda katalog boýunça satylýan harytlaryň bölümleri açylýar ýa-da uly bolmadyk ilatly yerlerde katalog býurosy açylyp, alyjy katalog boýunça satyn aljak harydy bilen tanyş bolýar we buýrma berýär. Buýrulan harytlar merkezi ammarlardan ýüklenilip, talap edilen yere ýa-da býuro ugradylýar. Alyja telefonyň ýa-da poçtanyň üsti bilen harydyň buýurma berenlere eltip berenligi barada habar edilýär.

Göni marketing. Göni marketingi döredijiler, käwagt alyjylar poçta ýa-da telefon boýunça buýrma berer ýaly gazetlerde, žurnallarda, teleýaýlymda haýsam bolsa bir harydyň häsiýetini ýazmak bilen bildiriş berýärler. Esasan şeýle bildirişleri yerleşdirmek üçin köpsanly buýrmalar geler ýaly reklama serişdesini saýlaýar.

«**Direct-Male-de**» göni marketingi döredijiler aragatnaşygyň üsti bilen bolup biljek müşderilerine harytlary, prospektleri (gysga beýanlary), listowkalary ugradýar.

Iberilýän köpsanly ýöriteleşdirilen üpjün ediji broker firmalary tapryndan satyn alnýar. Göni aragatnaşyk reklamasy gazetleri, kitaplary, žurnallary bölek satuw söwdasynda yerleşdirmekde örän täsirlidir. «**Direct-Male-iň**» kömegi bilen ýurduň haýyr-sahabat guramalary ýylda 21,4 mln. dollar ýygnaýar.

Telefon boýunça satmaklyk. Göni marketingi döredijiler telefonyň üsti bilen çem gelen satuw hyzmatyny ýola goýýarlar. Mysal üçin, ýaşayyş jaýlary abadanlaşdyrmakdan başlap, gazet, žurnallara ýazylmaklyga çenli.

Telefon boýunça buýrma etmekligiň söwdasynyň ösmegi birnäçe sebäpleriň döremegine mümkinçilik döretdi. Köp zenanlaryň işe girmegi, olaryň dükanelarda geçirmeli wagtlarynyň kemelmegine getirdi. Birnäçe sebäplere görä satyn almaklyk pese düşüp başlady, ýol pulunyň çykdajylary artdy, alyjylar şäher etegindäki söwda guramalaryna gidip başladylar, şeýle-de bolsa telefon üsti boýunça

müşderileriň günün islendik wagtynda, hatda dynç alyş günlerinde hem mugt jaň edip, göni marketing jaýlaryna buýrma bermegi bölek satuw söwdanyň bu görnüşine uly üstünlik getirdi.

Söwda awtomatlary

Söwda awtomatlary bilen harytlary satmaklygyň giň ýaýramagy ylmy-tehniki ösüşiň gazananlarynyň esasy üstünlikleriniň biridir. Söwda awtomatlary bilen harytlary satmak zähmetiň netijeliligini ösdürdi we söwdanyň medeniýetini ýokarlandyrdy.

Söwda awtomatlary bilen haryt satylanda, gowy tarapy, hyzmat edýän bilen baglanyşyk bolmazlygy we alyjylaryň haryt satyn alanynda has aýgytly hereket edýändikleri bilen düşündirilýär.

Umuman, soňky ýyllarda söwdanyň awtomatlaşdyrylmagy bilen söwda hyzmatlaryny etmek has çalt depginde ösüp başlady.

Söwda awtomatlarynyň üsti bilen köp sanly harytlara, şeýle-de gündelik isleg bildirilýän harytlara (süýjüler, sowuk we gyzgyn içgiler) bolan islegler kanagatlandyrylar. Söwda awtomatlary ilatyň köp barýan ýerlerinde oturdylýar. Mysal üçin, howa menzillerinde, uly dükanlarda, demir ýol menzillerinde, merkezi meýdançalarda. Söwda awtomatlary alyjylara günün dowamynda haryt saýlamaklyk bilen öz-özüňe hyzmat etmeklige mümkinçilik döredýär. Şonuň bilen birlikde harytlary ýaýratmak ýollarynyň gymmaty we ondaky satylýan harytlaryň bahalary dükanlarda satylýan harytlardan 15–20% gymmatdyr.

Satyjynyň çykdajysy kändir. Sebäbi köp ýerde oturdylan söwda awtomatlary köplenç, harytlar bilen dolandyrylyp durulmagy talap edýär, käwagt bolsa olar hatardan çykýar. Söwda awtomatlarynyň döwürlemegi öz wagtynda harytlar bilen doldurylmazlygy, satyn alnan zatlary yzyna gaýtarylyp berilmezligi alyjylarda nägilelik döredýär.

Arzanladylan sargyt gullugy

Arzanladylan sargyt gullugy birnäçe özbaşdak müşderilere duýgudaşlyk bildirýär. Mysal üçin, uly guramalaryň işlerine, gullukçylaryna, mекdeplere, hassahanalara arzanladylan harytlar hödürlenilýär.

Olar harytlary bölek satyjylardan arzanladylan bahada satyn alýarlar. Harydy satyn alyjy sargyt gullugyndan ýörite blanka alýar we harydy aşaklandyrylýan nyrhdan satyn alýar. Şondan soňra bölek satyjy sargyt gullugyna belli bir möçberde töleg töleýär.

Üstüne eltip söwda etmek

Üstüne eltip söwda etmek adamlarda haryt satyn alanlarynda ynamlylygy we zerurlygy kanagatlandyrýar. Şeýle usul bilen satylýan harytlaryň bahasy pes diýip hasap edip bolmaz, sebäbi kârhanakyn tutulanlaryň çykdaýjalaryny hem öz üstüne alýar. Bölek söwdanyň gelejegi kesgitlenen däl. Biziň ýurdumyzda bölek söwdanyň: käbir konditer önümlerini, süýdi, mebelleri, alkogolsyz içgiler ýaly görnüşleri satylýar. Bölek söwdanyň şu görnüşleriniň işini kämilleşdirmek maksady bilen, talyplary, işe köpräk çekýärler. Bölek söwda jaýlarynyň niýetlenilişi, olaryň eýeçiligi boýunça şu aşakdaky toparlara bölüp bolýar:

1. Hususy bähbitleri boýunça birleşen topar;
2. Meýletin şertler, döredilen bölek söwda topary;
3. Alyjylar topary

Korporatiw setler. Dükanlaryň setleri XXI asyrdaky bölek söwdanyň möhüm ähmiýetli fenomenleriniň biridir. Dükanlaryň setleri diýip 2 ýa-da birnäçe söwda jaýlarynyň umumy eýeçilikde we barlagda bolmagyna, şeýle-de şol assortimentdäki harytlaryň satylmagyna aýdylýar.

Korporatiw setleriň eýeçiliginiň we barlagynyň umumylygy onuň esasy aýratynlygydyr. Dükanlaryň setleri birmeňzeş assortimentdäki harytlary satýarlar. Dükanlaryň haryt assortimentini kesgitlemekde ştab-kwartira aýgytly roly oýnaýar.

Dükanlaryň setleri özläriniň düşewüntliligini birnäçe usullar arkaly üpjün edýärler:

Birinjiden, olaryň ölçegleri uly möçberdäki harytlary satyn almaklyga mümkinçilik döredýär. Şonuň netijesinde bolsa, sany üçin bahany maksimal aşakladýarlar we şol bir wagtda ulag çykdaýjalary tygşytlanylýar;

Ikinjiden, olar gowy dolandyryjyny hakyna tutup, täsirli guramaçylyk ulgamy döretmäge ukyplydyr. Ol bolsa ýerleşdirmekde, haryt – material gorlaryny döretmekde, nyrhalary dolandyrmakda we höweslendirmekde ýörite ugurlary işleýärler;

Üçünjiden, setler lomaý we bölek söwdanyň funksiýalaryny birleşdirmeklige ukyplydyr, şonda bir tarap bölek satyjylar köpsanly lomaý satyjylar bilen bilelikde işleýärler.

Dördünjiden, setler öz dükanlaryny reklamaly ol bolsa harytlary satyn alyp ýerleşdirmekde höwes döredip, çykdajylary tygşytlaýar;

Bäşinjiden, setler öz dükanlaryna ýerli bazarda bäsdeşligi üstünlikli geçirer ýaly belli bir erkinligi berýär.

Alyjylar toparlary. Alyjylar kooperatiwleri alyjylaryň hususy eýeçilikde saklanylýan bölek söwda firmalarydyr. Alyjylaryň toparlary haçan-da jemgyýetiň ol ýa-da beýleki ýaşajylary bölek söwda tarapyndan edilýän hyzmatdan nägile bolanlarynda we satylýan harydyň hili pes bolanda döreýär.

Şeýle ýagdaýda ýaşajylar öz hususy dükanlaryny açmak üçin pul ýygnaýarlar we onuň iş ýöredilişini kesgitleýärler. Şonuň ýaly-da dolandyryş agzalaryna satyn alnan harytlarynyň göwrümüne baglylykda dewidentler tölenilýär.

Aýratyn hukugy saklaýjy gurama. Bu gurama aýratyn hukugyň eýeleri bilen ýeňillikleri saklaýanlaryň arasyndaky şertnamalaýyn birleşmedir. Şertnamada maliýe gatnaşyklarynyň düzgünlerine seredilýär, şeýle-de aýratyn hukugyň eýeleri we ony saklaýjylaryň arasyndaky borçlar kesgitlenilýär. Aýratyn hukugy saklaýjy guramalaryň beýleki kärhanalardan tapawutlanýan tarapy şeýle kärhanalarda uly harytlar, uly hyzmatlar edilýär.

Bölek konglomeratlar

Bölek konglomeratlar – bu dürli ugurlardaky we bölek söwda görnüşdäki birnäçe kärhanalaryň birleşmesindäki erkin korporasiýa görnüşidir. Şeýle-de bölek söwda jaýlarynyň alyjylaryň duş gelýän dükanlarynyň sanydyr.

Dükanlaryň 4 sany esasy görnüşi gabat gelýär:

1. İşjeň merkezi bolan etrap;
2. Sebitara söwda merkezi;
3. Etrap söwda merkezi;
4. Şäherçe söwda merkezi.

Bölek söwda setleriniň möhüm şertleriniň biri olaryň şäheriň çäginde kämil ýerleşdirilmegidir. Söwda setleriniň ýerleşişine birnäçe ýagdaýlar täsir edýär:

1. Şäheriň ululygy;
2. Onuň çäginin täsir ediş ulgamy;
3. Şäheriň meýilnamasynyň görnüşi;
4. Ilatyň gürliگی;
5. Ulag aragatnaşyklary;
6. Akymlaryň hereketiniň ugry we dowamlylygy;

Şulary hasaba almak bilen dükanlaryň setleri ýerleşdirilende şu aşakdaky 3 sany şertler göz önünde tutmaly:

1. Ilat dükana baranda olaryň wagt ýitirmezligini gazanmak;
2. Her dükanda alyjylara giň assortimentdäki harytlary hödürlemek.

Bölek söwda setleri ýerleşdirilende şu aşakdaky ýörelgelerden ugur almaly:

1. Dükanlary yzygiderli ýerleşdirmek;
2. Toplumlaýyn ýerleşdirmek;
3. Basgançakly ýerleşdirmek.

Yzygiderli ýerleşdirmek diýmeklik bir meňzeş dükanlar şäheriň çäginde ilatyň gürlügine laýyklykda yzygider ýerleşdirilmegini aňladýar. Şu ýörelge boýunça gündelik köpçülikleýin isleg bildirilýän dükanlar ýerleşdirilýär.

Toplumlaýyn ýerleşdirmek diýip dürli harytlar bolan dükanlaryň şäherde golaý ýerleşdirilmegine aýdylýar.

Uniwersamlaryň, uniwermaglaryň ýok ýerinde ýöriteleşdirilen sonuň ýaly dükanlaryň toplumlaýyn ýerleşdirilmegi haryt satyn alnanda wagtyň az sarp edilmegi üpjün edýär.

Basgançakly ýerleşdirmek – islegiň tizligi boýunça harytlaryň bölünmegine esaslanandyr. Birinji basgançaga gündelik köpçülik-

leýin isleg bildirilýän söwda kärhanalary degişli, ikinji basgançaga köpçülikleýin isleg we gündelik isleg bildirilýän harytlary satýan kärhanalar degişlidir.

İşjeň merkezi bolan etrap. Her bir uly şäherde we uly bolmadyk şäherçede merkezi işjeň etrap bolupdyr. Şol etraplarda uniwersam, uniwersamlar, ýöriteleşdirilen dükanlar, banklar we esasy kinoteatrlar ýerleşipdir. 1950-nji ýyllarda şolar ýaly etraplara ýakyn ýerde kiçi işjeň etraplar ýerleşipdir. Şäheriň etegine gelen alyjylar merkezi işjeň etrapdan haryt almaga gelmändirler, şonuň üçin işjeň etraplarda ýerleşen dükanlaryň eýeleri ösüp baryan şäher eteklerinde özleriniň dükanlaryny açypdyrlar.

Sebitara söwda merkezleri. Ilata mundan beýläk-de söwdany kämilleşdirmekde, söwdanyň işjeňligini ýokarlandyrmakda söwda merkezleriniň ähmiýeti uludyr.

Söwda merkezi – bu jemgyýetçilik iýmiti we hyzmat ediş kärhanalarynyň toplumydyr. Söwda merkezleriniň ösdürilmegi alyjylara harytlary satyn almaga we wagtyny tygşytlamaga, hyzmatlaryň dürli görnüşlerinden peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Söwda setleriniň kabul edilen ýerleşdiriş ulgamyna laýyklykda söwda merkezleri 2 görnüşde bolýarlar:

1. Ýaşalýan zolakdaky söwda merkezi;
2. Umumy şäher ähmiýetli söwda merkezi.

Ýaşalýan zolakdaky ýerleşýän söwda merkeziniň düzümine uniwersam, naharhana, ýarym fabrikatlary we kulinar önümlerini satýan dükanlar, şeýle-de hyzmat ediş kärhanalary (himiki usulda geýimleri arassalaýan nokat, geýimleri we aýakgaplary bejerýän ussahana) girýär.

Şäher ähmiýetli söwda merkezleriniň güýji we düzümi şäheriň ýörite gurluşygyna baglylykda kesgitlenilýär. Onuň düzümine uniwersam, restoran, kafe, hyzmat ediş kärhanalary (surat atelýesi, süýşürintgiler kassasy) girýär.

Türkmenistanyň söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrliginiň düzümünde Aşgabat şäherinde birnäçe söwda merkezi hereket edýä:

1. «Türkmenistan» söwda merkezi;
2. «Gülüstan» söwda merkezi;
3. «Türkmenbaşysöwda» kärhanasy;
4. «Altyn» döwlet kärhanasy;
5. «Altyn asyr» döwlet kärhanasy.

Türkmenistanyň Döwlet haryt çig mal biržasynyň düzümine degişli Türkmenistanyň Milli Söwda Merkezi Türkmenbaşy şaýolunyň ugrynda ýerleşýär. Şeýle-de, Türkmenbaşy şaýolunyň 54-nji jaýynda «Ýympaş» söwda merkezi ýerleşýär.

Sebitara söwda merkezleri birnäçe dükanlary özüne birleşdirýär. Şeýle söwda merkezleriniň girdejili bolmagy üçin olar günde azyndan 100 müň adama söwda hyzmatyny etmelidirler.

Etrap söwda merkezleri. Etrap söwda merkezleri özlerine birnäçe dükanlary birleşdirmelidirler. Şeýle merkeziň bir sany baş dükany bolmalydyr. Etrap söwda merkezleriniň düzümine uniwersam, gündelik isleg bildirýän dükanlar, banklar girýär.

Kiçi şäherçelerdäki söwda merkezleri. Şäherçelerdäki ýerleşýän söwda merkezleri gündelik isleg bildirilýän harytlaryň söwdasyny guraýar. Uly söwda merkezlerinden tapawutlylykda şäherçelerdäki ýerleşýän söwda merkezleri ulgamsyz ýerleşen dükanlaryň toplumyny özüne birleşdirýär.

Bütün bazar barada çözgütler. Bölek satyjynyň önünde durýan esasy möhüm çözgüt bütün bazary, ýagny maksatly bazary saýlamakdyr. Maksatly bazary saýlamazdan onuň profilini düzmezden yzygider özara baglanyşykly haryt assortimentli dükany döretmek mümkin däldir. Bölek satyjy öz müşderileriniň hyzmatyndan kanagatlanýandygyna ynamly bolmagy üçin hökman yzygider marketing barlaglary geçirmelidir.

Dükan özüne baý müşderileri çekmek üçin işleýär. 15-nji çyzygyda görkezilişi ýaly, dükanyň häzirki ýagdaýy göni çyzyk bilen görkezilendir. Şeýle usul maksatly bazar üçin gyzykly däldir. Şoňa görä-da dükan köpçülikleýin bazara hyzmat etmek bilen meşgul bolmaly ýada öz işini täzeden ýokary derejede alyp barmaly.

Ýene-de bir mysal, birnäçe wagtyň geçmegi bilen dükan müşderilerinden sorag geçirýär. Onuň täze usuly 15-nji suratda ýaşyl çyzyk bilen görkezilendir. Suratdan görnüşi ýaly, dükana öz işini maksatly bazaryň islegine golaýlatmak başardypdyr.

1	Örän	Razy	Aýdyp biljek däl	Razy	Örän	11
2						12
3						13
4						14
5						15
6						16
7						17
8						18
9						19
10						20

**15-nji çyzgy. Maksatly bazary özüne çekmeklige
ymtylýan dükanyň täze we köne şekilini deňeşdirmek**

Her san aşakdaky ulgamy aňladýar.

1. Gelşikli interýer;
2. Dükanda satyn almaklyk ýeňil;
3. Köp hyzmatlar hödürlenýär;
4. Hili ýokary harytlar;
5. Harytlaryň giň saýlawy;
6. Başga dükanlara garanyňda baha ýokary;
7. Satyjylar hoşgylaw;
8. Satyjylar hyzmatçy;
9. Beýleki dükanlar bilen deňeşdireniňde dükanyň ýerleşişi mäkäm;
10. Öýe gatnaşyk boýunça dükan kämil ýerleşen;
11. Gelşiksiz interýer;
12. Dükanda harydy satyn almak kyn;
13. Az hyzmatlar hödürlenýär;
14. Hili pes harytlar;
15. Harytlaryň bellibir saýlawy;
16. Başga dükanlara garanyňda bahalar aşak;
17. Satyjylar hoşgylaw däl;
18. Satyjylar hyzmatçy däl;
19. Beýleki dükanlar bilen deňeşdireniňde dükanyň ýerleşişi mäkäm däl;
20. Öýe gatnaşyk boýunça dükan kämil ýerleşmedik.

Haryt assortimenti barada çözgütler we hyzmatlar toplумы

Bölek söwdanyň söwda assortimenti alyjylaryň maksatly bazara garaşýanyna jogap bermelidir. Bölek söwda kärhanalarynyň harytlarynyň assortimenti bäsdeşligiň esasy sebäbidir. Söwda assortimentiniň ýene-de bir häsiýetnamasy hödürlenýän harytlaryň hiliniň ýokary bolmaklygydyr. Sebäbi alyjyny diňe bir haryt assortimentiniň dürlüligi kanagatlandyrman, eýsem-de, olaryň hili hem kanagatlandyrmalydyr. Bölek söwdada müşderilere hödürlenýän hyzmatlaryň toplumyny çözmeklik esasy meseledir. Başynji tablisada bölek söwda kärhanalarynyň käbir esasy hyzmatlary görkezilendir.

5-nji tablisa

Bölek satuw dükanlarynda berilýän birmeňzeş hyzmatlar

№	Satylmazdan önki hyzmatlar	Satylandan soňky hyzmatlar	Goşmaça hyzmatlar
1	Telefon boýunça talap kabul etmek	Satyn alnan harydy eltmek	Çekleri kassa getirmek
2	Harydy aragatnaşygyň üsti bilen ugratmak	Satyn alnan harydy gaplamak	Habar berýän gulluk
3	Reklamany geçirmek	Sowgady çaklamak	Mugt ulag duralgasy
4	Witrina enjamy	Harydy toplamak	Restoranlar, kafeler
5	Dükanyň içerki gurluşy	Harydy yzyna gaý-tarmak	Bejermek boýunça hyzmatlar
6	Geým geýlip görülýän kabina	Ýerlikli hyzmatlar	Interýeri tertibe salmak
7	Iş wagty	Harydy goýmak	Karz bermek
8	Gözelligi görkezmek	Haryda ýazgy geçirmek	Dynç alyş otagy
9	Köne harytlary almaklyk	Harydy täzeden bölme	Çagalara seretmek
10		Goýulýan tölegde harydy eltmeklik	

Bölek söwdanyň haryt arsenalynyň 3-nji elementi dükandaky atmosferadyr (ýagdaýdyr). Her söwda jaýynyň öz meýilnamasy bolup käbir ýagdaýlarda alyjylaryň hereketini ýeňilleşdiribem, kynlaşdyrybam biler. Her dükan özünde belli bir täsir galdyrýar. Dükan özüniň atmosferasyny alyjylaryň maksatly bazardaky talabyna laýyk gelýändigini beýan edip, harydy satyn almaklyga oňat täsir etmelidir.

Bahalar barada çözümler.

Bölek söwdadaky soralýan bahalar bäsdeşligiň esasy ýagdaýy bolup, şol bir wagtda harydyň hiline täsir edýär. Bölek söwdanyň pikirlenip harydy satyn almaklygy onuň işiniň ýokarlanmagynyň möhüm üstünligidir. Bulardan başga-da birnäçe sebäplere görä, bahalary bellemeklikde örän pikirlenip çemeleşilmelidir.

1.2.3 Lomaý söwda.

Lomaý söwdanyň ähmiýeti

Lomaý söwda önümçilik bilen bölek söwdanyň arasynda hojalyk aragatnaşygyny ýola goýmak bilen, döwletde haryt hereketiniň kämil guralmagyny üpjün edýär. Lomaý söwdanyň esasy wezipesi bölek söwda kärhanalaryny hökmany göwrümde, giň assortimentde, ýokary hilli harytlar bilen üpjün etmeklikdir.

Senagatyň önümleriniň önünde bölek söwdanyň maksadyny goýmak bilen lomaý söwda ilatyň isleginiň kanagatlanmagyna doly jogap bermelidir.

Halkyň sarp edýän harytlaryna talapçy bolup çykyş etmek bilen, lomaý kärhana senagat we oba hojalyk kärhanalary bilen, bir tarapdan, bölek söwda guramalary we kärhanalary bilen, başga bir tarapdan, hojalyk aragatnaşygyny dikeldýär. Harytlary lomaý satmak we satyn almak hadysasynda lomaý we bölek söwda kärhanalarynyň we guramalarynyň özleriniň arasynda aragatnaşyk dikeldilýär. Lomaý söwda önümçilikden harydy alyjylaryň nokatlaryna ýetirmek bilen, haryt assortimentiň meýilnamaly bölünmegine, ulag serişdeleriniň ulanylyşynyň netijeliligini ýokarlandyrmaklyga, çykdajynyň pesel-

megine ýardam edýär. Lomaý söwdanyň önümçilige täsiri harydy öndürmek meýilnamalaşdyrylanda ýüze çykmarydyr.

Halkyň sarp edýän harytlarynyň öndürilişiniň artmagy, olaryň assortimentiniň giňelmegi lomaý söwda kärhanalarynyň we guramalarynyň islegi öwrenmek baradaky işlerini gowulandyrylmaklygy talap edýär. Lomaý söwda kärhanasy harytlaryň öndürilişine we olaryň ulanylyşyna bölek söwda setleriniň üsti bilen täsir edýär. Bu täsirlik bölek söwda kärhanalarynda haryt assortimenti toplananda, islegi öwrenmeklik guralanda we harytlara talaplar goýulanda, reklama işi alnyp barlanda, harydy satmaklygyň amatly görnüşleriniň netijeliligi ýokarlananda ýüze çykýar.

Lomaý kärhanalar öz ammarlarynda harytlaryň gorralaryny döretmek bilen olary soňky alyjylara satmaklyga taýýarlamak işlerini alyp barýar. Bu taýýarlaýyş işlerine şu aşakdaky operasiýalar degişlidir:

- 1) harytlary saklamak, gaplamak, bölüp gaplamak;
- 2) söwda assortimentini toplamak;
- 3) harytlary hili we sany boýunça kabul etmek;
- 4) harytlary ammarlardan goýbermek.

16-njy çyzgyda Türkmenistanyň söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrliginiň düzümine girýän lomaý söwda kärhanalary görkezilýär.

Döwlet tabynlygyndaky lomaý söwda kärhanalarynyň esasy wezipesi kämil haryt hereketini hasaba almak bilen lomaý alyjylaryň üpjün edijilere berkidilişiniň meýilnamasyny düzmek, söwda we senagat kärhanalarynyň we guramalarynyň arasynda harytlary üpjün etmek boýunça kämil hojalyk gatnaşyklaryny ösdürmeklikdir.

«Türkmenbakaleýa» Döwlet lomaý bölek satuw firmasy şekerini, konserwalaryň durli görnüşleriniň, temmäki önümleriniň, arak çakyr önümleriniň, piwäniň, duzuň we başga-da birnäçe bakaleýa harytlarynyň lomaý söwdasyny guraýar. Çyzgydan görnüşi ýaly «Türkmenbakaleýa» Döwlet lomaý bölek satuw firmasynyň her welaýatda lomaý söwda bazasy hereket edýändir.

Türkmenistanyň söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministirligi					
Aşgabat şäheri	Ahal welaýaty	Balkan welaýaty	Mary welaýaty	Lebap welaýaty	Daşoguz welaýaty
«Altyn» DLBSF	–	Balkan DLBSF (Balkanabat şäherinde)	«Murgap» DLBSF (Mary şäherinde)	«Amyderýa» DLBSF (Türkmenabat şäherinde)	Daşoguz DLBSF
Medeni hyzmat-hojalyk DLBSF	–				
Metalmaşelektro DLBSF	–				
Türkmen-et-süýt söwda DLBSF	–	Türkmenbaşy et-süýt söwdasy Lomaý söwda bazasy Balkanabat et-süýt söwda LSB	Mary et-süýt söwda LSB	Türkmenabat et-süýt söwda LSB	Daşoguz et-süýt söwda LSB
Türkmenbakaleýa DLBSF	–	«Hazar» DLBSF (Türkmenbaşy şäherinde) Balkanabat bakaleýa LSB	Mary bakaleýa LSB	Türkmenabat bakaleýa LSB	Daşoguz bakaleýa LSB

16-njy çyzgy

Bu lomaý söwda bazalarynyň özbaşdak balansy, aýlandyryş, dolandyryş serişdeleri banklarda hasapnamalary, Türkmenistanyň Döwlet Tugrasy şekillendirilen möhüri bardyr. «Türkmen-et-süýtsöwda» DLBSF et-ýag we süýt önümleriniň lomaý söwdasyny guraýar. «Türkmenetsüýtsöwda» DLBSF-nyň her welaýatda lomaý söwda bazasy bardyr. Lomaý söwdagärler özüleriniň häsiýetleri boýunça bölek söwda kärhanalaryndan tapawutlanýarlar:

- a) birinjiden, lomaý kärhana höweslendirmeklige az üns berýär. Sebäbi ol alyjylar bilen däl-de ýokary derejeli hünarli müşderiler bilen iş salyşýar;
- b) ikinjiden, göwrümi boýunça lomaý şertler bölek söwda seredeniňde has uly, şeýle-de lomaý kärhanaň söwda buýurmasy bölek söwdanyňka garanyňda uludyr;
- ç) üçünjiden, olaryň kabul edilen düzgünli gatnaşyklary dürli orunlardadyr.

Lomaý söwdagär we lomaý kärhana

Önüm öndürijileriň özüleri öz harytlaryny bölek söwda kärhanalaryna özlerem satyp bilerdi. Munuň jogaby şeýle: lomaý satyjylar söwda hadysasynyň netijeliligini üpjün edýär:

- a) birinjiden, maliýe resursy kesgitli kiçi önüm öndürijilere göni marketing döretmeklige we saklamaklyga güýji ýetmeýär;
- b) ikinjiden ýeterlik maýa goýumy bolanda-da kiçi önüm öndürijiler öz serişdelerini lomaý söwdany guramak üçin ugrukdyrman, önümçilik serişdelerini ýokarlandyrmaklyga ugrukdyrýar;
- ç) üçünjiden, lomaý söwda kärhanalarynyň ýerine ýetirýän işleri bölek söwda kärhanalaryna garanyňda ýokary we peýdalydyr;
- d) dördünjiden, giň assortimentdäki harytlar bilen iş salyşýan bölek söwda kärhanalary dürli görnüşdäki harytlary dürli önüm öndürijilerden satyn alaslary gelmän, harytlaryň ähli toplumyny bir lomaý kärhanadan alasy gelyär.

Şeýlelikde, bölek söwdagärlerem, önüm öndürijiniňem lomaý söwdanyň hyzmatlaryna mätäçdigine esas bar.

Lomaý kärhanalar olaryň kömekleri bilen bir ýa-da birnäçe wezipeleri has netijeli ýerine ýetirýärler.

1. Ýerleşdiriş we ony höweslendiriş.

Lomaýçylar şeýle ýerleşip, ýagny önümçilikde az çykdajy bilen birnäçe kiçi müşderileri tutmaga kömek berýär. Lomaý söwdanyň işjeň baglansyklary lomaý alyjynyň güýjüniň önümçiligiňkiden köpdüğine ynanyar.

2. Satyn almak we haryt assortimentiniň toplanmagy.

Lomaý satyn almaklyk lomaý söwda kärhanalarynyň täjirçilik işleriniň esasydyr.

Olaryň maksady – bölek söwda setlerini meýilnamaly we üznüksiz haryt bilen üpjün etmeklikdir. Lomaý satyn almaklyk şu aşakdaky uly işleri geçirmekden ybaratdyr:

- 1) talaplary ylalaşmakdan;
- 2) spesifikasiýalary (goýumlary) dogrulamakdan;
- 3) üpjün etmek üçin şertnama baglaşmakdan;
- 4) baglaşylan şertnama laýyklykda haryt bilen üpjün etmekden.

Satyn almaklyga geçilmezden öň çylşyrymly we uly göwrümlü işler ýerine ýetirilýär we satyn almaklygyň ýerine ýetirilişi kesgitlenilýär. Şeýle önünden geçirilýän işlere bolsa şu aşakdakylar degişlidir:

- 1) alyjylaryň isleglerini öwrenmek we umumy gerek bolýan harytlara zaýawka (isleg) bermek;
- 2) haryt resurslarynyň döreýiş çeşmelerini seljermek we mümkin bolýan üpjün edijileri ýüze çykarmak;
- 3) üpjün etmekligiň şertlerini ýüze çykarmak boýunça üpjün edijiler bilen şertnama baglaşmazdan öň iş geçirmek.

Düzülýän islegleriň (zaýawkalaryň) dogrulygy we gerekli haryt assortimentiniň toplanmagy üçin alyjylaryň isleglerini öwrenmek we haryt çeşmelerini seljermek işleri alnyp barylmaladyr.

Lomaý söwda kärhanalary we guramalary lomaý satyn almaklyk bilen önüm öndürüjileriň öndürýän harytlarynyň möçberiniň artmagyna, olaryň assortimentiniň giňelmegine täsir edýär. Şertnama borçnamalaryny ýerine ýetirmedik üpjün edijilere jerime (töleg) töledilýär. Döwletimiziň içerki bazaryna harytlaryň köp bölegi ýerli önüm öndürijilerden gelýär:

1. Türkmenistanyň azyk senagaty Döwlet Birleşiginden;
2. «Türkmengallaönümleri» Döwlet Birleşiginden;
3. Dokma senagaty ministrliginden;
4. Hususy kärhanalardan, firmalardan.

3. Uly möçberdäki harytlary ownuk böleklere bölmek.

Ammar hojalyklaryny netijeli ulanmak üçin lomaý söwda kärhanalary harytlary böleklere bölýärler. Ýagny getirilýän harytlar lomaý söwda kärhanalarynyň ammarlarynda gaplanylýar, bölüp gaplanylýar, belgilenýär, bölek söwda guramalaryndan gelýän zaýawaklar (islegler) esasynda ammarlardan göýberilýär. Şu işler lomaý söwda kärhanalarynyň ammarlarynda merkezleşdirilen görnüşlerde alnyp barylýar. Bölüp gaplamak we gaplamak üçin lomaý söwda kärhanalaryň ammarlarynda gaplaýjy we bölüp gaplaýjy sehler döreilýär.

4. Ammar hojalygynyň guralyşy.

Ammar hojalygynyň guralyşyna, ammar hojalygyň taslamasy, ammar amallarynyň ulanylyşy, ýerleşdiriş serişdelerine baglylykda olarda harytlaryň saklanylyşy degişlidir. Harytlary ammarlarda ýerleşdirmek bahalaryň ösüşini saklamaklyga we ilatyň möwsümleýin islegini kanagatlandyrmaklyga mümkinçilik berýär.

Lomaý söwda kärhanalarynyň ammar hojalyklary şu aşakdaky wezipeleri ýerine ýetirýär:

1. harydy hili we sany boýunça kabul edýär;
2. harytlary hasaba alýar;
3. harytlary saklaýar;
4. harytlary bölüp gaplaýar we gaplaýar;
5. harytlary baglaşylan şertnama esasynda goýberýär.

Ammarlary taslamak, esasan, iki taslama boýunça alnyp barylýar:

1. Indiwiidual (özbaşdak);
2. Tipli.

Ammarlar, esasan, taslama smeta meýilnamalarynyň arzan we şol taslamany birnäçe gezek ulanyp bolýandygy sebäpli, tipli taslama boýunça taslanylýar.

Şahsy taslamalar diňe uly ammarlar üçin ulanylýar. Bu taslama smeta resminamalaryň gymmat düşýändigini sebäpli köp ulanylmaýar.

1. *Ulag serişdelerini düşürmekligiň tehnologiýasy we ýükleri saklanylýan ýere geçirilişi.* Lomaý söwda kärhanalaryna harytlar demir ýol we awtomobil ulaglary bilen getirilýär. Ammarlara wagonlarda we awtoulaglarda getirilen harytlar çalt düşürilmelidir. Eger-de wagonlar saklanylmaly wagtyndan köp saklansa, onda harydy kabul edijiden jermine tölemeklik talap edilýär. Ulag serişdelerinden harytlary düşürmeklik boýunça edilýän işleriň tehnologiýasy düşürülýän harytlaryň fiziki – himiki düzümine baglydyr.
2. *Ammarlarda harytlaryň kabul edilişiniň guralyşy.* Ammarlardaky tehnologiýa hadysalar harytlary kabul etmekden başlanýar. Harytlary kabul etmek esasynda üpjün edijileriň baglaşylan şertnamasyna laýyklykda harytlaryň üpjün edilişiniň sany, olaryň assortimenti, hili barlanylýar. Harytlary hili we sany boýunça kabul etmek tehniki şertler esasynda alnyp barylýar. Ammarlarda harytlary sany boýunça kabul etmek ugradyjy resminama laýyklykda geçirilýär (hasap – faktura, spesifikasiýalar). Kabul edilýän harytlaryň sany ugradyjy resminamadaky görkezilen ölçeg birliklerine laýyk gelmelidir.

Harytlary kabul etmekligiň wagty we düzgüni, haryt haýsy gaplarda getirilendigine, harydyň fiziki-himiki düzümine getirilişiniň usulyna baglydyr.

Harytlar üpjün edijilerden kabul edilýärkä ýetmezçilik ýüze çykarsa, onda harydy kabul ediji kabul etmekligi saklamalydyr we harydyň saklanylyşyny üpjün etmelidir. Ýüze çykan ýetmezçilik barada harydy kabul etmeklige gatnaşan komissiýa akt düzmelidir.

Harydyň kemçiligi barada düzülen aktda ähli maglumatlar görkezilmelidir. Mysal üçin, ýetmeýän harytlaryň sany, olaryň bahasy we kemçiligiň dörän ýeri.

Getirilen harytlaryň hilini barlamak ammar hojalyklarynyň ýerine ýetirýän möhüm tehnologiýa hadysalarynyň biridir. Getirilen harytlar hili boýunça kabul edilende ýörite ölçegler, tehniki şertler, instruksiýalar esasynda alnyp barylýar.

Harytlar hili boýunça haryt ulag nakladnoý esasynda kabul edilýär. Harytlar üpjün edilende we olaryň öz wagtynda dogry hili boýunça kabul edilmegini üpjün etmek üçin harydy ugradyjy harytlaryň gaplanylyşynyň düzümlerini dogry ýerine ýetirmelidir, şeýlede ýüklenen sanyny dogry kesgitlemelidir.

Üpjün ediji ugradýan harydynyň baglaşylýan şertnama laýyk gelmelidigini üpjün etmelidir. Ol harytlar ölçegleriň, tehniki şertleriň talaplaryna laýyk gelmelidir.

Şeýle-de üpjün ediji harydyň sanyna güwä geçýän resminamalary dogry tertibe getirmelidir. Şol resminamalar harydy hili boýunça kabul edijä öz wagtynda harytlar bilen bilelikde ugradylmalydyr.

«Türkmenbakaleýa» DLBSI-nda gelen haryt hili boýunça kabul edilende ýörite barlag topary döredilýär. Şol barlag toparyna aşakdakylar girýär:

1. Ulag edarasından wekil;
2. Gümrükçi;
3. Türkmenistanyň söwda senagat edarasından ekspert;
4. Harydy ugradyjydan wekil;
5. Hayrt öwrenijiler;
6. Ammar müdiri.

Ulag edaralaryndan harytlar kabul edilende ýük getirilýänçä ýolda saklanylyşynyň talaba laýyklygynyň üpjün edilişiniň düzgünleri barlanylýar.

Şeýle-de konteýnerdäki wagonlaryň, plombalaryň sany, olaryň bitinligi, ulag serişdeleriň ýagdaýy, gaplaryň daşky görnüşi, ýüki goraýjy markirovkanyň sany barlanylýar. Eger-de ýük getirilende plombasy zaýa bolsa, wagtynda getirilmedik bolsa, saklanylmaly temperaturasyna we çyglylykda saklanmadyk bolsa, onda täjirçilik delilnama netijesinde demir ýol ulagyna nägilelik bildirilýär. Harydy

hili boýunça kabul edilýärkä hiliniň pesligi ýüze çyksa, onda kabul etmeklik saklanylýar we bir taraplaýyn akt düzülýär. Kabul etmekligi geçiren adamlar getirilen harydyň hiliniň oňat saklanylmagyna çäre görmelidirler. Eger-de gaply agramy ugradyjy resminamada görkezilenine gabat gelmese, onda alyjy gaby açmaly dälär.

Harydy kabul etmek işini dowam etdirmek üçin iki taraplaýyn akt düzülýär. Eger-de ol harydy üpjün etmeklik baradaky düzgünnamada seredilen bolsa, bir şäherdäki üpjün ediji çagyryşy alandan soň harydy kabul etmäge gatnaşmak üçin ertesi gelmelidir, eger-de hili pes haryt getirilen bolsa, onda çaklygy alanyndan soň 4 sagadyň dowamynda gelmelidir.

Üpjün edijiden wekil gelmedik ýagdaýynda harydy kabul etmek şu aşakdakylaryň gatnaşmagynda dowam etdirilýär:

1. Başga kärhananyň wekiliniň gatnaşmagynda;
2. Jemgyýetçilik guramalaryň wekilleriniň gatnaşmagynda;
3. Ekspertleriň gatnaşmagynda.

Haryt gutarnykly kabul edilip gutarylandan soň akt düzülýär. Harydy hili boýunça kabul etmeklik baradaky akta kabul etmäge gatnaşanlar öz gollaryny goýýarlar.

1.2.4. Harytlaryň ammarlarda ýerleşdirilişi, goýluşy we saklanylyşy

Kämil gurlan ammar ammarlarda harytlaryň ýerleşdirilişine, goýluşyna we saklanylyşyna oňat täsir edýär. Şonuň üçin ammarlarda harytlary ýerleşdirmek boýunça ykdysady we tehnologiýa çäreler düzülýär. Şu işiň esasy elementleriniň biri haryt toparlaryna mydamaýyk ýeriň berkidilmegidir. Her saklanylýan ýer üçin kod ýa-da indeks berilýär. Eger-de harytlaryň getirilişi saklamaly ýerden has köp bolsa onda getirilen harytlar ätiýaçlyk üçin niýetlenen ýerde ýerleşdirilýär. Ammarlarda harytlary ýerleşdirmegiň iki görnüşini ulanylýar:

1. Ştabellerde ýerleşdirilişi. Harytlary ştabellerde ýerleşdirmek uly mukdardaky birmeňzeş harytlary saklamaklyk üçin has oňalydyr.

2. Göni goýmaklyk. Harytlary göni goýmaklyk birmeňzeş gaplarda gelen harytlarda ulanylýar.

Harytlaryň ammarlardan goýberilişi

Ammarlardaky tilsim hadysalar harytlaryň goýberilişi bilen tamamlanyp, şu aşakdaky işleri özünde jemleýär:

1. goýbermekligi tertipleşdirmek;
2. saklanylýan ýerinden harytlary saýlamak;
3. goýbermeklige taýýarlamak;
4. bellenen ýerine ugratmak.

Harydy goýbermeklik alyjynyň wekiliniň gatnaşmagynda ýa-da aragatnaşyk üsti bilen talap etmekleri boýunça harytlary saýlamaklykdan başlanýar. Hasap-şertnamalar ýa-da talaplar şeýle tertibe getirilen bolmaly, ýagny harytlaryň hasap-şertnamalardaky edilen ýazgysynyň yzygiderliligi stellažlaryň seksiyalaryndaky bellenen belgä gabat geler ýaly edilip goýulmaly.

Harytlary saklanylýan ýerlerinden mehanizmleşdirilen usulda ýa-da el bilen saýlaýarlar. Saklanylýan ýerinden saýlanan harytlar goýbermeklige taýýarlanylýan ýere getirilýär. Bu ýerde uly gaplardaky harytlary, ownuk gaplara boşatmaklyk işleri hem amala aşyrylýar.

1.2.5. Haryt gurlaryny dolandyrmak

Gorlary dolandyrmak islege görä harytlaryň assortimentini ölçeglere, tehniki şertlere laýyklykda harytlaryň hilini dolandyrmaklyk diýmekdir.

Harytlaryň gurlaryny dolandyrmak ilatyň harytlara bolan islegini kanagatlandyrmaklyga gulluk etmelidir.

Haçanda ammarlarda harytlaryň az gory saklansa, onda ol bir tarapdan satylmadyk harytlaryň goruny aşaklandyrýar, başga bir tarapdan bolsa alyjy özüne gerek bolan harydy satyn alyp bilmese, onda şol harydyň bäsdeşligini gözleýär.

Gorlar boýunça menejerler adatdan daşary 2 möhüm kynçylyga duş gelýärler. Olar gorlaryň haçan üstüni doldurmaklygy we näçe mukdarda harytlary talap (zakaz) etmelidigini bilmelidirler.

Lomaý kärhanalar özleriniň ammarlarynda harytlaryň gorlaryny döretmek üçin isleg barada habarly bolmalydyrlar. Ol bolsa zerur harytlar üçin zaýawkalary (islegi) we zakazlary düzmeklikde möhüm ugurdyr.

Zaýawkalar – uly haryt toplumynyň zerurlygy barada önüm öndürýän assosiasiýalara, ministrliklere ýazmaça habardyr. Islegleriň üstünde işlemek üçin bölek söwda kärhanalarynyň hünärmenleri çagyrylýar.

Islegleri düzmek esasynda önüm öndürýän kärhanalarda öndüriljek harytlaryň göwrümi kesgitlenilýär.

Zakaz – bu meýilnama esasynda düzülen resminamadyr. Ondaky görkezilen harytlaryň sany bölünýän haryt resurslarynyň ölçeginde kesgitlenilýändir. Talaplar açyk assortimentde düzülýär. Haryt bilen üpjün etmekligiň ölçegi çäryeklere bölmek boýunça kesgitlenilýär.

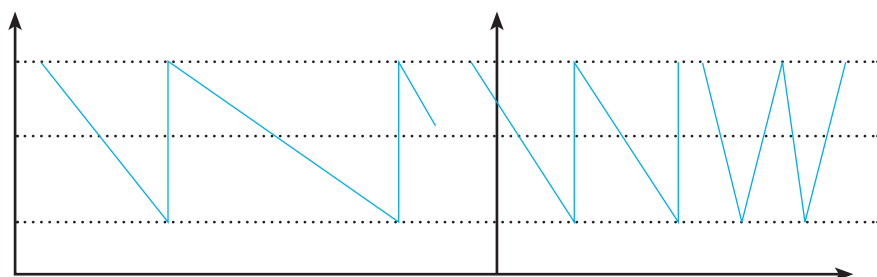
Lomaý söwda kärhanalary önüm öndürýän kärhanalara meýilnama aktyny alandan soň 30 günün dowamynda talaby iberýär. Talaplar harytlary üpjün etmek üçin baglaşylýan şertnamanyň esasydyr. Täzeden talap (perezakaz) nokady gorlaryň ýokarlanmagyny häsiýetlendirýär. Perezakazy (täze talaby) saýlamak, 3 sany ýagdaýy kesgitleýär:

1. Harytlar talap edilenden soň olaryň gijikdirilip getirilmegi;
2. Mydama alyjylaryň islegini kanagatlandyrmaklyga mümkinçilik berýän, satylýan harytlaryň tizligi;
3. Gorlaryň howpsuzlygy.

Gorlaryň howpsuzlygynyň kämil ýokarlanmagy alyjylara edilýän hyzmatlar boýunça islege we ölçege baglydyr. Ammarlarda harytlaryň uly gorlarynyň bolmagy harytlaryň talap edilýän sanynyň, şeýle-de talaplary saýlamaklygyň bahasyny peseldýär. Eger-de ammarlarda harytlaryň gorlary az bolsa, onda tiz-tizden talap düzmeli bolýar. Ol bolsa talaplary saýlamaklygyň bahasyny ýokarlandyryar.

Şeýle-de ammarlarda döredilýän haryt gorlarynyň hyzmatynyň umumy bahasyny peseldýär. 17-nji çyzgynyň a-wariantynda islegiň

kesgitli bir ösüşinde talaplaryň seýrek gelşi, b-wariantynda bolsa islegiň bellibir ösüşinde talaplaryň köp gelşi görkezilýär. Gorlaryň dikeldilmek ulgamyna talaplaryň ölçeg täsiri.

a) seýrek sargytlar

1 – ortaça gor; 2 – howpsuzlyk gor.

b) sargytlaryň köp wagty

17-nji çyzga. Gorlaryň ösüşi

1.2.6. Harytlary daşamak

Harytlary daşamak olary önüm öndürýän ýerden satylýan ýa-da ulanylýan ýere eltmekligi guraýar. Ýükleriň dürli görnüşlerini daşamak üçin ulaglaryň dürli görnüşleri ulanylýar.

6-njy tablisa

**Dürli harytlary daşamak üçin ulaglaryň
dürli görnüşleriniň ulanylyşy**

Demir ýol	Awtoulag	Suw	Turba geçiriji	Howa
Kömür	Geýim	Benzin	Nebit	Güller
Däne	Kagyz harytlary	Himikatlar	Tebigy gaz	Tiz zaýalanýan önümler
Himikatlar	Kompýuterler	Magdan	Kömür	Instrumental
Awto-mobiller	Kitaplar	Boksitler	Suw	Ätiýaçlyk şaýlary
Tokaý	Täze miweler	Däne		Poçta (aragatnaşyk)
Magdan	Diri mallar			

Aşakda ulaglaryň dürli görnüşleriniň 6 sany görkezijisi boýunça deňeşdirmesi häsiýetlendirilýär.

7-nji tablisa

**Ulaglaryň dürli görnüşleriniň
deňeşdirme häsiýetleri**

Görnüşi	Milde bahasy	Üpjün etmeklikde tizligi	Üpjün etmekligiň wagty	Üpjün etmekligiň grafi-giniň yzygiderligi	Ýükleri düşürmekligiň ýygylgy	Ýerleşýän ýeri
Suw	5	1	1	2	5	3
Demir ýol	3	4	3	4	5	4
Awto-ulag	2	4	5	4	3	5
Turba geçiriji	3	2	5	5	1	1
Howa	1	5	3	3	2	2

Bellik:

1 – netijeliligi gaty pes;

2 – netijeliligi pes;

3 – netijeliligi ortaça;

4 – netijeliligi gowy;

5 – netijeliligi has gowy.

Dürli ulag serişdeleriniň peýdalylygyny görkezmek üçin, köplenç, birnäçe ulaglaryň görnüşleriniň kombinasiýasy ulanylýar.

Konteýnerizasiýalaşdyrmak ulagyň dürli görnüşlerini ulanmaklygyny ýenilleşdirýär.

Maliýeleşdirmek

Lomaý söwdagärler öz müşderilerini we üpjün edijilerini öz wagtynda talaplary bermek bilen we wagtynda hasaplaşyk geçirmek bilen maliýeleşdirýärler.

Töwekgelçiligi almak. Harydy hususy özüňe almak we çykda-jylary etmek bilen lomaý söwdagärler özlerine töwekgelçiligiň belli bir bölegini alýarlar.

Bazar hakynda habarlary bermek. Lomaý söwdagärler öz müşderilerine we üpjün edijilerine bäsdeşleri barada, täze harytlar barada, nyrhyň ösüşi barada habarlary berýärler. Lomaý söwdagäriň lomaý söwdadan tapawudy. Lomaý söwdanyň tapawudy ol aýratyn kärhana bolup onuň esasy wezipesi lomaý söwdany guramaklykdyr.

Lomaý söwdagärler önümçilige we bölek satuw guramalaryna şeýle hem kärhanalaryna hyzmatlaryň dürli görnüşini etmek bilen olar 3 sany esasy toparlara bölünýärler:

1. Täjirçilik lomaý guramalary;
2. Brokerler we agentler;
3. Öndürijileriň ýerleşdiriji jaýy.

Täjirçilik lomaý guramalary bitarap täjirçilik guramasy bolup, olaryň satýan harytlaryna eýeçilik hukugy bardyr. Şeýle guramalar iki tipe bölünýärler:

1. Doly hyzmatly täjirçilik lomaý guramalary;
2. Kesgitli hyzmatly täjirçilik lomaý guramalary.

Doly hyzmatly täjirçilik lomaý guramalary harytlary üpjün etmek, saklamak boýunça, karz bermek boýunça söwda personalyny ulanmak boýunça, harydy ýerleşdirmek boýunça, hyzmatlaryň doly görnüşlerini ýerine ýetirýär.

Şeýle guramalary ikä bölýärler:

1. Bölek söwdagärlere hyzmat edýän lomaý guramalar;
2. Önüm öndürijilere hyzmat edýän lomaý guramalar.

Birinjiden – harydyň kime üpjün edilýändigine baglylykda hyzmatlaryň doly toplumyny edýär.

Ikinjiden – bular lomaý söwdagärler bolup bölek söwdagärlere seredeniňde öndürijilerden harytlary çalt satýarlar.

Belli bir hyzmatly täjirçilik lomaý söwda guramasy öz üpjün edijilerine we alyjylaryna hyzmatyň belli bir toplumyny berýärler.

Şu guramalar aşakdaky ýaly bölünýär: bölek söwdagärlere, belli-bir assortimentdäki harytlary satýarlar, ýükleri ýükleýärler we ugradýarlar.

Broker – alyjy we satyjynyň arasynda gymmat kagyzlara, haryt we fond biržalarynda, walýuta bazarlarynda ylalaşyk baglaşylanda hasaba alnan dellaldyr.

Broker müşderiniň tabşyrmagy boýunça müşderini ýa-da ynanýanyň hasabyna öz adyndan ylalaşyk baglaşýar. Alyjy bilen satyjynyň arasynda dellallyk edeni üçin brokere bellibir töleg tölenýär. Dellal ylalaşyklary, esasan, broker kontoralarynyň, firmalarynyň ýa-da olaryň firmalarynyň üsti bilen amala aşyrýar. Uly broker firmalary alyjylara karz kömegini berip bilýär. Broker satylýan harytlara eýeçilik hukukly däl, onuň öndürijiler we satyjylar bilen gatnaşygy wagtlaýynça häsiýetlidir.

Agent – brokerden tapawutlylykda alyjylara we satyjylara ýeterlik esasy kömekleri berýär. Ol hem satylýan harytlara eýeçilik hukukly däl. Ýöne gurýan ylalaşygy üçin kesgitli töleg tölenýär. Agentleriň birnäçe görnüşleri bardyr:

Önümçilik agentleri birnäçe öndürijilere ähmiýetlidir we ol olaryň hersi bilen bahalar barada, olaryň çägi barada, formal taýdan ylalaşýar.

Ýerleşdiriji agentler ylalaşyklara laýyklykda önümleriň ýerleşdirilmegine jogap berýär.

Satyn almak boýunça agentler – olar alyjylar bilen uzak möhletleýin ylalaşyp, olaryň şertine görä harytlary satyn almak, hilini barlamak, saklamak we alyjylara ugratmak ýaly işleri ýerine ýetirýär.

Diler gymmat kagyzlaryň, walýutalaryň satyn almak – satmak boýunça ylalaşyklaryň dellaldydyr.

Diler – haryt ýa-da fond biržalarynyň agzasy bolmak bilen, öz adyndan we öz hususy hasaplaşyk hasabyndan täsir edýär. Dilerler ylalaşygy öz aralarynda brokerler bilen, şeýle-de müşderiler bilen baglanyşyp biler. Dileriň girdejisi harytlary satyn alyş we satyş bahalarynyň aratapawudy esasynda we walýutalar, gymmat kagyzlaryň

esasynda döreýär. Diler girdejisini artdyrmak üçin harytlary satmak we satyn almak bilen özüne töwekgelçiligiň köp bölegini alýar.

Distribýutor – uly bitarap dellal firma bolup önüm öndürýän firmalardan harytlary lomaý satyn alyp olary ýerleşdirmekligi amala aşyrýar. Distribýutorlar öz müşderilerine şeýle hyzmatlary, ýagny harytlary saklamak, eltip bermek, karz bermek ýaly hyzmatlary hödürläp bilýärler. Distribýutorlar öndürijiler we satyjylar bilen uzak aragatnaşygy saklajak bolup jan edýär. Distribýutor bilen önüm öndürijiniň arasyndaky gatnaşyk şertnama esasynda gurulýar. Olaryň arasynda ylalaşyk baglaşylanda lomaý bahada satylýan harytlaryň arzanladylyşy ylalaşylýar. Düzgüne laýyklykda arzanlatma şertnama baglylykda anyk şertleriň ýerine ýetirilişi esasynda kesgitlenýär. Önümiň görnüşi, talabyň ýerine ýetiriliş wagty, haryt möçberleriniň ösüşi, üpjün edilen harytlarynyň tölegleriniň görnüşleri.

Bahalaryň aşakladylmagy distribýutorlaryň esasy çeşmesi bolup, olar öz çykdajylaryny şol girdeji esasynda ýapýarlar.

Öndürijileriň söwda bölümleri.

Öndürijileriň söwda bölümleri haçanda öndürijiler öz harytlaryny ýerleşdirjek bolup lomaý funksiýany alanlarynda ýüze çykýar. Ýerleşdiriş bölümi harytlary satmaklyk bilen çäklenmän, olary saklamak bilen hem meşgullanýarlar.

Söwda ediş ýa-da ýerleşdiriş bölümleri önümçilik kärhanalarynda ýa-da ýerleşdiriş bazaryň golaýynda ýerleşýärler. Olar harytlaryň gollaryny saklamaýarlar.

Harytlary ýaýratmaklygyň gutarnykly tapgyry bölek söwda zynjyrydyr. Köp önümçilik kärhanalary lomaý söwdagärler bölek söwda bilen meşgul bolýarlar. Türkmenistanyň Azyk senagaty Döwlet Birleşigine, «Türkmengallaönümleri» Döwlet Birleşigine degişli birnäçe önüm öndürýän kärhanalar özleriniň firma dükanlaryny, ýagny bölek söwda bölümlerini açyp, öz öndüren önümlerini ilata satýarlar.

Ol kärhanalar Aşgabadyň çakyr zawody we başga-da welaýatlaryň etraplarynda, şäherlerinde ýerleşýän çakyr zawodlary, Aşgabadyň «Süýt» paýdarlar jemgyýeti, etraplardaky, şäherlerdäki süýt zawodlary, Türkmengallaönümler Döwlet Birleşigine degişli,

«Aşgabatçörek» önümçilik birleşigi we olaryň etraplardaky, şäherlerdäki çörek zawodlary girýär.

Lomaý söwdagärler marketing çözgütleriniň birnäçesini kabul etmelidirler. Olardan esasy maksatly bazary saýlamak, haryt assortimentini döretmek we hyzmatlaryň köp görnüşini ýerine ýetirmek, nyrh syýasaty we kärhanalaryň ýerleşýän ýerini saýlamak we höweslendirmek we ş.m.

1. **Maksatly bazar barada çözgütler.** Bölek we lomaý söwdagärler özleriniň maksatly bazaryny kesgitlemelidirler. Lomaý söwdagärler maksatly müşderileri harytlaryň ölçegleri boýunça, olaryň görnüşi boýunça saýlap biler. Olar şeýle müşderilere ýolbaşçylarynyň kurslarda okadylyşyny we maslahatlar gulluklaryny gurap bilerler.
2. **Haryt assortimenti we hyzmatlaryň toplumy barada çözgütler.** Lomaý söwdagärler alyjylary haryt bilen çalt üpjün etmek üçin ýeterlik derejede haryt assortimentini we gollaryny saklamalydyrlar. Ýöne beýle etmeklik girdejä ters täsir edip biler. Şoňa görä-de lomaý söwdagärler şu gün haýsy haryt toparynyň assortimenti we hyzmatlaryň görnüşleri barada pikir edip, özüne has oňaýlysyny saýlamalydyrlar.
3. **Nyrhlar barada çözgütler.**

Lomaý söwdagärler öz çykadjylaryny ýapmak üçin haryda ilkinji sapar 20% bahany üstüne goýýar. Çykadjy arassa girdejiniň 17%-ini tutup biler, onda lomaý kärhananyň arassa girdejişi 3% deň bolar. Lomaý söwdada bakaleýa – gastronom harytlarynyň arassa girdejişi 2%-den ýokary bolmaýar. Lomaý söwdagärler nyrhларыň döreýiş meselesine täzeçe çemeleşip başlaýarlar. Mysal üçin, olar haýsam bolsa bir harydyň arassa girdejisini kemeldip, özüne gerekli müşderilerni alyp bilerler. Lomaý söwdagärler önüm öndürijilere öndüren harytlaryny bölek söwda kärhanalara eltip bermek bilen uly kömek edýärler. Şeýlelikde, lomaý söwda ykdysadyýetiň özbaşdak pudagydyr.

II bab

HARYTLARYŇ SÖWDASYNY HEREKETE GETIRMEK

2.1. Höweslendirmegiň we aragatnaşygyň strategiýasy

Häzirkizaman marketingi (bazar işi) gowy haryt öndürmekden, oňa müşderini özüne çekiji baha goýmakdan we hyrydarlar (maksatly alyjylar) üçin elýeterligi üpjün etmekden başga-da birnäçe talaplary bildirýär. Kärhanalar öz sargytçylary (talap edijileri) bilen aragatnaşygy ýola goýmaly. Munda aragatnaşygyň düzüminde hiç hili duýdansyz hereket bolmaly däl.

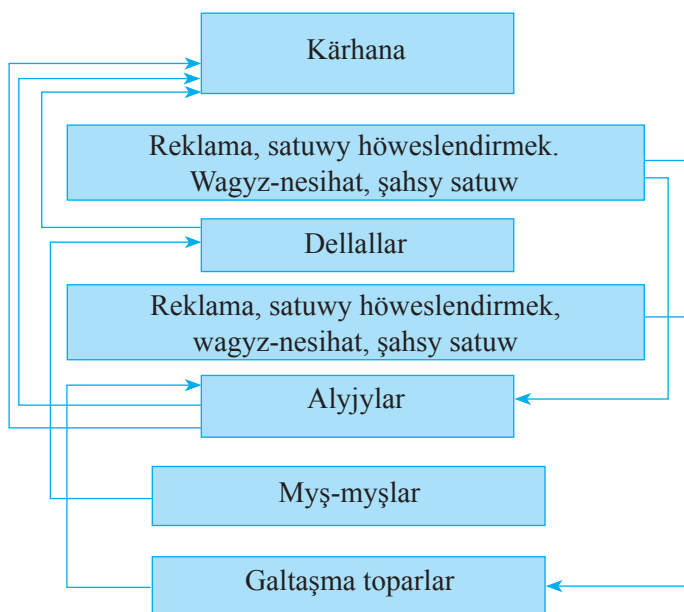
Täsirli aragatnaşygy üpjün etmek üçin kärhanalar netijeli bildirişleri düzmäge reklama agentlikleri, höweslendiriji maksatnamalary düzmek üçin satuwy höweslendirmek boýunça hünärmenleri we kärhanany döretmek üçin jemgyýetçilik pikiri guramak boýunça hünärmenleri hakyna tutýarlar. Kärhanalar öz söwda işgärleriniň açyk göwünli we hemme zatdan habarly bolmaklygy öwredýärler. Kärhanalaryň köpüsi üçin aragatnaşyk esasy wezipe bolman, eýsem şol ulgamda näçe we nähili sarp etmek esasy wezipe bolup durýar.

Häzirkizaman kärhanalary marketing aragatnaşygynyň çylşyrymly ulgamyny dolandyrýar (*18-nji çyzgy*). Ol aragatnaşygy öz dellallary, alyjylary we dürli aragatnaşykda bolýan galtaşma toparlary bilen saklaýar. Onuň dellallary bolsa aragatnaşygy öz alyjylary we dürli gatnaşykda bolýan toparlary bilen saklaýarlar.

Alyjylar özara we başga gatnaşykda bolýan toparlary bilen gep, gürrüň, myş-myş görnüşde dilden aragatnaşyk saklamak bilen meşgullanýarlar. Şol bir wagtda her topar beýlekiler bilen aragatnaşyk dolanyşykly gatnaşyklary saklaýar.

Marketing aragatnaşygyň toplумы (höweslendirmegiň toplумы) 4 sany esasy täsir edýän serişdelerden ybarat.

Reklama – belli howandaryň adyndan ideýalary, harytlary ýa-da hyzmatlary herekete getirmegiň tölegli görnüşidir.

18-nji çyzgy. Aragatnaşyklar we marketing ulgamyndaky gatnaşyklar

Satuwy höweslendirmek – harydy ýa-da hyzmaty höweslendirip, şol bir wagtda satyn almagyň ýa-da satmagyň az wagtlaýyn gyzyklandyryjy çäreleridir.

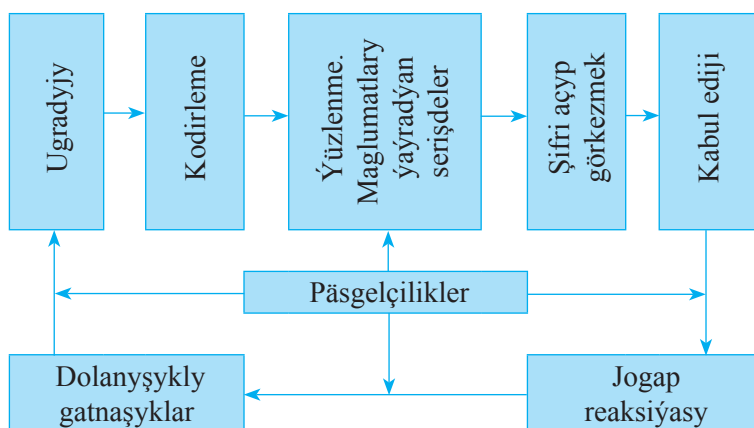
Ündew (Propaganda, «pablisiti») – haryda, hyzmata ýa-da guraňçylyk birlige islegi howandar tarapyndan şahsy däl we tölegli däl höweslendirmekdir, olar hakda täjirçilik ähmiýetli maglumatlary

metbugatda ýaýradyp ýa-da radioda, teleýaýlymlarda hoşniýetli görkezmekdir.

Sahsy satuw – harydy öňünden söwdalaşyp, pul almak maksady bilen, bir ýa-da birnäçe alyjylar bilen gürrüňiň arasynda harydy dil-den hödürlemek.

Söwdanyň her bir ugruna täze harydy görkezmeklik, harydyň satylýan ýerlerinde ekspozisiýalar, sowgatlyklaryň (suwenirleriň) kömegi bilen reklama, ýöriteleşdirilen sergiler, ýarmarkalar, demonstrasiýalar, kataloglar, söwda reklama edebiýatlary, metbugat üçin reklama maglumatlary ýygnamak, şol bir wagtda plakatlar, bäsleşikler, baýraklar, kuponlar we ýeňillikli talonlar ýaly aragatnaşygyň özboluşly ugurlary häsiýetli bolýar. Şol wagt aragatnaşyk düşüňjesi şular ýaly hemme serişdeleriň we ugurlaryň çäginde daşa çykýar. Harydyň daşky bezegi, onuň nyrhy, şekili we gaplanylyşynyň reňki, satyjynyň özüni alyp barşy we egin-eşikleri alyjylarda nähili hem bolsa bir pikiri döredýär. Has uly aragatnaşyk netijeliligine ýetmek üçin kärhana diňe höweslendirmegiň toplumyny däl-de, eýsem marketingiň bütün toplumyny göwnejaý sazlaşdyrmalydyr.

Netijeli aragatnaşygy işläp taýýarlamagyň tapgyrlary. Marketing boýunça hünärmen aragatnaşygyň nähili işleýändigine düşünmelidir. Bu hadysa bolsa dokuz sany elementden düzülendir.

19-njy çyzgy. Aragatnaşyk hadysasynyň elementlerini görkezýän nusga

Birinji iki elementi aragatnaşygyň esasy gatnaşyjylary, ýagny ugradyjy we kabul ediji, indiki ikisi – aragatnaşygyň esasy gural-lary, ýagny ýüzlenme we maglumatlary ýaýradýan serişdeler düzýär. Dört element bolsa esasy funksional düzüjiler bolup, kodirlemek-den, şifri açyp görkezmekden, jogap reaksiýasyndan we dolanyşykly gatnaşyklardan ybaratdyr. Soňky element – ulgamyň tötänleýin päs-gelçilikleridir. Bu düzüjilere aşakdaky ýaly kesgitlemeler berilýär:

Ugradyjy – ýüzlenmäni iberýän tarap.

Kodirlemek – belli bir pikirdäki maglumaty görkezýän hadysa.

Ýüzlenme – ugradyjynyň iberýän bellikleriniň toplumy.

Maglumatlary ýaýradýan serişdeler – ugradyjydan kabul edijä ýüzlenmäniň iberilýän aragatnaşyk ýollary.

Şifri açyp görkezmek – ugradyjynyň iberen belliklerine kabul edijiniň beren bahasy.

Kabul ediji – ýüzlenmäni alýan tarap.

Jogap reaksiýasy – ýüzlenme bilen gatnaşyk netijesinde döreýän kabul edijiniň jogaplary.

Dolanyşykly gatnaşyk – kabul edijiniň ugradyja iberýän jogaby.

Päs-gelçilikler – aragatnaşyk hadysasynda meýilnamada bol-madyk ulgamyň goşulmagynyň ýa-da dürli ýoýulmalaryň ýüze çyk-magy, netijede ugradyjynyň iberen ýüzlenmesi kabul edijä üýtgäp barýar.

Netijeli aragatnaşygyň esasy ýagdaýlaryny model böleklere bölüp görkezýär. Ugradyjylar haýsy alyjylara ýetjek bolýandygyny we nähili jogaby alasy gelýändigini bilmelidir. Bu ýagdaýda olar maksatly gatnaşykda bolýan toparyň, köplenç, ulanýan şifri açmak ýagdaýynyň özboluşlylygyny hasaba alyp, ýüzlenmäni ussatlyk bilen kodirlemegi bilmelidir. Olar özleriniň alyjylaryna ýüzlenmäni maglu-matlary ýaýratmagyň netijeli serişdeleriniň kömegi bilen ibermelidir hem-de ýüzlenmäni alyjy toparlaryň jogabyny bilmek üçin gatnaşyk ýollaryny gurmalydyrlar.

Aragatnaşyk modelini düzýän elementlere, esasan, meýilnama-laşdyrmagyň zynjyrjygy nukdaý nazardan (yza tarap gidip – maksatly alyjylaryň toparlaryndan aragatnaşyk edijä tarap) seredeliň. Marke-ting ulgamynyň aragatnaşygynyň borçlary: 1) özüniň maksatly alyjy-lar toparyny görkezmek; 2) isleýän jogap täsirini kesgitlemek; 3) ibe-

riljek ýüzlenmäni saýlamak; 4) maglumatlary ýaýradýan serişdeleri saýlamak; 5) ýüzlenmäniň çeşmesini häsiýetlendirýän görkezijileri saýlamak; 6) dolanyşykly gatnaşyk ýollary boýunça gelýän maglumatlary ýygnamak.

İşleşjek (maksatly) alyjylar toparyny aýan etmek

Marketing ulgamynyň aragatnaşyk edijisi işe başlamazdan öň özüniň işleşjek (maksatly) alyjylar topary hakda anyk düşünceleri bolmaly. Ony kärhananyň harytlarynyň bolup biljek alyjylary, häzirki alyjylary, çözgütleri kabul edýän we olaryň kabul edilişine täsir edýän şahsyýetler düzüp bilýär. Alyjylar topary aýry-aýry şahslardan, şahslaryň toparlaryndan, belli bir gatnaşykda bolýan toparlardan ybarat bolup bilýär. Alyjylar toparyna näme diýmeli, nähili diýmeli, haçan diýmeli, nirede diýmeli we kimiň adyndan diýmelidigi başarmaklyk söwdanyň çözgütlerine oňyn täsir edýär.

Alyjylar tarapyndan islenilýän jogaby kesgitlemek

Alyjylar topary aýan edilensoň, marketing ulgamynyň aragatnaşyk edijisi olaryň haýsy jogaby almagy isleýändigini kesgitlemeli. Amatly jogap harydy satyn aldyrmakdan ybarat. Ýöne satyn almak hakda çözgütleri kabul etmek uzak wagtlaýyn işiň netijesidir. Marketing ulgamynyň aragatnaşyk edijisi bellibir wagtda söwdalaşmaga taýýar alyjylar toparynyň nähili ýagdaýdadygyny bilmelidir.

İşleşjek alyjylar topary alyjylyk taýýarlygynyň 6 ýagdaýynda bolup bilýär: habarlylyk, bilmeklik, hoşamaýlyk, ileri tutmaklyk, ynamlylyk, satyn almaklyk.

Habarlylyk. Ilki bilen haryt ýa-da gurama hakda işleşjek alyjylar toparynyň habarlylyk derejesini kesgitlemeli. Kā mahal alyjylar doly habarsyz bolup bilýär, harydyň diňe adyny bilýär ýa-da harydyň adyndan başga hiç zady bilmeýär. Eger maksatly alyjylar toparynyň uly bölegi habarsyz bolsa, aragatnaşyk edijiniň wezipesi iň bolmanda harydyň adyny tanar ýaly zerur habary alyja ýetirmelidir. Muňa ýö-

nekeý ýüzlenmeleriň kömegi bilen ýetip bolýar, çünki olarda hemişe şol maglumat gaýtalanýar, ýöne bu ýagdaýda-da habarlylygyň emele gelmegi üçin wagt gerek bolýar.

Bilmeklik. İşleşjek alyjylar toparynda kärhana ýa-da onuň harytlary hakdaky maglumatdan başga hiç hili düşünje ýok.

Hoşamaýlyk. İşleşjek alyjylar topary harydy gören ýagdaýynda, olarda örän ters garaýyş, perwaýsyz garaýyş, hoşal bolmak, oňaýly garaýyş, örän oňaýly garaýyş ýaly dürli duýgular döräp biler.

Ileri tutmak. İşleşjek alyjylar topary haryda isleg bildirýär, ýöne başgalaryň öňünde ony magtamaýar. Şu ýagdaýda aragatnaşyk ediji alyjylarda ileri tutma duýgulary kemala getirmäge synanyşýar. Munuň üçin harydyň hilini, onuň ähmiýetlilikini we başga häsiýetlerini öwürüp, ündew işlerini geçirýär. Aragatnaşyk ediji öz işiniň şowlulygy hakda söwda gutarandan soň alyjylaryň ileri tutmalaryny derňäp, netijeleri boýunça baha berip biler.

Ynamlylyk. İşleşjek alyjylar topary bellibir harydy ileri tutup bilýär, ýöne ony satyn alanyňa degýärmi, şoňa ynamy ýok.

Satyn almak. İşleşjek alyjylar toparynyň käbir agzalarynyň zerurlyga ynamy bar bolsa-da, harydy satyn almaga howlukmaýarlar. Olar goşmaça maglumatlara garaşýarlar, harydy soňrak satyn almagy göz öňünde tutýarlar we ş.m. Aragatnaşyk edijiniň wezipesi alyjylary haryda almaga yrmakdyr. Munuň üçin ol alyjyny harydy almaga iterýän pes bahadan harydy hödürlemek, haryt satyn alnany üçin baýrak hödürlemek, çäkli wagtyň dowamynda harydy barlap görmegi hödürlemek ýa-da şu haryt tiz wagtdan elýeter bolmaz diýip ýşarat etmek ýaly usullary peýdalanýar.

Ýokarda görkezilen alty ýagdaý, köplenç üç basgançaga bölünýär: öwrenme (habarlylyk, bilmeklik), emosiýa (hoşamaýlyk, ileri tutmak, ynamlylyk) we häsiýet görkezmeler (satyn almak). Alyjylar, düzgün bolşy ýaly, üç basgançagyň hemmesinden geçýärler. Aragatnaşyk edijiniň wezipesi alyjylaryň esasy böleginiň haýsy basgançakda durýandygyny ýüze çykaryp, olary indiki basgançaga iterip biljek aragatnaşyk çärelerini işläp taýýarlamakdan ybaratdyr.

Ýüzlenmäni saýlamak. Alyjylar toparynyň islegini öwrenip, aragatnaşyk ediji netijeli ýüzlenmäni işläp taýýarlamaga başlaýar. Munuň üçin asyl nusgada ýüzlenme ünsi çeker ýaly islegi döretmeli we işi berjäý eder ýaly ugrukdyrmaly. Emma iş ýüzünde diňe alyjy harydy satyn alýança aýry-aýry bildirişler edilýär. Ýöne reklamanyň nähili zerur häsiýetleriniň bolmagydygyny ýörite usullar düşündirýär.

Ýüzlenmäniň döredilmegi näme diýmeli (ýüzlenmäniň düzümi), ony nähili paýhasly diýmeli (ýüzlenmäniň gurluşy) we nyşanlar görnüşinde düzümini nähili görkezmeli (ýüzlenmäniň görnüşü) diýen üç meseläniň çözülmegine ýardam edýär.

Ýüzlenmäniň düzümi. Islenilýän jogaby çagyryp biljek gyzyklandyryjy sebäbi ýa-da haryt baradaky gürrüni aragatnaşyk ediji pikirlenip geçirmeli. Sebäpleriň üç görnüşü bolup biler.

1. Rejeli sebäpler alyjylar toparynyň şahsy peýdasy bilen baglanyşykly. Haryt wada edenler peýda görmek üçin şu sebäpden peýdalanýarlar. Munuň üçin harydyň hilini görkezýän ýüzlenmeler, onuň tygşytlylygyny, gymmatyny ýa-da ulanylyşyny görkezijiler hyzmat edýärler.
2. Duýguly sebäpler satyn almak ýa-da almazlyk üçin esas bolup biljek ters ýa-da oňyn duýguny döretmäge ymtylýarlar. Aragatnaşyk edijiler adamlara zerur bolan işleri etdirmek (mysal üçin, dişleri arassalamak, her ýyl dispanserizasiýany geçmek) ýa-da etmeli däl işleri etmegini bes etmek maksady bilen (mysal üçin, çilim çekmek, çensiz içmek, dermanlary köp ulanmak, artyk iýmek) gorky, günä we utanç ýaly sebäpleri ulanýarlar. Gorky sebäpleri bellibir çaka çenli netijeli işleýärler, çünki ýüzlenme has köp gorky sebäbiniň toplanmagyna sebäp bolsa, onda alyjylar topary bu reklamadan peýdalanmazlar. Aragatnaşyk ediji oňyn duýguly sebäpleri hem ulanýar, olar söýgi, degişme, namys we şatlykdyr. Ýöne, degişme ýüzlenmeler, temanyň göni görkezilşine görä has netijeli bolýar diýip hiç hili deliller ýok.

3. Ahlak sebäpleri alyjylar toparyny adalat we dogruçylyk duýga çagyýarlar. Daşky gurşawy sagdyn etmek, jynsy gatnaşyklary gowulandyrmak, zenanlaryň deň hukuklylygyny üpjün etmek ýa-da garyp düşenlere kömek etmek ýaly jemgyýetçilik hereketleri goldamaga adamlary ugrukdyrmak üçin, köplenç, ahlak sebäpler ulanylýar. Her günki harytlar üçin ahlak esaslandyrmalar seýrek ulanylýar.

Ýüzlenmäniň gurluşy. Ýüzlenmäniň netijeliligi onuň gurluşyna bagly. Aragatnaşyk ediji üç çözgüdi kabul etmeli: 1) ýüzlenmede anyk netijä gelmelimi ýa-da alyjylar toparyna belli bir netijä gelmäge ygtyýar bermelimi? Kesgitlenen netije, düzgün bolşy ýaly, has netijeli bolýar; 2) diňe «razy» diýen pikiri beýan etmelimi ýa-da iki tarapyň delillerini hem görkezmelimi? Söwda nokatlarynda täze harytlar görkezilende has netijeli bolup, köplenç birtaraplaýyn delil çykyş edýär; 3) has täsirli delilleri ýüzlenmäniň başynda görkezmelimi ýa-da soňunda? Olar ýüzlenmäniň başynda beýan edilse ünsi özüne çekip, ýüzlenmäniň soňuna çenli oňa bolan üns has gowşap bilýär.

Ýüzlenmäniň görnüşi. Aragatnaşyk ediji öz ýüzlenmesi üçin täsirli formany saýlamaly. Metbugat reklamasynda ýazgynyň ady, suraty ýa-da reňkli bezelişi hakda çözgüt kabul etmeli. Ünsi çekmek üçin reklama berijiler dürli usullary ulanýarlar: täzeligi we gapma-garşylygy peýdalanýarlar, ünsi çekýan suratlary we atlary, öwrenişilmedik şekilleri, ýüzlenmeleriniň ölçeglerini we ýerleşýän ýerlerini, reňkini, şekilini we herekedini ulanýarlar. Eger-de ýüzlenme radiodan goýberilse, aragatnaşyk ediji öz aýtjak bolýan pikirini, ses maglumatlaryny (sözleýiş depgini, onuň ritmi, tony, düşnükliiligi) we sözleýiş çeperçiliginiň serişdelerini (säginmeler (pauzalar), dem alyş, palla-ma) gowy saýlamalydyr. Köp wagt duran ulagy mahabatlandyrypanyň sesi, ýokary hili ýatylýan düşekleri mahabatlandyrypanyň usulyndan tapawutlanmalydyr. Eger ýüzlenme teleýaýlymda alyp görkezilse ýa-da ýüzme-ýüz aýdylsa, ýokarda görkezilen hemme ýagdaýlary gowy pikir edip üstüne dilden aýdylmadyk sözsüz indikatorlary goşmalydyr. Alyp baryjy öz ýüz keşbine, hereketlerine, eşiğine, durşuna, saçynyň timar berlişine göz gezdirmelidir. Ýüzlenmäniň maglumatlaryny gö-

terýän serişdesi bolup harydyň özi ýa-da onuň gaplanylyşy çykyş etse, aragatnaşyk ediji harydyň aýratynlygyna, onuň ysyna, reňkine, ölçegine we şekiline üns bermelidir.

Iýmit önümlere alyjylyk ileri tutmalar hakda gürrüň gidende aragatnaşygyň iň wajyp guraly bolup reňk çykyş edýär. Öý hojalykçy zenanlara dört kãse kofe datmaga berlende, olary goňur, gök, gyzyl we sary reňkli gaplaryň ýanynda ýerleşdirdiler (kofäniň özi birdi, ýöne zenanlar ol hakda bilmeýärdiler), şonda synalýan zenanlaryň 75%-i goňur gabyň ýanynda duran kofe olaryň pikiri boýunça has güýçli diýip, mälim etdiler. Synalýan zenanlaryň 85%-i gyzyl gabyň ýanynda duran kofäni iň hoşboý ysly we tagamly diýip hasap etdiler. Hemmesi diýen ýaly, gök gabyň ýanynda duran kofe mylaýym, sary gabyň ýanynda duran kofe bolsa ýuwan diýip tassykladylar.

Maglumatlary ýaýradýan serişdeleri saýlamakda aragatnaşyk ediji aragatnaşygyň täsirli ýollaryny saýlap almaly. Aragatnaşyk ýollary şahsy aragatnaşygyň we şahsy däl aragatnaşygyň ýollary diýen iki görnüşe bölünýär.

Şahsy aragatnaşygyň ýollary. Şahsy aragatnaşygyň ýoluna biri-biri bilen gatnaşýan iki ýa-da ondan hem köp şahsyýetler gatnaşýar. Ýüzbe-ýüz, telefon arkaly, teleýaýlymyň kömegi bilen we poçta arkaly, şahsy hat ibermek arkaly aragatnaşyklar bolup bilýär. Şahsy aragatnaşygyň ýollary netijeli bolýar, sebäbi bu ýagdaýda gatnaşyjylara şahsy ýüzlenmek we dolanyşykly gatnaşyklary guramak üçin uly mümkinçilikler bolýar.

Şahsy aragatnaşygyň ýollaryny goşmaça düşündiriji–wagyz etmek, ekspert-baha beriji we jemgyýetçilik – durmuş görnüşlere bölüp bolýar. Düşündiriji – wagyz etmek ýolunda kärhananyň söwda işgärleriniň wekilleri gatnaşýarlar, olar maksatly bazarda alyjylar bilen gatnaşyga girýärler. Ekspert – baha beriji ýoluny garaşsyz şahsyýetler düzüp, zerur bilimli bolup maksatly alyjylaryň önünde ýüzlenme bilen çykyş edýärler. Jemgyýet – durmuş ýolunyň esasy gatnaşyjylar bolup, işleşjek alyjylar bilen gürrüň geçirýän goňsýlar, dostlar, maşgala agzalary ýa-da kárdeşler çykyş edýärler. Bu ýol haryt ulgamlarynyň köpüsinde has täsirli netije berýär.

Ýokary bahaly we töwekgelçilik kategoriýaly harytlar bara-da aýdylanda şahsy täsiriň ähmiýeti uly bolýar. Awtomobilleri we durmuşda ulanylýan iri elektrik enjamlaryny satyn alýan alyjylar köpçülikleýin maglumat serişdeleriniň çeşmelerine ýüzlenmek bilen çäklenmän, bilermenleriň pikirleri bilen tanyşjak bolýarlar.

Öz peýdasyna şahsy täsir etme ýollarynyň işini höweslendirmek üçin kärhana birnäçe işleri amala aşyryp biler. Ol: 1) abraýly şahslary we guramalary ýüze çykaryp, olaryň üstünde işlemekde goşmaça tagallalary jemläp bilýär; 2) belli bir şahslary ýeňillikli şertlerde haryt bilen üpjün edip, pikirleriň öňdebaryjysyny döredip bilýär; 3) ýerli abraýly şahslar, mysal üçin, dürli okuw kurslarynyň we zenanlar guramalarynyň ýolbaşçylary bilen maksatly işläp bilýär; 4) abraýly şahslary maslahat berilýän şaýat reklamada ulanylyp bilýär; 5) gürrüň üçin tema hökmünde gymmat reklamany döredip bilýändir.

Şahsy däl aragatnaşygynyň ýollary. Şahsy däl aragatnaşygynyň ýollary – maglumatlary ýaýradýan serişdeler bolup, şahsy gatnaşyk we dolanyşykly gatnaşyklar ýok şertlerde ýüzlenmäni iberýärler. Bulara köpçülikleýin we saýlap täsir ediji serişdeler, özboluşly atmosfera, waka häsiýetli çäreler degişlidir. Köpçülikleýin we saýlap täsir ediji serişdeleri – metbugat reklamanyň serişdelerini (gazetler, žurnallar, göni poçta reklamanyň ýollamalary), reklamanyň elektron serişdelerini (radio, teleýaýlym) we reklamanyň suratlandyryş şekilli serişdelerini özüne alýar. Köpçülikleýin maglumatlar serişdeleri uly differensirlenmedik alyjylar toparlaryna, saýlap täsir ediji serişdeler bolsa – ýöriteleşdirilen alyjylar toparlaryna gönükdirilen. Özboluşly atmosfera – bu ýörite döredilen gurşaw bolup, alyjynyň harydy satyn almaga ýa-da ulanmaga meýilliligini döretmäge ýa-da berkitmäge ýardam edýär.

Waka häsiýetli çäreler bellibir takyk ýüzlenmeleri işleşjek alyjylar toparlaryna çenli ýetirmek göz önünde tutulan çärelerdir. Onuň netijeliligini gazanmak maksady bilen jemgyýetçilik pikiri guramak boýunça bölümler döredilýär, amaly maslahatlar, dabaraly açyşlar we ş.m. guralýar.

Şahsy aragatnaşyk köpçülikleýin görnüşine görä, köplenç, netijeli bolsa-da, köpçülikleýin maglumatlar serişdeleri ulanylsa, ol şahsy aragatnaşygy höweslendirmegiň esasy usuly bolup biler. Aragatnaşyk akymynyň iki derejeli prosesiniň kömegi bilen köpçülikleýin aragatnaşyk şahsy gatnaşyklara we häsiýetlere täsir edýär. Köplenç, radioda we metbugatda aýdylýan esasy pikirleriň akymy pikirleriň öňdebaryjylaryna baryp, olardan bolsa ilatyň galan bölegine ýetirilýär.

Şunuň ýaly iki derejeli aragatnaşyk akym birnäçe netijeleri döredýär:

- 1) köpçülikleýin maglumatlar serişdeleri jemgyýetçilik pikirine göni we güýçli däl täsir etmeýär. Sebäbi pikirleriň öňdebaryjylary, ýagny ilkinji alyjylar toparyna degişli adamlar, ýüzlenmäni kemala getirip köpçülige ýetirýärler, bir ýada birnäçe haryt ulgamlarynda olaryň pikirlerini başgalar hem goldaýarlar.
- 2) alyjylyk häsiýetiniň stili ilki bilen has ýokarky jemgyýetçilik ýagdaýly toparlarda döreýän duýgy bilen kesgitlenilýär, pikiriniň garşysyna garşylykly pikirler döredýär. Adamlar, esasan az jemgyýetçilik toparynyň wekilleri bilen gatnaşykda bolýandyklary üçin özlari bilen kybapdaş şahslardan, ýagny pikirleriň öňdebaryjylardan, modany we başga esasy pikirleri alyarlar;
- 3) köpçülikleýin aragatnaşyk boýunça hünärmen öz ýüzlenmelerini takyk pikirleriň öňdebaryjylaryna gönükdirip, olaryň ýüzlenmeleri özbaşdak başgalara ýetirilmegine mümkinçilik berse, şonda hünärmeniň işi has netijeli bolar. Mysal üçin, farmasewtiki kärhanalar ilki bilen has abraýly lukmanlara öz derman serişdelerini bermäge ymtylýarlar.

Ýüzlenmäni häsiýetlendirýän görkezijileri saýlamak

Alyjylar topary ýüzlenmäniň täsiri şol alyjylar topara ugradyjyny nähili kabul edýändigine baglydyr. Ýokary ynamy gazanan çeşmelerden iberilýän ýüzlenmeler has ynandyryjy bolýar. Farmasewtiki kompaniýalar öz harytlarynyň peýdasyna lukmanlaryň iş alyp

barmaklaryny isleýärler, sebäbi lukmanlaryň sözleri aýratyn ynam döredýär. Lukmanlar munuň üçin ähli mümkinçiliklerden peýdalanýarlar. Mysal üçin, marketologlar neşe etmekden ýaşlary goramak üçin öňki neşekeşleri olaryň arasynda neşä garşy wagyz-nesihat işlerini geçirmäge çekýärler. Öz ýüzlenmelerini beýan etmek üçin marketing boýunça hünärmenleri belli şahsyýetleri, ýagny radio we telekommentatorlary, sportsmenleri çekýärler. Üç sany ýagdaý maglumat çeşmesine ynam gazandyrýar: ussatlyk, ak ýürekliлик we mähirlilik.

Ussatlyk – aragatnaşyk edijiniň oý-pikirlerini berkitmek işinde keseki tarapdan kabul edilen ýeterlik başaraňlygyň derejesidir. İşleriň öz ulgamlarynda ussatlygyň ýokary derejesi bolup, lukmanlar, alymlar we mugallymlar hasaplanylýar. **Ak ýürekliлик** – maglumat çeşmesiniň näçe esse obýektiw we dogry kabul edilýändiginiň görkezijisidir. Nätanyş adamlara we satyjylara görä, dostlara ynam köp bolýar.

Mähirlilik diýip, maglumat çeşmesiniň alyjylar toparyna edýän amatly duýgusy göz önünde tutulýar. Maglumat çeşmesiniň mähirliligi oňa degişli zady ýaşyrmazlygy, wäsilik duýgusyny we tebigylyk ýaly häsiýetleri ýokarlandyrýar. Diýmek, hemme parametrlr boýunça in köp ballary alan şahs ynamy has köp gazanýar.

Alyjylar bilen dolanyşykly gatnaşyklar

Ýüzlenmäni ýaýradanson aragatnaşyk ediji maksatly alyjylar topary täsir eden duýgyny ýüze çykarmak boýunça derňewleri geçirmeli. Bu – maksatly alyjylar toparynyň agzalaryndan – olar ýüzlenmäni tanaýarlarmy, ony kabul edýärlermi, näçe gezek ony gördüler, ondan nähili ýagdaýlary ýatda sakladylar, şu ýüzlenme boýunça nähili duýgylar döredi, kärhana we onuň harytlaryna olaryň öňki we şu wagtky gatnaşygyny ýüze çykarmak üçin soraglary çak edýär. Aragatnaşyk ediji jogap täsirini häsiýetlendirýän häsiýet statistikany ýygnasy gelýär, mysal üçin, näçe adam harydy aldy, näçesiniň göwnüne ýarady, näçesi başga adamlar bilen ol hakda gürrüň geçirdi. 20-nji çyzygyda dolanyşykly gatnaşygynyň seljerme mysaly görkezilýär.

«A» markasy

«B» markasy

**20-nji çyzgy. Dolanyşykly
gatnaşygyň seljerme mysaly**

«A» markany alyp, şeýle netijeler ýüze çykarylady: ol hakda bütin bazar agzalaryň 80%-i habarlydy, 60%-i ony dadyp gördüler,

ýöne dadyp görenlerden diňe 20%-i kanagatlanan bolup galdylar. Bu aragatnaşygyň maksatnamasynyň habarlylygy gurmak nukdaý nazardan netijelidigini görkezýär, emma harydyň özi alyjylaryň niýetini ödemedi. Başga tarapdan, «B» markasy hakda bütün bazaryň diňe 40% agzalary habarly bolup, şolardan 30%-i ony dadyp gördüler, emma dadyp görenlerden 80%-i kanagatlandy. Şu ýagdaýda alyjylary kanagatlandyrmak harydyň ukyplylygyndan peýda almak üçin, aragatnaşygyň maksatnamasyny güýçlendirmelidir.

Höweslendirmäniň toplumlaýyn býujetini işläp taýýarlamak we onuň elementlerini saýlamak

Höweslendirmäge umumy býujetiň hasaplanylyşy. Kärhanaň önünde duran iň kyn marketing meseleleriň biri höweslendirmäge goýberilýän pullaryň möçberi hakda çözgüdi kabul etmek bolup durýar.

Senagatyň dürli pudaklarynda we dürli kärhanalarda höweslendirme maksatlary ep-esli serişde harçlanýar. Höweslendirme maksatlary kosmetika önümçiliginde 30–50%, agyr maşyn gurluşygynda – jemi 10–20% harajatlary tutup bilýär. Dürli takyk pudagyň çäginde köp sowýan, hem az sowýanlary hem tapyp bolýar. Mysal üçin, Fillip Morris firmasy köp sowýar. Miller piwo-gaýnadýan kompaniýany we «7-Up» alkogolsyz içgiler kompaniýany satyn alandan soň, Fillip Morris firmasy höweslendirmäge öz harajatlarynyň umumy möçberini ep-esli köpeltdi. Bu goşmaça harajatlar Miller kompaniýasyna birnäçe ýylda bazaryň öz paýyny 4-den 22%-e çenli galdyrmaga kömek etdi.

Höweslendirme toplumyndan reklama we dürli işleriň görnüşlerine çykadjylaryň baş smetalary işläp taýýarlananda has köp ulanylýan dört usula seredip geçeliň.

Nagt serişdelerden hasaplamak usuly. Hojalyklaryň köpüsi höweslendirmek üçin bellibir mukdardaky serişdäni ýyllyk býujete goşdurýar. Bir ýolbaşçy işgär bu usulyň manysyny şeýle düşündirýär: «Hemme zat ýönekeý. Ilki bilen baş hasapçydan şu ýyla bize näçe pul goýberilerkä diýip soralyar. Bir ýarym million manat berip bolýar

diýip aýdylsa. Birnäçe wagt geçensoň başlyk şu mesele boýunça so-
rag berse: takmynan bir ýarym million, diýip jogap bermeli».

Býujetiň ululygyny kesgitlemegiň şular ýaly usuly satuwyň möç-
berine höweslendirmäniň täsirini бүтінleý we doly düşündirmeýär.
Netijede, býujetiniň ululygy ýyldan-ýyla näbelli bolup galýar, bu bol-
sa bazar işini gelejege meýilnamalaşdyrmagy kynlaşdyrýar.

Harytlaryň satuwynyň göterimde hasaplama usuly

Firmalaryň köpüsi satuwyň jemine (häzirki ýa-da garaşylýan)
ýa-da harydyň satuw nyrhyna bellibir göterim gatnaşykda öz höwes-
lendirmek býujetlerini hasaplaýarlar. Bir demir ýol kompaniýanyň
ýolbaşçy işgäri şeýle diýdi: «Biz gelýän ýyla şu ýylyň 1-nji dekab-
rynda pul goýberýäris. Munuň üçin, indiki ýylda petekleri satmak-
dan düşewündiň barlag sanyny çykaryp, ondan 2% alýarys, şol hem
täze ýyla reklama goýberjek pulumyzyň jemini düzýär. Awtomobil
kompaniýalary höweslendirmäge awtomoboliň meýilnamalaşdyrylan
nyrhyndan üýtgemeyän görnüşde puly goýberýärler».

Şu usulyň birnäçe artykmaçlygy bar diýip hasaplanylýar:
1) satuwyň möçberine göterimde hasaplaşyk, höweslendirmäge
goýberilýän puluň kärhanaň özüne döreden mümkinçiliklerine görä
üýtgejekdigini aňladýar. Bu bolsa maliýe ýolbaşçylaryny бүтінleý
kanagatlandyrýar, sebäbi kärhananyň satuwynyň dinamikasy bilen iş
işjeňlilik döwrüniň dürli döwürlerinde harajatlar berk baglanyşmaly
diýip hasap edýärler; 2) bu usul höweslendirme boýunça çykdaýjy-
lary, harydyň satuw nyrhynyň we haryt birligi hasabynda girdejiniň
jeminiň arasynda arabaglanyşygyny hasap etmäge ýolbaşçylary me-
jbur edýär; 3) bäsdeş firmalary höweslendirmäge öz satuw jemiden,
takmynan, şol bir göterimi sowmaga şol derejede bäsdeşlik durnukly-
lygy saklamaga ol ýardam edýär.

Emma şu artykmaçlyklary hasaba alman, satuwyň jemini göte-
rimde hasaplamak usuly özüni ödemeýär. Satuw – höweslendirmegiň
netijesi däl-de, eýsem, ol sowa pikirlere esaslanýar. Býujetiň ululygy
bar bolan mümkinçilikler bilen däl-de, nagt pullar bilen kesgitlenil-
ýär diýlen netijä gelinýär. Bu höweslendirmegiň başga görnüşleri
synaglary geçirmäge päsgel berýär. Höweslendirmek býujetiniň ýyl-
lar boýunça satuwyň görkezijileriniň üýtgemegine baglanyşygy ge-

lejekki meýilnamalaşdyrma päsgel berýär, diňe öňki tejribäniň ýa-da bäsdeşleriň häzirkî işleriniň esasynda tötänlik işler bolaýmasa, bu usul takyk görerim görkezijini saýlamak üçin logiki esaslary bermeyär. Bu bolsa her bir harydyň ýa-da her bir satuw çäginin gazançlaryny hasaba alyp, höweslendirme býujetiniň emele getirilişini kesgitlemäge mümkinçilik döretmeyär.

Bäsdeşlik deňliginiň (paritet) usuly. Käbir kärhanalar özüniň höweslendirme býujetiniň möçberini bäsdeşleriň harajatlarynyň derejesinde kesgitleýärler.

Bu usuly iki delil goldaýar. Şolaryň biri bäsdeşleriň harajatlarynyň derejesini, pudagyň köpçülik paýhaslylygyny tymsal edip görkezýär. Ilkinjisi bäsdeşlik deňligini goldamak höweslendirme ulgamynda ýiti göreşden sowulmaga kömek edýär.

Ýöne, şu delilleriniň hakyky güýji ýok. Çünki höweslendirme maksatlary üçin näçe sowmalydygy barada bäsdeşlerde has dogry pikirler bar diýip hasaplamaga hiç hili esas ýok.

Kärhanalar biri-birinden öz abraýy, baýlygy, mümkinçilikleri we maksatlary bilen tapawutlanýarlar. Şonuň üçin olaryň höweslendirme býujetiniň möçberini ähtibarly diýip hasaplap bolmaýar. Ondan başga-da bäsdeşlik deňliginiň usuly boýunça emele gelen býujet höweslendirme ulgamynda ýiti göreşi ýaýbaňlandyrmaga päsgel berer diýilýän görkezmäniň peýdasyna hiç hili deliller ýok.

Kärhananyň önünde duran maksatlaryndan we meselelerinden ugur alyp hasaplamak ýoly. Maksatlardan we meselelerden ugur alyp hasaplamak usuly marketing boýunça hünärmenlerden özüniň höweslendirme býujetlerini şularyň esasynda emele gelmegini talap edýär: 1) takyk maksatlary işläp taýýarlamak; 2) şu maksatlara ýetmek üçin çözülmeli meseleleri kesgitlemek; 3) şu meseleleri çözmek üçin harajatlary hasaplamak. Şu harajatlaryň hemmesiniň jemi höweslendirme üçin býujetde göz önünde tutulan pullaryň jemini berýär.

Marketing toplumyň çäginde (harydy kämilleşdirmek boýunça işler, bahalary peseltmek, hyzmatlaryň sanyny köpeltmek we ş.m. bilen deňeşdireniňde) howeslendirmäge nähili orny bermelidigi hak-

daky soragyň doly jogaby kärhananyň harytlarynyň ýaşaýyş döwrüniň tapgyrlaryna (dört sany tapgyr – bazara çykyş, ösüş, ýetişiş, pese düşüş tapgyrlary), olaryň bellibir ölçegdäki sarp ediş harytlaryndan ýa-da başga önümlerden gowy tapawutlanýandygyna, şu harytlara hemişe zerurlygyň barlygyna ýa-da «basyş bilen» satylýandygyna we başga pikirlere baglydyr.

Höweslendirme toplumynyň emele gelşi

Bir pudagyň çäginde kärhanalar özüniň höweslendirme býujetleriniň içinde serişdeleri ýaýratmak häsiýetlerine görä berk tapawutlanýarlar. Avon firmasy esasy serişdelerini şahsy satuwa goýberýär (reklamasyna bolsa satuwyň jeminden diňe 1,5% goýberýär), Revlon bolsa reklama köp sowýar (satuwyň jeminden 7%). Elektrolux firmasy tozan sorujylary satuwa çykaranda köp serişdeleri aýlap satmaga goýberýär, emma Guver firmasy köplenç reklama ýnanýar. Şonuň üçin satuwyň bir derejesine reklamany, şahsy satuwy, satuwy höweslendirmegi we wagyz etmegi («pablisiti») dürli ýollar bilen utgaşdyrylyp goýberilýär.

Kärhanalar hemişe öz işiniň netijeliligini ýokarlandyrmagyň ýollaryny we usullaryny görkezmeli. Höweslendirmegiň bir serişdesi başgasyndan has amatly ykdysady netijelere ýetmegini üpjün etse şony ulanýarlar. Firmalaryň köpüsi satyjylaryň iş möçberini gysgaldyp telefon arkaly we «Direct-male» (poçta arkaly şahsy satuwyň görnüşi) söwdasyna ýüzlenýärler. Başgalar bolsa tiz satuwa ýetmek üçin reklama çykdajylaryna görä, höweslendirme çykdajylary köpeldýärler. Höweslendirmegiň serişdeleri biri-biriniň deregini tutýanlygy üçin, marketing wezipelerini bütün marketing bölüminiň çäginde sazlaşdyrmagy zerurdyr.

Höweslendirmegiň toplumyny kemala getirmek, onuň bir serişdesini başgasyny wagyz etmek üçin ulanyp bolanda, has çylşyrymly hem bolup biler. Mysal üçin, lotereýany (satuwy höweslendirmegiň bir görnüşi) geçirmek hakda çözgüt kabul edilse, kärhana şu lotereýa hakda ilata bildirişleriň üsti bilen habardar etmelidir. Garaşsyz

we baky Bitarap döwletimiziň paýtagtynda – Aşgabat şäherinde ýerleşýän «Ýimpaş» Söwda Merkezi baýramçylyklara bagyşlap, lote-reýa geçirende ilata teleýaýlym we gazet arkaly habar berýär.

Höweslendirmegiň dürli serişdelerini saýlamaga köp ýagdaýlar täsir edýär.

Höweslendirmegiň serişdeleriniň tebigaty. Höweslendirmegiň her bir serişdesine – reklama, şahsy satuwa, satuwy höweslendirmäge we wagyz etmäge – öz seýrek duş gelýän häsiýetleri, harajatlaryň öz görnüşleri mahsusdyr. Höweslendirmegiň serişdelerini saýlaýan marketing boýunça hünärmen şu häsiýetlere we aýratynlyklara düşünmelidir:

Reklama. Reklamanyň ulanylyşynyň görnüşleriniň we usullarynyň köp bolandygy üçin höweslendirme toplumynyň düzýän elementi ýaly onuň özboluşly häsiýetleri hakda umumy netije çykar-mak kyn bolup durýar. Emma şeýle häsiýetleri görkezip bolýar.

1. **Jemgyýetçilik häsiýeti.** Reklama – aragatnaşygyň jemgyýe-tçilik häsiýetli görnüşleriniň biridir. Onuň jemgyýetçilik tebigaty – haryt kanunly we hemmeler tarapyndan kabul edilen diýip çak edilýär. Ýüzlenmäni köp adamlaryň kabul edýandigi sebäpli, alyjy haryt alanda esaslanýan sebäbini jemgyýetçilik pikiriniň garşylajagyny bilýär.
2. **Nesihata ukyplylygy.** Reklama – nesihat serişdesi bolup, satyja köp gezek öz ýüzlenmesini gaýtalamaga mümkinçilik berýär. Şol wagt ol dürli bäsdeşleriň ýüzlenmelerini kabul etmäge we olary özara deňeşdirmäge alyjylara mümkinçi-lik berýär. Satyjynyň geçirýän uly möçberli reklamasy onuň ululygynyň, meşhurlygynyň we üstünlik gazanmagynyň be-lli bir derejede oňyn subutnamasy bolup durýär.
3. **Labyzlylyk.** Şriftiň, sesiň we reňkiň ussatlyk bilen ulanylyşy zerarly reklama kärhanany we onuň harytlaryny göze ilginç we netijeli görkezmäge mümkinçilikleri açýar. Emma kä-wagt reklamanyň şowly göze ilginçligi ýüzlenmäni basyp, onuň manysyndan ünsi sowup bilýär.

4. **Özbaşdaklygyndan aýrylmaklyk.** Reklama – kärhananyň satyjysy bilen aragatnaşygy ýaly şahsy nama bolup bilmeýär. Alyjylar toparyna üns ýa-da jogap bermek zerurlyk duýgusy degişli däl. Reklama alyjylar topary bilen dialoga däl-de, diňe monologa ukyply bolýar.

Bir tarapdan, reklamany – harydyň uzak wagtlaýyn durnukly keşbini gurmak üçin, başga tarapdan – tiz satuwy höweslendirmek üçin ulanyp bolýar. Reklama – bir reklama gatnaşygyň hasabyna ujypsyz harajatlar bilen dürli ýerlere ýaýradylýp, köp alyjylary özüne çekmegiň netijeli usulydyr. Reklamanyň käbir görnüşleri, ýagny telereklama köp puluň goýbermegini talap edýär, başgalar, mysal üçin, gazet reklamasy az çykdaýjylary talap edýär.

Şahsy satuw. Satyn almak hadysasynyň käbir tapgyrlarynda has hem alyjylygy ileri tutmak we berk ynamy emele getirmek tapgyrlarynda, satyn almak-satmak hadysasynyň gös-göni berjaý edilmek tapgyrynda täsiriň has netijeli serişdesi bolýandygy mälim bolýar. Onuň sebäbi, reklama bilen deňeşdirilende şahsy satuwyň tehnikasynyň üç sany degişli häsiýeti bar.

1. **Şahsy häsiýeti.** Şahsy satuw – iki ýa-da ondan köp şahslaryň arasynda janly, gös-göni we özara aragatnaşygy çak edýär. Her bir gatnaşygy başga gatnaşyjylaryň zerurlyklaryny we häsiýetlerini gös-göni öwrenip, şol wagt aragatnaşyga laýyk gelýän düzedişleri girizip bilýär.
2. **Gatnaşyklaryň emele gelmegi.** Şahsy satuw dürli gatnaşyklaryň – satyjy-alyjy ýüzleý gatnaşyklaryndan berk dostluga çenli gatnaşyklaryň emele gelmegine ýardam edýär. Müşderi bilen uzak wagtlaýyn gatnaşyklary gurmagy ymtylýan hakyky satyjy, köplenç onuň bähbidini ýürege ýakyn alýar.
3. **Jogaba gönükdirmek.** Şahsy satuw, alyjy bilen täjirçilik gürrüňi geçirilendigi üçin belli bir derejede özüni borçly duýmagyny mejbur edýär. Onuň täsiri diňe hoşamaý minnetdarlykdan dursa-da ol diňlemek we täsir etmek ýaly zerurlygy başdan geçirýär.

Bu häsiýetler öz-özünden ýüze çykmaýar. Şahsy satuw kärhananyň ulanýan täsirli serişdeleriniň iň gymmat serişdesidir.

Satuwy höweslendirmek. Satuwy höweslendirmek – bu özboluşly iş bolup, onda täsirli serişdeleriň bütin toplumyny – kuponlar, bäsleşikler, baýraklar we ş.m. ulanylýar. Satuwy höweslendirmegiň üç häsiýeti bar:

1. **Mähirlilik we habar berijilik.** Olar ünsi çekip, köplenç, haryda alyjyny çykaryp biljek maglumatlary saklaýarlar.
2. **Satyn almaga gönükdirmek.** Alyjy üçin gymmat bolýan ýeňilligi, ylalaşygy ýa-da ýardam etmegi çak edýär.
3. **Satyn almaga çagyrmak.** Bular şertleşigi derrew berjaý etmäge takyk teklibi saklaýarlar.

Kärhana has güýçli we tiz wagtda täsire geçmek üçin satuwy höweslendirmegiň serişdelerini ulanýar. Satuwy höweslendirmegiň serişdelerini haryt hödürlemelerini netijeli görkezmek üçin we peselýän satuwy janlandyrmak üçin ulanyp bolýar. Ýöne satuwy höweslendirmegiň netijesi gysga wagtlaýyn häsiýetli bolýar we marka durnukly ileri tutmalary emele getirmek üçin bu usullar ýaramaýarlar.

Harydyň ýa-da bazaryň görnüşi. Alyjylyk bazarlarda we senagat niýetli harytlar bazarlarynda höweslendirme serişdeleriniň netijeliligi dürli bolýar. Bu tapawutlar 21-nji çyzgyda görkezilen.

Sarp ediş harytlary	Reklama
	Satuwy höweslendirmek
	Şahsy satuw
	Wagyz etmek
Senagat niýetli harytlar	Şahsy satuw
	Satuwy höweslendirmek
	Reklama
	Wagyz etmek

Otnositel ähmiýetlilik

21-nji çyzgy. Alyjylyk bazarlarynda we senagat üçin niýetlenen harytlar bazarlarynda höweslendirme serişdeleriniň otnositel ähmiýeti

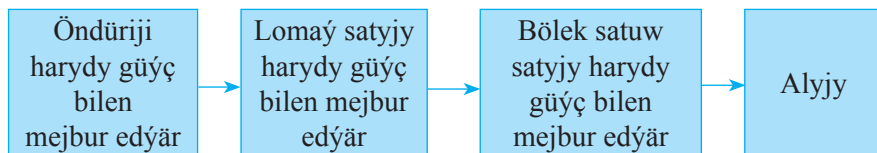
Sarp ediş harytlaryny, düzgün bolşy ýaly, kärhanalar öz serişdelerini, esasan reklama, ondan soň satuwy höweslendirmäge, şahsy satuwy guramaga, iň soňunda-da wagyz etmeklige sowýarlar. Senagat üçin niýetlenen harytlar kärhanalary serişdeleriniň esasy bölegini şahsy satuwy guramaga, şondan soň galan pullary satuwy höweslendirmäge, reklama we wagyz etmeklige ulanýarlar. Umuman, gymmat we töwekgelçiligi ýokary bolan harytlaryň söwdasynda az mukdarda uly kompaniýalaryň bazarlarynda (şýelelikde, senagat üçin niýetlenen harytlaryň bazarlarynda) şahsy satuw has işjeň ulanylýar.

Senagat üçin niýetlenen harytlaryň bazarlarynda reklamanyň ähmiýetliligi kommiwoýažorlaryň (gezme söwda agentleriň) saparlarynyň ähmiýetliliginden pes bolsa-da, ol wajyp wezipäni ýerine ýetirýär. Çünki reklama haryt hakda habarlylygy we onuň aýratynlyklarynyň düşündirilmegini gurnap, alyjylara ugrukdyryp, harydy kanunlaşdyryp we alyjylara ynamlylyk berip bilýär. Senagat marketinginde reklamanyň ornuny «Mac-grou-Hill» neşiratyň bildirişi aýdyň görkezýär: «Satuw gezme söwda agentiniň gelmeginden öň başlanýar. Ol ýöriteleşdirilen neşirlerde reklamadan başlanýar».

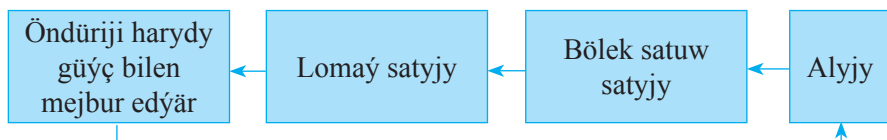
Marketingde köp sarp edilýän harytlar şahsy satuwa goşant goşup bilýärler. Sarp ediş harytlaryny hödürleýän, gowy okadylyp taýýarlanan gezme söwda agentler marka bilen işlere has köp dilerleri (iňlisçe «dealer» – köplenç, öz adyndan we öz hasabyna haryt alyp-satmak bilen meşgullanýan kärhanalar ýa-da şahslardyr, dileriň girdejisi alyp satýan harytlaryň nyrhларыnyň tapawudynyň hasabyna emele gelýär) çekip bilýärler, harydy satuwa çykarmak üçin köp meýdany bölüp aýyrmaga söwdagärleri ырып bilýärler we höweslendirme boýunça ýörite çäreleri geçirmekde hyzmatdaşlyga çagyryp bilýärler.

Harydy bazara tarap itermek strategiýasy we alyjyny haryda çekmek strategiýasy. Höweslendirme toplumynyň düzümi, kärhananyň satuwyny üpjün etmekde haýsy strategiýany – harydy bazara tarap itermek strategiýany ýa-da alyjyny haryda çekme strategiýany ulanmagyna görä baglydyr. Bu iki strategiýa 22-nji çyzgyda görkezilen.

Harydy bazara itermek strategiýasy

Alyjyny çekmek strategiýasy

22-nji çyzgy. Harydy bazara tarap itermek we alyjyny haryda çekmek strategiýalary

Harydy bazara tarap itermek strategiýasy haryt hereketiniň ýollary boýunça harydy itermek üçin söwda gurşawyny höweslendirmegi we söwda işgärlerini ulanmagy göz önünde tutýar. Öndüriji harydy lomaý satyja mejburi berýär. Lomaý satyjy bölek-satuw satyja harydy mejburi berýär, bölek-satuw satyjy bolsa ony alyjylara mejburi berýär. **Alyjyny haryda çekmek strategiýasy** alyjylar tarapyndan islegi emele getirmek maksatly höweslendirmäge we reklama köp çykdajylary göz önünde tutýar. Şu ugruň üstünlikli ýagdaýynda alyjylar harydy özüniň bölek-satuw satyjylaryndan, bölek-satuw satyjylar – lomaý satyjylardan, lomaý satyjylar bolsa öndürijilerden sorap başlaýarlar. Kärhanalar harydy bazara tarap itermek we alyjylary haryda çekmek strategiýalaryň ulanylyşyna dürli nukdaý nazar-dan seredýärler.

Alyjynyň taýýarlyk derejesi. Alyjynyň taýýarlyk derejesine görä höweslendirmek serişdeleriň girdejliligi dürli bolup bilýär. Habarlylyk tapgyrynda esasy orny reklama we wagyz etmek ýerine ýetirýär. Alyjynyň bilmekligine ilki bilen onuň ylym – biliminiň derejesi täsir edýär, reklama we şahsy satuw bolsa kömekçi orunlary ýerine ýetirýärler. Alyjylyk ynamlylyga ilki bilen şahsy satuwyň tehnika-sy we ondan soňra bolsa reklama täsir edýär. Ahyry şertleşigiň tamam-

lanmasy şahsy satuwyň wezipesi bolup durýar. Alyjynyň harydy satyn almak boýunça geçýän hadysasynyň soňky tapgyrlarynda şahsy satuw onuň ýokary gymmatlylygy bilen öz tagallaryny jemlemelidir.

Harydyň hereket edýän (ýaşayyş) döwri. Harydyň ýaşayyş döwriüniň tapgyryna görä, höweslendirmek serişdeleriň netijeliligi dürli-dürli bolup bilýär. Harydyň bazara çykarylyş tapgyrynda (*1-nji tapgyr*) habarlylygyň ýokary derejesini kemala getirmek nukdaý nazardan has netijeli bolup, reklama we wagyz etmek ýüze çykýar, satuwy höweslendirme bolsa alyjynyň harydy dadyp görmegine ony bazara itermekde peýdalydyr. Şahsy satuwy gymmat düşýär, ýöne bölek-satuw söwdasynda satyjylara harydy satmaga höwes döretmek üçin ony ulanmaly bolýar.

Harydyň ösüş tapgyrynda (*2-nji tapgyr*) reklamanyň we wagyz etmäniň ähmiýetliligi saklanýar, emma satuwy höweslendirmek boýunça işler azaldylsa hem bolýar, sebäbi bu tapgyrda az meýiller zerur.

Harydyň ýetişiş tapgyrynda (*3-nji tapgyr*) reklama bilen deňeşdireniňde satuwy höweslendirmegiň ähmiýetliligi artýar. Alyjylar haryt markalaryny tanaýar we olar hakda reklamanyň kömegi bilen diňe ýatladyp durmalydyr.

Harydyň pese düşiş tapgyrynda reklamany ýatlatmak üçin ulanýarlar, wagyz etmek ulanylmaýar, gezme söwda agentler haryda az üns berýärler. Emma satuwy höweslendirme bolsa işjeň bolup galýar.

2.2. Reklama

Reklama – marketingde esasy elementleriň biridir. Marketingiň esasy maksady harydy, hyzmatlary, pikiri satmak arkaly peýda gazanmakdyr.

Harydy satmak üçin hökmany suratda harydy herekete getirmek zerurdyr. Sarp edijilere haryt baradaky maglumatlary (görnüşleri, häsýetleri bir harydyň başga birinden tapawudy) aýdyň ýetirmek, harydy herekete getirmek esasy işleriň biri hasaplanýar. Bu wezipäni bazar işinde ýerine ýetirýän reklamadyr.

Reklama – bazary dolandymagyň elementi, alyjylary islegler we harytlar bolçulygynda ýol görkeziji serişde, islegi çaltlaşdyrýan enjam halkyň sarp edijilik gaznasyna goşujdyr.

Ilata harytlaryň isleg ödeýiş häsýeti, hil aýratynlyklary we beýleki alamatlary barada habar berip, reklama olara alyjylaryň ünsüni çekýär, şonuň bilen bir hatarda bazaryň giňelmegine, önümçiligiň ösmegine kömek edýär. Haryt reklamasy täze harytlar barada alyjylara habar berýär, alyjylarda islegi döredýär, modanyň täze ugurlary barada maglumat berýär we ş.m. ýerine ýetirýär. Reklama senagat kärhanalaryndan öndürilen önümi öz wagtynda ýerlemäge, ýitgileri azaltmaga kömek edýär. Ol şeýle-de alyjylara edilýän goşmaça hyzmatlar barada maglumat berýär.

Haryt reklamasy maksimal ýokary girdeji almakda we bäsdeşlik görnüşini alyp barmakda serişde bolup hyzmat edýär.

Hünärmenler ilkinji reklamanyň emele gelen wagty XV asyryň ahyrynda Wenesiýaly çap ediji A. Manusiýiň kiçijik kitap dükanynyň girelgesinde täze kitaplaryň daşky ýazgylarňy asyp goýmagy, kä halatlarda ol kitaplaryň bölümleriniň atlaryny asyp goýmagy bilen baglanyşdyrýarlar. Ýagny alyjylar şol dükana girende gerekli kitaplarynyň bardygyny ýa-da ýoklugyny kesgitleär ýaly, eger-de bar bolsa girmegiň zerurlygyny öňünden kesgitlepdir.

Reklamanyň taryhynda aýgytly özgeriş 1450-nji ýylda Gutenbergiň çap maşyny oýlap tapmagy bilen baglydyr. Netijede, bir näçe nusgalyk reklama harytlaryny elde ýazmakdan azat edýär.

Ilkinji çap edilen reklama bildirişi iňlis dilinde çykyppdyr. 1622-nji ýylda reklama iňlis dilinde ilkinji gezek «Weekly news» gazetiniň çykmagy bilen güýçli seslenme alýar.

Reklama ykdysady taýdan ösen döwletlerde gülläp ösendir we onuň ähmiýetine uly üns berilýär. Sebäbi girdejiniň 20–30%-i reklamanyň hasabyna alynýar. ABŞ-da «Bendakamina Franilina» reklamanyň ýoludyr. Ýagny, onuň reklama gazetini 1729-njy ýylda peýda bolup, dünýäniň iň uly tiražyny we iň uly reklamasyňy özünde saklady.

Käbir çeşmelerde reklamanyň dörän ýeri Amerika hasaplanýar, ýagny reklamanyň beýleki ýerlere seredende ol ýerde has ösmegine bir näçe faktorlar täsir edipdir.

Birinjiden, Amerikanyň senagaty mehanizasiýalaşdyrmakda öňde baryjy ýurtlaryň biri hatarynda artykmaç harytlaryň emele gelmegi. Netijede, alyjylaryň dünýä garaýşyny giňeltmek we harytlaryň satylyşyny çaltlandyrmak zerur boldy.

Ikinjiden, dürli suw, şosse we beýleki adaty ýollaryň ýokary de-rejede islenilmegi reklama habarlaryny hatda oba ýerlerine ýetirmäge mümkinçilik döretdi;

Üçünjiden, 1813-nji ýyldan başlap hökmany başlangyç bilimiň berilmegi, ilatyň sowatlylygynyň ýokarlanmagy.

Radio we teleýaýlymyň emele gelmegi bu ýagdaýy has-da çaltlandyrdy.

Reklama işiniň hünärmenleri reklama işiniň şol talaplary batynda ähli zady öwrendiler. Barlaglar dürli ýurtlarda haýsy milli reňkleriň, reňkiň we görnüşiň has oňat görülyändigini kesgitlemeklige çenli geçirildi. Amerikalylarda gyzyl reňki söýgi bilen, sary reňki gülläp ösmek, ýaşyl reňki umyt bilen, mawy reňki joşgun bilen, ak reňki päkligiň we asudalygyň nyşany bilen baglanyşdyrylýar.

Awstriýada has oňat görülyän reňk ýaşyl reňkdir. Gollandiýada bolsa mämäşi we mawy reňklerdir. Biziň ýurdumyzda esasy ýaşyl reňki gowy görülyär.

Reklamaanyň esasy wezipeleri. Täjirçilik reklamasyynyň tejri-besi, onuň mazmunyna talap bildirilýän käbir umumy talaplary ýüze çykardy.

Birinjiden, reklama alyjylaryň bellibir toparyna gönükdiril-melidir. Ikinjiden, bolsa reklama edilýän haryt bazaryň talaplaryna laýyk gelmelidir we netijeli bolmalydyr. Üçünjiden, reklama dog-ruçyl we päk ýürekden bolmalydyr. Dördünjiden bolsa, reklama kampaniýasynyň wagty, ýeri we gerimi ýerleşdirilmekligi guramak bilen berk baglanyşykly bolmalydyr, hemişelik we bellibir düzgünli bolmalydyr.

Kärhana reklamasy öz çaltlandyrylan ösüşini biziň asyrymyzyň ikinji ýarymyndan başlady. Senagat taýdan ösen ähli ýurtlarda rekla-

ma üçin sarp edilyän ägirt uly çykdajylar munuň aýdyň subutnamasy bolup durýar. Takmynan baha bermelere görä ösen ýurtlarda reklama üçin gidýän çykdajylaryň umumy mukdary 600 milliard ABŞ-nyň dollaryndan-da geçýär. Bu ýerde birinji ýer ABŞ-a degişlidir (ähli ösen ýurtlaryň edýän çykdajysynyň 50%-de köprükdir). Ikinji ýerde Germaniýa, üçünji ýerde bolsa Angliýa we Ýaponiýa barýar.

Reklamany alamatlary boýunça birnäçe toparlara bölmek bolar.

Reklama maksatlaýyn gönükdirilişi boýunça:

- sarp edijiler reklamasy, ýagny her bir şahsyýet özüne gerekli bolan zady alýar – köpçülik adamlar üçin niýetlenendir;
- işjeň adamlar üçin niýetlenen, ýagny bu lomaý satyn alýan satyjylar, dürli edaralar üçin;
- reklama haýsy usulda adamlara ýetirilşine görä ýa-da nähili serişdeleriň üsti bilen ýetirilişine görä, gazet, žurnal, radio, teleýaýlym, poçta, köçe hereketleriniň üsti bilen, plakatlar, portretler, reklama şitleri, asylgy ýazgylar, suratlar we başgalar bolup biler.

Reklama harydy ýa-da kärhanany, ýa-da bolmasa bellibir pikiri öňe sürmek bilen baglylykda iki hili bolýar:

- haryt reklamasy;
- dereje reklamasy.

Reklama serişdeleri we olary saýlap almak

Reklamanyň peýdalylygyny ýokarlandyrmagyň, reklama serişdelerini dogry saýlap almaklygynyň ähmiýeti uludyr. Häzirki wagtda reklamanyň esasy serişdeleri bolup, döwürleýin metbugatdaky reklama, sorag-jogap reklama, radio boýunça berilýän reklama, neşir edilen reklama, teleýaýlym boýunça reklama, kino reklama, daşky (içki) reklama, haryt zat reklama, harydy resmileşdirmekdäki reklama, harydy hereketde görkezmek bilen utgaşdyrylýan reklama, derejeli reklama we ş.m. çykyş edýär.

Reklama serişdelerini saýlap almak köp ýagdaýlara baglydyr. Reklamanyň özi bolsa bir ýa-da iki reklama serişdelerini ulanmaklyk

bilen çäklenmeýär. Hut şonuň üçin-de reklama kampaniýalary geçirilip durýar. Olaryň düýp manysy toplumlaýyn reklamanyň jemleýji çärelerini geçirmekden ybaratdyr.

Söwdada ulanylýan tehniki serişdeleriň usulyna we häsýetine baglylykda reklamanyň şu aşakdaky görnüşlerini ulanýarlar: witrina sergisi, çap edilýän, plakat grafiki, kino reklamasy, radio telewizion, ýşyklandyryjy reklama we başgalar.

Sergi-witrina reklamasy – äpişge witrinalary söwda reklamasyňyň iň bir ýaýran we el ýeterli görnüşidir. **Witrina** – bu dükanyň ýüzüdir. Witrinalaryň esasy niýetlenişi alyjylary satuwda bolan täze harytlaryň assortimenti bilen tanyşdyrmak, täze we az tanalýan harytlar barada habar bermek ol ýa-da beýleki paslyň ýetip gelýändigini barada we ol pasyllarda gerek boljak harytlary satyn almagy ýatladýar. Täze harytlary, modanyň täze ugurlaryny mahabatlandyryp, witrina ilatyň estetiki garaýyşlaryny terbiýeleýär.

Öz-özüne hyzmat etmekligiň ösmegi bilen haryt reklamanyň usuly hem ütgýär.

Çap edilýän reklama – reklamanyň bu görnüşini harytlary reklama etmekde esasy udel agramy tutýar. Çap edilýän reklamanyň kömegi bilen ilata dürli ugurlar boýunça maglumat berip bolýar.

Çap reklama serişdelerine: plakatlar, listowkalar, prospektler, ýörite reklama önümleri (harytlar, otkrytkalar), gazetlerdäki we žurnallardaky bildirişler degişlidir.

Çap reklamanyň bu görnüşleriniň içinde esasysy – gazet we žurnallarda berilýän bildirişlerdir. Munuň gowy taraplary, onuň az wagtyň içinde uly bölegine maglumat berip bilýändigindedir.

Döwürleýin metbugatdaky we sorag-jogapdaky reklama iň giň ýaýran görnüşidir. Şol reklama ähli reklama gidýän çykdaýlaryň ýarpysyndan-da köprägi sarp edilýär. Munuň özi okyjylaryň giň köpçüligine elýeterligi bilen düşündirilýär. Reklamanyň şu serişdesi üçin neşirleriň döwürliligi we olaryň tölegleriniň ýaýradylmagy häsýetlidir.

Çapdan çykýan reklama çaphana ýoly bilen neşir edilýär. Munuň özi ýaýraýjylygy boýunça ikinji reklama serişdesidir. Çap edilýän

reklamanyň aýratynlygy, onuň anyk kesgitlenen we öňünden bellenen sarp edijileriň toparyna niýetlenilýänligindedir. Bu reklama, adaty, sarp edijileriň arasynda mugt ýaýradylýar.

Çap edilýän reklama degişli mysallar:

- reklama bukletleri;
- gazet bildirişleri;
- zurnallarda berilýän reklama.

Türkmenistanda has giň ýaýran görnüş i gazet bildirişleri. Esasan «Нейтральный Туркменистан» her gün çykýan gazet, «Habarlar» her hepde çykýan gazet we beýleki gazetlerde ujypsyz mukdarda reklama goýberilýär. Gazet reklamasynda reklama serişdeleriniň içinde iň arzan, çalt ýaýraýan köpçülikleýin ýaýran reklama hökmünde setretmek bolar.

Plakat-grafiki reklama. Reklamanyň bu görnüşine plakatlar, şitler, afişalar degişlidir. Olar aýry harytlary, işleýän ýa-da täze açylan söwda kärhanalaryny reklama üçin niýetlenendir. Plakat grafiki reklamanyň aýratynlygy reklama edilýän obýekt bilen bilelikde ulanyp bolýanlygydyr.

Plakat grafiki reklama häzirki zamanda giňden ýaýran reklama serişdeleriniň biridir.

Plakat grafiki reklama aýratyn köçäniň ugrunda durýan diwar görnüşde berkitmelerde goýulýan görnüş i: bir taraplaýyn ýa-da iki taraplaýyn bolmagy mümkin.

Diwar fasadlarynda karkasly plast ýasalan reklama, diwardan asylýan wyweskalar, duralgany doly reklama bilen bejermek.

Radio reklama goýberişleri aýratyn ýa-da köpçülikleýin alyjylara psihologiki täsir edýän serişde bolup durýär.

Goýberişleriň görnüşleri boýunça radio reklama köpdürliligi bilen tapawutlanýar. Radio mahabatlandyryda gepleşikler, reportazlar, bildirişler ýaly žanrlary ulanylýar.

Radio boýunça berilýän reklama ýurtlaryň köpüsünde ýok ýa-da radio boýunça reklama berilmeýär. Şwesiýada, Daniýada, Norwegiýada, Finlýandiýada, Fransiýada täjirçilik reklamasy ny radio boýunça bermeklik gadagan edilýär. Bu ýurtlarda radio döwletiň garama-

gyndadyr. Angliýada we Germaniýada radio gepleşiklerini täjirçilik maksatlary üçin ulanmaklyk juda çäklidir, ýagny oi bu döwletleriň hökümetleri tarapyndan çäklendirilýär.

Radio boýunça berilýän reklama ABŞ-da, Ýaponiýada, Italiýada has giň ýaýran.

Teleýaýlymda berilýän reklama. Beýleki reklama serişdeleriniň içinde esasy orny tutýar. Onuň tapawutlanýan aýratynlyklary – ilaty köpçülikleýin gurşap almaklygy, tomaşaçylara dürli täsir ediş serişdelerini ulanmaklyk mümkinçilikleri (şekili, sesi, reňki) we ş.m. Teleýaýlymda berilýän reklama reklamanyň köp görnüşleriniň gowy taraplaryny özünde jemläp (ses, çeperçilik, çap reklamany) we žanry saýlamakda giň mümkinçiliklere eýedir. Ýöne bu reklama örän gysga bolýar. Telewideniýe boýunça berilýän reklama serişdeleriniň arasynda iň gymmat görnüşi bolup durýar we olaryň arasynda iň bir abraýly ýeri eýeleýär. Diňe bir ABŞ-da telewizion stansiýalarynyň baş ýarym müňrägi bar. ABŞ-da «CBS», «NBC» telekompaniýalary iň esasy we iň uly telekompaniýalary bolup durýar. Iş ýüzünde olaryň maksatnamalaryny dünýäniň ähli ýerlerinde görýärler. Mundan başga-da, kabel teleýaýlymlaryda bar. Bu daş-töwerigimizdäki goňşy döwletleriň teleýaýlym reklamasyndan arzandyr. Netijede, biziň ýurdumyzda häzirki döwürde amatly şertleriň döreyändigini belläp geçmek zerur hasaplaýarys.

Kino reklamasy. Kino reklamasy iň netijeli reklama serişdesi bolup durýar. Ol alyjylaryň auditoriýasyna ýüzlenendir, uly psihologiki täsire eýedir, görkezişiň çäksiz mümkinçiliklerini döredýär. Harytlardan başga-da, kino reklamanyň obýekti bolup, täze açylyan söwda kärhanalary, alyjylara hyzmat etmegiň usullary we başgalar bolup biler.

Kino reklamasy kinonyň giň mümkinçilikleri we onuň uly islegden peýdalanýandygy üçin giň ýaýraýşa eýe boldy. Reklamanyň bu serişdesi günbatar Ýewropa ýurtlarynda has giň gerime eýe boldy. Emma Ýaponiýada we ABŞ-da bu serişde ulanylmaýar diýen ýalydyr. Kino reklamasy onuň amala aşyrylyşynyň usullaryna baglylykda göni (arassa) we gytaklaýyn (ýapyk), ýagny ikinji derejeli bolup durýar.

Arassa (diňe) reklama filmleriniň maksady – tomaşaçyda mahabatlandyrylýan harydyň hiliniň ýokary bolup durýandygyna we beýleki harytlardan artykmaçlygyna aýyk ynandyrmadan we ony harydy satyn almaga yrmakdan ybaratdyr. Gytaklaýyn (ikinji derejeli) reklama bolsa kinoda has giň gerime eýe boldy. Onuň maksady tomaşaçyda ýüz görmezlik obýektiwlik duýgusyny mahabatlandyrylýan harytlar baradaky kadrlar köp bolsa, onda tomaşaçyda firma, pudak, ýurt baradaky oňat pikir döretmeklige niýetlenendir. Şunuň ýaly filmleri döretmek üçin gyzyklanýan taraplar tarapyndan maliýeleşdirilýär.

Yşyklandyryjy reklama – bu reklamanyň serişdelerine: söwda çykdajylary, kärhanalarynyň wyweskalary, yşyklandyryjy panneller, jaýlaryň ýokarsynda ýa-da ýörite diwarlarda gurnalýan gazetler we transporantlar degişlidirler.

Yşyklandyryjy reklama iki wezipäni ýerine ýetirýär: ol alyjylara dükanlaryň ýerleşýän ýeri barada habar berýär we şäheriň köçeleriniň, meýdançalarynyň bezegi bolup durýar. Yşyklandyryjy reklama elektrik we gaz ýagtylandyryjy, statiki we dinamiki, dürli üýtgeýän reňkli we ýazgylý bolup bilýär.

Lomaý söwda-da reklama lomaý haryt dolanşygynyň ölçegine we bölek satuw guramalarynyň we kärhanalarynyň hyzmat edişiniň gowulanmagyna harytlaryň önümçilikden alyjylara çenli çalt hereket etmegine kömek edýär. Özüniň düzümi boýunça ol, esasan, maglumat beriji häsiýete eýedir. Lomaý söwdadaky reklamanyň aýratynlygy, ol onuň ilata we lomaý satyn alyjylara ýüzlenýändigindedir.

Lomaý-sergi satylyş usuly reklamanyň işjeň görnüşi hasaplanylýar. Sergi satylyşyndan başga-da lomaý söwdada reklamanyň plakat, gazetlerde we žurnallarda bildirişler, radio we teleýaýlymda berilýän kataloglar, albomlar, prospektler, görkeziş sergileri ýaly görnüşleri ulanylýar.

Reklama çäreleri meýilnamalaşdyrylanda aýry-aýry reklama serişdelerini ulanmak we reklama kompaniýalaryny geçirmek göz önünde tutulýar. Reklama çäreleriniň geçirilýän wagty birnäçe ýagdaýlar bilen kesgitlenilýär: täze harytlaryň bölek söwda setine geljek

wagty bilen, ulanylýan pasly, dürli reklama serişdeleriniň alyjylara gönükdirilmegidir.

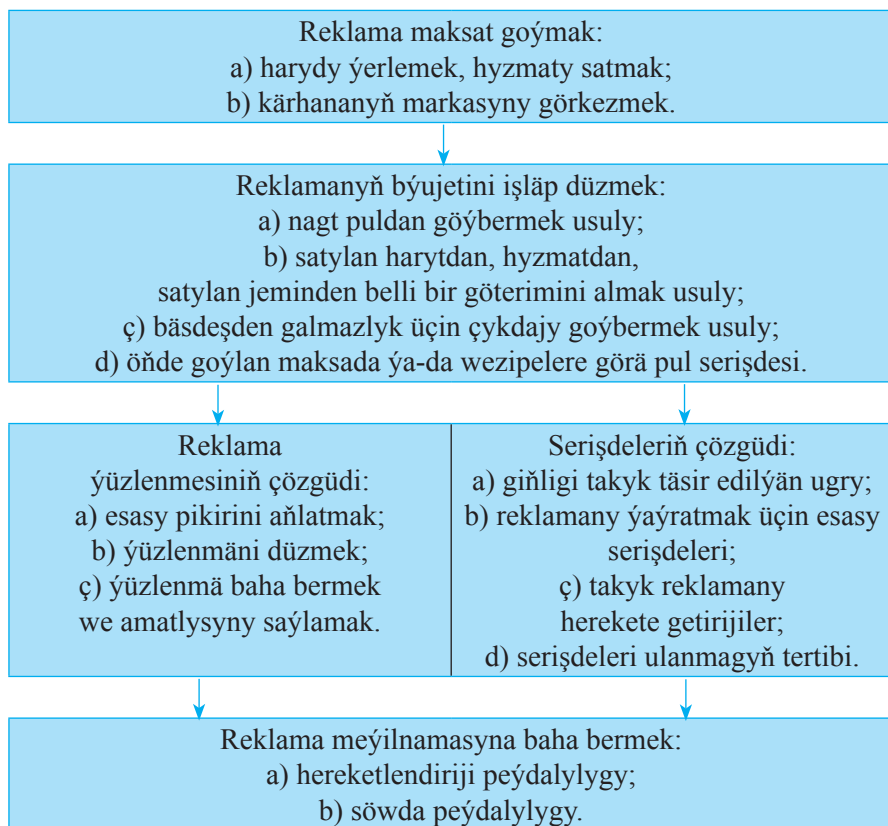
Reklama işiniň esasy çözümleri. Umumy bölümde seredişimiz ýaly reklamany peýdaly ulanmak üçin uly çykdajylaryň çykyandygyny belläp geçdik. Şol sebäpli reklama çözümlerini amala aşyrmak, ýagny reklama işini amala aşyrmak ilki bilen reklama meýilnamasyny düzmekden we ony seljermekden ybaratdyr.

Reklama işiniň esasy çözümlerini (*23-nji çyzyda*) görmek bolar. Reklama ýüzlenmesini düzmek üçin onuň reklama çözümlerini doly öwrenmekden we onuň peýdalylygy hakda önünden käbir çaklamalary düzmekden ybarat.

Häzirki zaman bazar ykdysadyýeti öz içine reklama we sergi guraýyş ýyly möhüm işleri öz içine alýar. Çäreleriň ikiside islegi artdyrmaklyga we söwdany amala aşyrmaklyga gönükdirilýändir. Ahyrky netijelere we ahyrky maksatlara laýyklykda reklamanyň esasy 3 görnüşini tapawutlandyryrlar, ýagny ilki başdaky, bäsdeş we goralýan reklamadyr.

Ilkibaşdaky reklama tanyşdyrma häsiýetine eýedir. Ol bolup biljek sarp edijileri täze haryt bilen ýa-da bazaryň hyzmaty bilen tanyşdyryr. Bu ýerde gürrüň edilýän harytlar barada has giň maglumat berýär. Şunuň ýaly reklama sarp edijileri täze harydy satyn almagyň ýa-da hyzmatdan peýdalanmagynyň zerurlygyna ynandyr-malydyr.

Bäsdeşlik reklamasy harydyň häsiýetine ünsi çekmelidir. Bu ýerde esasy maksat reklama edilýän harydy şoňa meňzeş harytlaryň içinden saýlap görkezmekdir. Munuň özi beýleki harytlardan tapawudyny görkezmekligi we alyjyny hut şu harydy almagyň gerekdigine ynandyrmaklygy göz önünde tutýar. Goralýan reklama öňki mahabatlandyrylýan haryda bolan durnukly islegi saklamaklygy gazanýar. Bu reklama ýatladyjy häsiýete eýedir we harytlaryň möwsümleýin satylyşynyň döwri üçin ýa-da artykmaç gorlaryň aýrylýan döwri üçin häsiýetlidir.

23-nji çyzgy. Reklama işiniň esasy çözgütleri

Reklamanyň geçirilýän ýerine baglylykda reklamany içki bazar-da ulanylýan we eksport (daşary ykdysady) reklama bölmek bolar. Daşary ykdysady reklamanyň öz häsiýetli aýratynlygy bar. Emma umumylykda alanynda daşarky bazarlarda harytlary reklamanyň maksatlary, ýörelgeleri we serişdeleri köplenç içerki bazarlardaky bilen meňzeşdir. Eksporta çykarylýan harytlary reklama etmek işinde aýratyn talaplar bildirilýär. Ol gönükdirilen ýurdunyň ykdysady, medeni we durmuş şertleriniň aýratynlyklaryna maksimal uýgunlaşmalydyr.

Içki ýa-da daşky reklamany biz şäheriň köçelerinde köp görýäris. Oňa köçelerdäki, ulaglardaky we ýşyklandyrylýan reklama girýär.

Haryt satylýan ýerlerdäki reklama dükanyň, demonstrasiýa zalynyň, salonyň daşynda we içinde amala aşyrylýar. Şunda witrinalaryň bezelişine aýratyn üns berilýär.

Haryt-zat reklamasyň düýp manysy mugt sowgatlary, harytlarynyň nusgalaryny we dürli görnüşli sylaglary gowşurmakdan ybaratdyr.

Harydy bezemekdäki reklama, munuň özi harydyň gös-göni gabyny bezemekdir. Muňa köplenç ýagdaýlarda harydyň gaplanan gaby girýär. Haryt-zat reklamanyň görnüşinde gowşurylýan: bukletler, kalendarlar (kitaplar), broşýuralar, şol hatarda harydyň gapdalynda berilýän reklamanyň ösüşi biziň ýurdumyzda gaty pes. Käbir süýt, konditer, alkagolsyz içgilerde bellibir derejede ösüş bar.

Personaž döretmek boýunça reklamany aşakdakylara bölmek bolar:

- multiplikasion filmde keşpleri döretmek; tehniki profesional derejesine aksent bermek; ylmy barlagyň netijelerini ulanmak; harydyň häsiýetlerini ulanmak we başgalar.

Reklama ýerine ýetiriliş keşpine görä:

- adaty ýagdaýda görkezmek; durmuşda gowy keşbi döretmek; fantastiki (hyýaly) keşbi döretmek; şahdi açyk, keypi kök keşbi döretmek; aýdym-sazly ýerine ýetirmek ýaly görnüşlere bölünýär.

Reklamanyň ösüş ugurlary

Harydy hereketde görkezmek ýoly bilen amala aşyrylýan reklama, esasan maşynlary, enjamlary we abzallary görkezmekden ybaratdyr. Munuň özi alyjyny öndürilýän önümiň gurluşynyň, örän ýokary öndürijiliginiň we hiliniň bardygyny gös-göni görkezmek bilen ynandyrmaklygyna mümkinçilik berýär.

Derejeli reklama («Public relations») özünde diňe bir harydyň reklamasyňyň däl, eýsem-de bolsa öndürijiniň hem firmasyňyň mahabatlandyryýar. Ol yzygiderli we maksada okgunly amala aşyrylýar.

Reklama işiniň möçberine we ulanylýan reklama serişdelerine baglylykda daşary ýurtlaryň firmalary reklama çärelerini geçir-

mekligi dürli hilli gurýarlar. Olar özleriniň reklama bölümlerini döretmekligiň ýoly bilen gidýärler we reklamany özleri taýýarlaýarlar, ýa-da ýöriteleşdirilen reklama agentlikleriň hyzmatyndan peýdalanýarlar. Reklama işiniň möçberi uly bolmadyk firmalarda reklama bölümi kommersiýa direktorynyň gös-göni özüne tabyn edilýär. Reklama işiniň möçberi uly bolan firmalarda öz dolandyryjysynyň baş tutanlygyndaky reklama bölümi marketing boýunça menejere garaşly edilýär.

Häzirki wagtda «doly hyzmat ediş» mahabat agentlikleri has giň ýaýrandyr. Şol agentlikler öz müşderilerine söwda we reklama syýasatynyň meseleleri boýunça olara degerli maslahatlar berýärler. Ýagny «doly hyzmat ediş» agentligi reklama kampanýasyny işläp taýýarlamak we geçirmek bilen bir hatarda marketing bilen pugta baglanyşykly hyzmatlaryň giň toplumyny hem ýerine ýetirýärler.

Häzirki zaman şertlerinde reklama işiniň tehnologiýasy kompýuterleşdirmе prosesi netijesinde düýpli özgerişlere sezer boldy. Elektron reklama işiniň ähli ugurlaryna we serişdelerine aralaşdy. Kompýuterleşdirmе firmalaryň reklama, marketing we haryt ýerleşdirmе işini berk baglanyşdyrdy.

Dürli hilli sergiler, ýarmarkalar hakynda gürrüň edenimizde, olaryň günbatar Ýewropa ýurtlarynda we ABŞ-da ýaýrow tapandygyny aýtmalydyr. Halkara sergileriniň we ýarmarkalarynyň ösdürilmegi üçin häsiýetli zat olaryň sanynyň eksportlarynyň umumy nomenklaturasyna maşynlaryň we enjamlarynyň sanynyň artmagydyr. Sergilere we ýarmarkalara gatnaşmaklyk reklama kampanýasynyň üstünlikleri bilen bir hatarda öndürijä köp girdeji almaklygy hem kepillendirýär. Şonuň üçin-de bazar şertlerinde «nähili?» diýen soraga bu ugurdan bolan hünärmenler jogap bermekden ýüz dönderýärler we ony gaty gizlinlikde saklaýarlar. Munuň özi erkin bazaryň kanunlarynyň biridir we üstünlik gazanmak isleýän her bir haryt üçin mahsusdyr. «Türkmenistanda öndürildi» diýen ýazgylы dokma senagatynda öndürilýän harytlara giňden sarpa goýulýar.

Häzirki döwürde Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanda birnäçe mahabat agentlikleri hereketdedir. Olardan ýurdumyzyň için-

de dörän «GAŞ» mahabat agentliginiň esasy ugry: dizaýn, kompýuter grafikasy, wyweskalar, uly formatly neşir önümleri we başgalardyr.

«TPS»-ň esasy ugurlary:

- uly (partnýor) portretleri taýýarlamak we gurnamak;
- diwarlary karkasly plastik, winil plýonkasy bilen bezemek; reklama üçin eýwanlary bezemek;
- plastikden harplar bilen dürli ölçegdäki hatlary ýazmak.

Mundan başga-da, telekeçiler hukugynda türkleriň mahabat agentlikleri:

- «Nuh»-mahabat; «Ibn-Gapur»; «Barz»;

Santa-Barbara degişli:

- «Allegro-stil»; «Or» we başgalary sanamak bolar.

Olar Türkmenistanyň ähli welaýatlarynda reklama işlerini amala aşyrmakda uly abraýdan peýdalanýarlar.

Olara iş berijiler:

Türkmenistanyň önümçilik kärhanalary, jemgyýetçilik kärhanalary, hususy kärhanalary, paýdarlar jemgyýeti, söwda kärhanalary, bilelikdäki kärhanalar we başgalar.

Reklamanyň netijeliligine baha bermek

Hünärmenler geçirilen reklama kampaniýanyň hem kommuniwatiw, hem täjirçilik netijeliligine baha bermelidir. Kommunikatiw netijeliligini ölçemeklik ýa-da ýazgyda köp teleýaýlym stansiýalar PepsiCo-nyň reklamasyňy goýbermäge ret etdiler, sebäbi onda dürli içgileriň tagamy deňeşdirilýärdi, bu bolsa kazyýet işine garamaklyga getirerdi. Hytaýda teleýaýlymda we radioda reklama degişli berk gözegçilik girizilen. Mysal üçin, «iň gowy» diýen sözler gadagan, «jemgyýetçilik tertip-düzgüni bozýan» reklama şýužetler goýberilmeýär. Hindistan-da Coca-Cola-nyň filialy reklama çäresini geçirip, alyjylara baýraklar, mysal üçin, Golliwuda gitmeklik hödürlenýärdi. Bu çäräni bes etmeli boldy, sebäbi ol bu ýurtdaky söwda tejribesine garşy gelýärdi, ol satyn alyş hadysasynda alyjylara «humarly oýunlary oýnamaga» çagyryýardy. Şeýlelikde, reklama berijiler sebit rekla-

ma kompaniýalary sazlaşdyrmak üçin global reklama strategiýalaryny işläp taýýarlasalar hem, maglumatlary ýaýradýan serişdeleriniň aýratynlyklaryny we reklama işiniň döwlet çäklendirmelerini hasaba alyp, takyk reklama kompaniýalaryny ýerli medeni aýratynlyklara we döplere uýgunlaşdyrmaly bolýar.

2.3. Satuwy höweslendirmek

Reklama işi başga serişdeleriň – satuwy höweslendirmek we wagyz etme çäreleri bilen dolýar, olar bilen marketing toplumynyň düzümine girýär.

Satuwy höweslendirmek – bazaryň jogap täsirini tizleşdirip ýada güýçlendirip biljek höweslendirýän täsirinde dürli serişdeleriniň ulanylyşydyr. Bulara – **alyjylary höweslendirmek** (nusgalary, kuponlary ýaýratmak, puly yzyna gaýtarmak hakda teklipler, ýeňillikli nyrrlar boýunça satylýan gaplary hödürlemek, baýraklar, bäsleşikler, ýeňillikli talonlar, demonstrasiýalar), söwdanyň gurşawyny höweslendirmek (satyn almak üçin ýeňillikler, mugt harytlary hödürlemek, nomenklaturalaryna harydy goşandygy üçin dilerlere ýeňillikler, bilelikde reklamany geçirmek, öňe iterýän – baýraklary bermek, dilerleriň söwda bäsleşiklerini geçirmek) we kärhananyň öz söwda işgärlerini höweslendirmek (baýraklar, bäsleşikler, satyjylaryň maslahatlary) degişlidir.

Satuwy höweslendirmek serişdelerini kärhanalaryň köpüsi ulanýar, olaryň arasynda öndürijiler, distribýutorlar (lomaý satyjy bolup, maksatly bazarda eksportýor bilen şertnama boýunça işleýän daşary ýurt firmasydyr), bölek-satuw satyjylar, söwda-senagat asosiasiýalar we täjirçilik däl edaralar bardyr. Tajirçilik däl kärhana hökmünde buthanany görkezip bolar.

Satuwy höweslendirmek boýunça işleriň örän çalt ösüşine, has hem alyjylar bazarlarynda birnäçe ýagdaýlar ýardam edýär:

1. Ýolbaşçylar satuwyň netijeli serişdeleriniň biri hökmünde höweslendirmegi kabul edýärler.

2. Harytlar boýunça dolandyryjylaryň köpüsi, satuwy höweslendirme serişdelerini ulanmak başarjaňlygyny tapýarlar.
3. Harytlar boýunça dolandyryjylary, satuwyň ösdürilmegini talap edip, gitdigiçe köp usullaryny ulanmaklygyny talap edýärler.
4. Bäsdeşleriň köpüsi satuwy höweslendirmek boýunça işlerini başlaýarlar.
5. Öndürijiler tarapyndan dellallar köpräk ýeňillikleri talap edýärler.
6. Reklamanyň netijeliligi ösüp duran harajatlar, maglumatlary ýaýradýan serişdelere reklama barlygy we kanun çykaryjy çäklendirmeler sebäpli peselýär.

Satuwy höweslendirmegiň serişdelerini «alyjylara ýeňillik» döretmäge ýardam edýän we ýardam etmeýän toparlara bölüp bolýar. Alyjylaryň gözlerinde ýeňillikleri emele getirmäge ýardam edýän serişdeler köplenç söwda ýüzlenmäni ýeňillikli şertleşigi hödürläp, mysal üçin, mugt nusgalary, söwda ýüzlenmeleri, çap edilen kuponlary we haryt bilen gös-göni baglanyşykly baýraklary ýaýradylanda bile geçirilýär. Alyjylaryň gözlerinde ýeňillikleri döretmeýän satuwy höweslendirmegiň serişdeleriniň arasynda – ýeňillikli nyrrhlar boýunça satylýan gaplar, haryt bilen gös-göni baglanyşykly däl alyjylara baýraklar, başleşlikler we lotereýalar, alyjylara puly yzyna gaýtarmak we bölek-satuw satyjylara ýeňillikleri hödürlemek ýaly serişdeler bolýar. Alyjylaryň gözlerinde ýeňillikleri kemala getirmäge ýardam edýän serişdeleriň ulanylyşy markaly haryt hakda habarlylygy berkitmäge we onuň manysyny düşünmäge kömek edýär.

Satuwy höweslendirme reklama bilen bilelikde ulanylanda has netijeli bolýar. Satuwy höweslendirmegi ulanmaga karar edilse, kärhana onuň meselelerini kesgitlemeli, höweslendirmeleriň zerur serişdelerini saýlamaly, laýyk gelýän maksatnamany işläp taýýarlamaly, onuň ilkinji barlaglaryny we durmuşa geçirmekligini guramaly, onuň gidişine gözegçiligi üpjün etmeli we ýetilen sepgitlere baha bermeli.

Satuwy höweslendirme meseleleriniň goýluşy

Satuwy höweslendirme meseleleri harydyň marketing meselelerinden gelip çykýar. Höweslendirmegiň takyk meseleleri bazaryň görnüşine görä dürli-dürli bolýar. Alyjylary höweslendirme meseleleriniň bir görnüşini – harydy has güýçli depginde ulanmaga, ony has iri gapda satyn almagy höweslendirmek, harydy islemeýän alyjylary ony dadyp görmäge höwes döretmek, bäsdeşleriň markalaryny satyn alýan alyjylary kärhananyň özüne çekmek. Bölek-satuw satyjylar üçin bu öz assortimentine täze harydy goşmagyny höweslendirmek, haryt we onuň bilen baglanyşykly önümleriň gorunyň has ýokary derejesini goldamak, bäsdeşleriň başlan höweslendirme çärelerini bozmak, bölek-satuw satyjylarda haryt marka bolan yhlaslylygy kemala getirmek we öz harydy bilen täze bölek-satuw söwda nokatlara ornaşdyrmakdyr. Öz satyjylaryna bolsa bu täze harydy ýa-da täze modeli olaryň goldamagyny höweslendirmek, olaryň müşderileriniň ýanyna köpräk barmaklygyny höweslendirmek we möwsümleýin bolmadyk satuw derejesini ýokarlandyrmak boýunça tagallalary höweslendirmek degişlidir.

Satuwy höweslendirme serişdelerini saýlamak

Satuwy höweslendirme meseleleriniň çözgütleri örän köp serişdeleriň kömegi bilen çözülýär. Munda marketing meýilnamasynyň işläp taýýarlaýjysy bazaryň görnüşini, satuwy höweslendirmegiň gurşawynda takyk meseleleri, şu wagtky konýukturany (bazaryň häzirki ýagdaýyny) her bir ulanylýan serişdeleriň peýdalydygyny hasaba almaly.

Ýeňillikli nyrh boýunça nusgalar, kuponlar, gaplar, baýraklar we ýeňillikli talonlar. Bular esasy serişdeler bolup durýar, bularyň esasynda alyjylary höweslendirmek boýunça iş gurnalýar. Nusgalary ýaýratmak (sempling) – bu alyjylara harydy mugt ýa-da datmak üçin hödürlemekdir. Nusgalary «her gaba» ýörelge boýunça eltýärler,

poçtanyň üsti bilen iberýärler, dükan-da paýlaýarlar, başga bir haryda goşýarlar ýa-da reklama hödürlemede utýarlar. Nusgalary ýaýratmak – täze harydy görkezmegiň iň netijeli we iň gymmat usulydyr.

Kuponlar sertifikat bolup, bellibir haryt satyn alnanda alyja şertleşilen tygşytlylyga bolan hukugy berýär. Kuponlary poçta arkaly iberip, başga harytlara goşup, reklama bildirişlerine girizip bolýar. Olar markaly harydyň satuwyny höweslendirmek we täze harydy datmak üçin alyjylary höweslendirip bilýärler.

Ýeňillikli nyrh boýunça gaplar (bulary nyrhdan az ýeňillikli şertleşik diýip hem atlandyrýarlar) – bu harydyň adaty nyrhyna garşy belli bir tygşydy alyja hödürlemekdir. Olar hakda maglumatlary harydyň belgilerinde ýa-da gaplarynda ýerleşdirýärler. Bu peseldilen nyrh boýunça gaplar bolup bilýär, bu ýagdaýda peseldilen nyrh boýunça harydyň gaplarynyň bir görnüşi (mysal üçin, iki paçka biriniň nyrhy boýunça) satylýar, ýa-da gaplar–toplum, bu ýagdaýda iki bile bolýan harydyň toplumy satylýar (mysal üçin, diş şýotkasy we pastasy). Satuwyň az wagtlaýyn ösüşiniň höweslendirmeginiň ukyplylygy bilen ýeňillikli nyrh boýunça gaplar kuponlardanam artyp geçýär.

Baýrak haryt bolup, ony pes bahadan ýa-da başga harydy satyn almak üçin sylaglamak hökmünde mugt hödürleýärler. Mysal üçin, Aşgabat şäherinde ýerleşýän «Çoşkun tekstil» firmasynyň dükanlarynda «Suwari» fabriginiň öndürýän önümleri satylanda iki sany haryt satyn alana üçünjisi mugt (sowgat) berilýär. Aşgabat şäherinde firmanyň 3 dükany işleýär, üçüsinde-de şular ýaly baýraklar hödürrenýär. «Çoşgun tekstil» firmasynyň marketing bölümi şu meseleleri çozýär. Käbir harytlar möwsümleýin, köplenç, şular ýaly harytlara baýraklar goýulýar, sebäbi «Suwari» fabrigi önümleri öndürüp, Türkiýeden harytlar pes bahadan getirilip dur – möwsümleýin harytlar satylman galsa, puluň hereketi togtayar. «Çoşkun tekstil» firmasynyň dükanlarynda satylýan önümleriň assortimenti giň, şolaryň içinde – köýnekler, balaklar, joraplar, penjekler, köwüşler, galstuklar, ýubkalar, içki geýimler we başgalar bar. Aşgabat şäherimizde ýerleşýän «Ýimpaş» söwda merkeziniň birinji gatynda «2 sany Dax 450 gr. ýuwujy serişdesini alana 1 sany Palmolive – 7,5 ml. ýuwujy sow-

gat», ýa-da «4 sany OMO (500 gr.) alana Domestos mugt», ýa-da «Satyn al! 10% sowgat» diýip ýazgylar asylygy. 3-nji gatynda bolsa, işleýän restoranyň ýanynda «Restoranda naharlanana çay, kofe mugt» diýip ýazgysy bar. «Ýimpaş» söwda merkezi 3 gatdan durýar we ilata hödürlenýän harytlaryň assortimenti giň. Onuň 1-nji gatynda supermarket ýerleşýär, onda giň assortimentde azyk harytlar, hojalyk harytlar we başgalar satylýar. 2-nji gatynda – dokma bölümi – oýnawaçlar, oý goşlary, sport egin-eşikleri, çaga egin eşikleri, jinsiler, zenanlaryň egin eşikleri, aýakgaplar, köýnekler we başgalar, mebel bölümi bar; 3-nji gatynda bolsa – restoran, bilýard salony, çagalar üçin oýun salony hem işleýär. Şular ýaly satuwy höweslendirmegiň serişdeleri alyjylaryň aňyna psihologiki täsir edýär.

Baýrak gaplaryň içinde ýa-da daşynda ýerleşip, harydyň ýanynda bolýar. Eger-de gap birnäçe gezek ulanylýan bolsa, onda baýrak hökmünde gaplaryň özleri hem çykyş edip bilýär. Alyjylar haryt satyn aldym diýip, mysal üçin, gabynyň gapagyny delil ýaly hödürleseler, olara poçta arkaly mugt baýrak, ýagny haryt iberýärler. Öz-özünü ýok ediş baýrak haryt bolup, ony sorayan alyjlara adaty bölek-satuw nyrdan aşak satýarlar.

Ýeňillikli talonlar – baýragyň ýöriteleşdirilen görnüşi bolup, ony alyjylar bir zat satyn alyp, ýörite çalşylýan nokatlarda haryda hem çalşyp bilýärler. Birinji bolup ýeňillikli talonlary ulanýan kärhanalar täze goşmaça müşderileri özlerine çekýärler. Başga kärhanalar şular ýaly talonlary goranma maksady bilen ulanylýarlar, ýöne soňunda ýeňillikli talonlar hemmesi üçin artykmaç ýük bolup dolanýarlar. Şonda käbir kärhanalar olardan dänmek çözgüdini kabul edýärler we has pes bahalary ýerine hödürleýärler.

Satylýan ýerlerindäki harydyň ekspozisiýasy we görkezil-mesi. Harydyň satylýan we satyn alynýan ýerlerinde onuň ekspozisiýalaryny we görkezmesini gurnaýarlar. Gynansak hem, bölek-satuw satyjylar ekspozision desgalar, ýazgylar, plakatlar bilen kän bir meşgullanasy gelenok. Öndürijiler – kämil ekspozision bezelişi gurnaýarlar we ony öz ýuzlenmeleri teleýaýlymlarda ýa-da metbugatda baglaşdyrýarlar.

Söwdanyň gurşawyny höweslendirmek. Lomaý we bölek-satuw satyjylar tarapyndan özlerine hyzmatdaşlyk üpjün etjek bolup öndürijiler birnäçe özboluşly ugurlary ulanýarlar. Satyn alnany üçin öndüriji ýeňillikleri hödürlep bilýär, ýagny kesgitlenen wagtda, satyn alnan harydyň her bir ýaşiginde nyrhdan ýeňillikli ygtyýaryna berýär. Şular ýaly teklipläp köp mukdarda satyn almaga ýa-da oň alynmadyk täze harydy satyn almaga dilerleri höweslendirýär.

Nomenklatura haryt goşmak üçin hem öndüriji ýeňillikli hödürlep bilýär we jemagada harydy görkezmek boýunça dileriniň harajatlaryny töleýär. Öndürijileriň harytlarynyň reklamasyny geçirmek bilen baglanyşykly dilerleriň tagallalaryny reklama üçin ýeňillikli ýerini doldurýar. Harydy üýtgeşik goýluşy boýunça dilerleriň tagallalaryny, ekspozisiýany gurnamak üçin ýeňillikler ýerini doldurýar.

Öndüriji mugt haryt, ýagny harydyň kesgitlenen mukdaryny satyn alan dellala birnäçe goşmaça gaplary hödürlep bilýär. Oz harydynyň hereketini çaltlaşdyrmak boýunça tagallalar üçin dilerlere ýa-da olaryň satyjylaryna nagt pul ýa-da söwgat görnüşde bazara iterýän – baýragy hödürlep bilýär. «Ýimpaş» söwda merkeziniň 1-nji gatynyň supermarket bölümünde şeýle bildiriş bar: Ýimpaş Shopping Centre üns beriň supermarket bölümünde lomaý satyn alana 400 manat – 5%, 1000 man. – 7%, 2000 man. 10% arzanladýarys.

Mundan başga-da «Ýimpaş» söwda merkezinde söwda gurşawyny höweslendirmäge köp ýeňillikler (indirimler) edilýär.

1-nji gatynyň supermarket bölümünde «Aýtaç harytlaryna 20%; 2-nji gatynda dokma bölümünde «oýnawaçlara, oý goşlary, sport egin eşiklere, zenan egin eşiklere, çaga egin eşiklere – 20%, «aýakgaplara, köýneklere – 30%, mebel bölümünde bolsa – «mebel – 10% indirimler» diýip hemme ýerinde ýazgylar bar. Ýeňillikler boýunça her bir bölümiň menejerleri söwda bölümüne teklipleri berýärler, soňra şol tekliplere söwda bölümi Baş direktor bilen bilelikde seredýärler.

Öndüriji kärhananyň adyny görkezýän sowgatlary mugt hödürlep bilýär, ýagny ruçkalar, galamlar, kalendarlar, press-papýe (sorguçly basgyç), kagyndan otly çöpleriň toplумы, bloknotlar, küldanlar, çyzygyçlar we ş.m. «Ýimpaş» söwda merkezinde Türkmenistanyň «Tekstil marketing» kärhanasynyň hem jinsi önümleri satylýar. «Tekstil

Marketing», ýagny öndürijy jinsi balak alana mugt sowgat, ýagny maýka hödürleýär. Ol hakda şeýle bildiriş bar: «Bir jins balak alana bir şýurpriz sowgat bizden».

Hünärmenleriň duşuşyklary we ýöriteleşdirilen sergiler.

Ýöriteleşdirilen sergilere gatnaşyp satyjylar birnäçe peýda almagy göz önünde tutýarlar, şolaryň içinde taze bolup biljek alyjylary ýüze çykarmak, müşderiler bilen şertnamalary saklamak, taze harytlary görkezmek, taze talap edijiler bilen tanyşmak we ş.m. bardyr.

Bäsleşikler, lotereýalar, oýunlar.

Bäsleşikler, lotereýalar we oýunlar şowly we has yhlasly alyjylara, dilerlere ýa-da gezme söwda agentlere bir zady utmaga mümkinçilik berýärler – pully baýrak, dynç alyş putýowka ýa-da haryt, bäsleşigiň talaby bar – alyjylar şoňa çaklama, teklipl berýär we ş.m. Hödürlenen maglumatlary ýörite emin agzalary bahalaryň gowularyny saýlaýar. Lotereýanyň talaplary – alyjylar ýaryşa gatnaşdyrylmaly. Oýnuň arasynda her bir satyn alyşda alyjy – bingo oýny üçin nomerler ýa-da baýrak utmak üçin edip biljek ýetmeýän harplar bir zat alýar. Söwda bäsleşigi – belli bir wagtyň dowamynda öz söwda tagallalaryny iki esse ulaltmaga höwes döretmek maksady bilen dilerler ýa-da karhananyň öz söwda işgärleri üçin geçirilýän bäsleşikdir. Iň ýokary netije gazananlar baýrak alýarlar.

Satuwy höweslendirmegiň maksatnamasyny işläp taýýarlamak.

Marketing meýilnamany işläp taýarlaýjy birnäçe goşmaça çözümleri kabul etmeli. Aýratyn hem, marketing boýunça hünärmen şeýle karara gelmeli – kim maksatnamany taýýarlamaga gatnaşyp bilýär, höweslendirmek boýunça öz çäresini nädip reklama etmeli, näçe wagta çeker, haçan başlanar we ony geçirmek üçin nähili serişdeleri çykarmaly, näçe esse güýçli depginli höweslendirmäni ulanmaly.

Höweslendirmäniň intensiwligi.

Marketing boýunça hünärmen höweslendirmäni näçe tiz hödürlemelidigi barada meseläni çözmelidir. Çäräniň şowlulygy üçin höweslendirmegiň bellibir minimumy zerur. Has güýçli höweslenme köp söwdany üpjün eder, ýöne hemişe pese düşýän satuwyň depgininde üpjün eder.

Gatnaşmagyň şertleri.

Höweslenmeler hemmelere ýa-da alyjylaryň aýry toparlaryna hödürlenip bilner.

Höweslendirme maglumatlary ýaýratmagyň serişdeleri.

Marketing boýunça hünärmen şeýle karara gelmeli – özüniň höweslendirme maksatnamasy hakda maglumatlary nähili ýaýratmaly we oňa ünsi nähili çekmeli. Harydyň nyryhyndan ýenililikleri hödürleýän kuponlary gaplaryň özünde, dükanlardan, poçta arkaly ýa-da reklamanyň serişdeleriniň kömegi bilen ýaýradyp bolýar. Her bir ýaýratmagyň usulyna öz içine alýan derejesi we harajatlar mahsus bolýar.

Höweslendirme maksatnamasynyň dowamlylygy. Eger-de satuwy höweslendirmek boýunça çäreleriň dowamlylygy has gysga bolsa, onda alyjylaryň köpüsi hödürlenýän peýdalary ulanyp bilmeýärler, sebäbi mümkin edil şol wagt olarda ikinji gezek harydy satyn almakda zerurlygy bolmaz. Eger-de çäre has uzaga çekse, onda derrew işlere iterýän teklip, öz zarýadynyň bölegini ýitirer.

Satuwy höweslendirme boýunça çäreleri geçirmek üçin wagty saýlamak.

Haryt markalar boýunça dolandyryjylar satuwy höweslendirme boýunça çäreleri geçirmekligiň kalendar möhletlerini saýlamaly. Bu möhletlerden önümçilik hem, satuwyň gullugy hem, haryt herekediň gullugy hem ugur alýarlar. Mundan başga öň meýilnamada görkezilmedik çäreleri hem geçirmekligi ýüze çykyp biler, şonda has gysga möhletde aragatnaşyklary ýola goýmagyny talap eder.

Satuwy höweslendirmäge jemleýji býujet. Satuwy höweslendirme boýunça smetany iki usul bilen işläp taýýarlap bolýar. Marketing boýunça hünärmen takyk çäreleri saýlap, olaryň bahasyny hasaplap bilýär. Ýöne, köplenç, goýberilen pullaryň möçberi umumy býujetden göterim görnüşde kesgitlenilýär.

Satuwy höweslendirme maksatnamasynyň ilkinji synagy. Mümkin boldygyça satuwy höweslendirmegiň hemme ulanylýan serişdeleriniň öňünden synamaly we olaryň laýyk gelýändigine we zerur stimullaryň üpjün edýanligine göz ýetirmeli.

Satuwy höweslendirme maksatnamany durmuşa geçirmek.

Satuwy höweslendirme boýunça her bir çäre kärhanada aýry meýilnama işläp taýarlamaly. Ol hem taýarlaýjy möwsümi, hem işjeň täjirçilik möwsümini özüne almaly. Taýýarlaýjy möwsüm – bu maksatnama başlamanka ony taýýarlamak üçin zerur wagtydyr. İşjeň täjirçilik möwsümi bolsa çäräniň başlan wagtyndan dowam edip ol gutarandan hem tamamlanýar.

Satuwy höweslendirme maksatnamasynyň netijelerine baha berlişi.

Satuwy höweslendirme maksatnamasynyň netijelerine baha bermek uly ähmiýetlidir, ýöne oňa kän bir üns bermeyärler. Öndürijiler 4 usullaryň birini ulanyp bilýärler. Köplenç – satuwyň görkezijileriniň deňeşdirmek usulyny, ýagny höweslendirme maksatnamasyny geçirmekden öň, geçirilip durka ýa-da ondan soň ulanýarlar.

Höweslendirme maksatnamasynda alyjylaryň haýsy toparlarynyň seslenendigi we ol gutaransoň olaryň nähili özlerini alyp barylary hakda, alyjylar hakda maglumatlar görkezýärler. Eger-de goşmaça maglumatlar gerek bolsa alyjylardan sorag-jogap geçirilýär, ýagny höweslendirme kompaniýasy ýatlaryna düşýärmä, ol geçirilýärkä olar nähili pikirdedi, hödülenýän peýdalarynyň näçesini ulandy, geljekde markalar saýlananda olaryň alyjylyk häsiýetlerine täsir boldumyka. Satuwy höweslendirme boýunça çäreleri synag geçirmek ýoly bilen hem baha berip bolýar, şonda geçirilýän zerurlygyň ähmiýetliligini, täsir edýän dowamlylygyny we ol hakda maglumatlary ýaýratmak serişdelerini üýtgedýärler.

Umuman, höweslendirme toplumynyň çäginde satuwy höweslendirmekligiň wajyp orny ýerine ýetirýändigini düşnükli. Onuň ulanylyşynyň öz talaplary bar: meseleleri anyk goýmaly, laýyk geljek serişdeleri saýlamaly, işleriň maksatnamasyny işläp taýýarlamaly, ilkinji synagy etmeli, durmuşa geçirmeli we alnan netijelere baha bermeli.

Satuwy höweslendirmek bilen bilelikde höweslendirmegiň esasy serişdeleriniň biri bolup wagyz etmek durýar.

2.4. Harytlary wagyz etmek

Wagyz etme – maglumat ýaýradýan hemme serişdelerde ýeri, wagty tölegsiz amala aşyrylýar, bular kärhananyň häzirki we bolup biläýjek müşderileri üçin okamaga, görmäge ýa-da diňlemäge ýeterli takyk meseläni çözmek üçin – goýlan maksada ýetmäge ukyply bolmaly. Wagyz etmek işleriniň aglabasy has netijeli bolýar.

Wagyz etmegi – markaly we adaty harytlary, şahsyýetleri, ýerleri, ideýalary, işleri, kärhanalary, hatda bütün ýurdy meşhur etmek üçin ulanylýar. Kärhanalar özüne üns bildirmek ýa-da özi hakda amatly däl pikiri düzetmek üçin wagyz etmegi ulanýarlar. Käbir ýurtlar syýahatçylary, daşary ýurt maýa goýumlaryny özüne çekmek we özlerine halkara goldawy üpjün etmek üçin wagyz etmegi ulanýarlar.

Düzüm bölegi bilen wagyz etmek has giň düşüňjä eýe bolup, onda jemgyýetçilik pikirleri öwrenilýär. Jemgyýetçilik pikirini bilmek, döretmek boýunça işleriň önünde birnäçe meseleleri goýýarlar. Şol meseleleri çözmek üçin jemgyýetçiligiň pikirini guramak boýunça bölümler birnäçe serişdeleri ulanýarlar.

1. **Metbugat bilen gatnaşyklary guramak we saklamak.** Bu işiň maksady – şahsyýetlere, harytlara ýa-da hyzmatlara ünsi çekmek üçin köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde öwreniş – waka häsiýetli maglumatlary ýerleşdirmekde durýar.
2. **Harytlary wagyz etme.** Takyk harytlaryň meşhurlygy boýunça dürli tagallalary birleşdirýän iş.
3. **Umumy aragatnaşyk.** Kärhananyň özboluşlylygyny jemgyýetçilik tarapdan has çuňňur düşünmegini üpjün etmäge gönükdirilen kärhananyň içki we daşky aragatnaşyk boýunça geçirilýän iş.
4. **Lobbizm** – bu kanun çykaryjylygy ýa-da düzetmekligi güýçlendirmäge, ýa-da onuň goýberilmezligini gazanmak maksady bilen, kanun çykaryjylar we hökümet ýolbaşçylary, emeldarlar bilen iş.
5. **Maslahat bermek.** Kärhananyň jemgyýetçilik ähmiýetliligi, ýagdaýy we keşbi boýunça ýolbaşçylara maslahat bermek.

Wagyz etmek boýunça hünärmenler kärhananyň marketing bölümünde däl-de, jemgyýetçiligiň pikirini guramak boýunça bölümde jemlenýärler. Wagyz etmek haryt marketinginiň meselelerini çözmäge ýardam etmeli.

Wagyz etmek marketingde, köplenç, goşmaça bir zat ýaly hasaplanýar, sebäbi ony çäkli möçberde we seýrek ulanýarlar. Emma wagyz etmek jemgyýetçilik habardarlygyň derejesine ýatda galar ýaly täsir edip bilýär we bu iş reklama görä has arzan düşýär, sebäbi maglumatlary ýaýradýan serişdelerde kärhana ýere-de, wagta-da tölemeýär. Diňe wagyz etmek işine we wagyz etme materiallarynyň iberilişine tölenýär. Eger-de kärhana gyzykly material taýýarlasa, ony maglumatlary ýaýradýan hemme serişdeler birden ulanyp bilýärler, bu bolsa reklama beriljek millionlarça çykdajylary tygşytlaýar. Ondan başga, bu material reklama görä köp ynanylýar.

Harydy wagyz etmegiň haçan we hähili ulanmalydygy hakdaky sorag çözülen-de, ýolbaşçylar onuň meselelerini kemala getirmeli, ýüzlenmeleri we olary ýaýratmagyň serişdelerini saýlamaly, olaryň meýilnamasynyň durmuşa geçirilmegine gözegçilik etmeli we şu işleri bilen ýetilen netijelere baha bermeli.

Wagyz etme meseleleriniň goýluşy

Ilki bilen wagyz etmegiň önünde takyk meseleleri goýmaly. Soň gazanylan netijelere baha bermäge mümkinçilik bolar ýaly, goýlan meseleleriň esasynda takyk maksatlary işläp taýýarlamaly.

Wagyz etme üçin ýüzlenmeleri we olaryň görterijilerini saýlamak

Wagyz etmek boýunça hünärmen, haýsy gyzykly materiallarda haryt hakda aýdyp geçmelidigini kesgitlemeli. Mysal üçin, heniz adygmadyk kollež jemgyýetçilik tanyşlyga ýetjek bolýar. Wagyz etmek boýunça hünärmen şu maksat üçin ulanyp biljek degişli materiallary tapmaly. Mümkin, mugallymlaryň birinde üýtgeşik taryhy maglumat bardyr ýa-da üýtgeşik temanyň üstünde işleýändirler. Mümkin, kolležde üýtgeşik kurslary okadýarlar. Mümkin, olaryň

umumy ýaşayyş jaýlarynda gyzykly wakalar bolup geçýändir. Düzgün bolşy ýaly, şol gözleýşiň netijesinde ýüzlerçe temalar tapylýar, olary metbugat üçin işläp taýýarlap bolýar. Kollež özüne haýsy keşbi döretjek bolsa, şolar ýaly keşbi saýlanan materiallar görkezmeli.

Materiallar az bolsa wagyz etmek boýunça hünärmen waka häsiýetli çäreleri geçirmegini hödürläp bilýär, şolardan kollež howandar hökmünde çykyş eder. Şular ýaly ýagdaýda wagyz etmek boýunça hünärmen täzelikleri gözlemeýär, olary özi döredýär. Kolležde uly ylmy duşuşygy geçirmäge ideýany berip bolýar, ady belli tanyml adamlary çagyryp bolýar, metbugat maslahatlaryny gurnap bolýar. Her bir şular ýaly çäre – köp dürli materiallary döretmäge mümkinçilik berýär, bulary dürli alyjylar toparyna gönükdirip bolýar.

Waka häsiýetli çäreleri işläp taýýarlamagy ussatlygy täjirçilikden beýleki guramalar üçin serişdeleri ýygnamak boýunça kompaniýalaryň wagyz etmegi üçin has uly ähmiýetlidir. Şular ýaly ýörite çäreleriň arasynda – dabaraly ýubileýleri, çeperçilik sergileri, aukSIONlary, haýyr-sahabat aňşamlary, kitaplaryň satylyşyny, bäsleşikleri, tans aňşamlary, köne zatlaryň satylyşyny we ş.m. geçirmek bolup durýar.

Wagyz etme meýilnamasynyň durmuşa geçirilişi

Wagyz etme çäreleriň geçirilişi aýratyn ünsi talap edýär. Mysal üçin, maglumatlary ýaýradýan serişdelere materiallaryň ýerleşdirilmegi. Gowy materialy ýerleşdirmek aňsatdyr. Ýöne materiallaryň köpüsine gowy diýip bolanok, şeýlelikde, rejeleýjiler tarapyndan olar «razyçylyk» almaýarlar.

Wagyz etme işiniň netijeliligine baha bermek

Kärhananyň işine wagyz etmegiň goşandyna baha bermek kyn, sebäbi ony höweslendirmegiň başga serişdeleri bilen bilelikde ulanýarlar. Ýöne ony başga çäreleri ulanmazdan öň ulansalar, onda baha bermek aňsat bolýar.

Wagyz etmegiň netijeliligini kesgitlemek – munuň özi ýönekeý usul bolup, maglumatlary ýaýradýan serişdelerde ýerleşdirilen material bilen baglanyşyklaryň sanyny ölçemekden ybaratdyr. Hünärmen müşderilerine haryt hakda ulanylan materiallaryň maglumatlary ýaýradýan hemme serişdeleriň maglumatlaryny doly berýär we soňundan reklama ulanylan bolsa, çykadajylar köp bolardy diýip sanyny görkezýär.

Şular ýaly gatnaşyklaryň sanynyň ululygy müşderileri kän bir kanagatlandyрмаýar. Sebäbi olarda hakykatdan näçe adam ýüzlenmäni okandygy ýa-da görendigi, olarda nähili pikirleri döretmek hakda hiç zat görkezilmeýär. Netto – alyjylar topary hakda-da maglumatlar ýok, sebäbi dürli neşirleriň okyjylary az gabat gelýär. Has ähmiýetli maglumatlary haryt hakda habarlylyk derejesinde üýtgemeleriň ölçemeleri berýär. Kompaniýada söwdadan öň we soň hemme üýtgemeleri iki gezek ölçmeli. Hemme mümkin bolan hadysalarda has kanagatlanarly bolup satuwy we girdejiniň derejelerine täsir edýän ölçegler durýar. Netije satuwy höweslendirmek, wagyz etmek we reklama, ýagny köpçülikleýin marketing gurallarydyr. Şahsy satuwyň usullary bolsa takyk alyjylara gönükdirilendir.

2.5. Şahsy satuw we satuwy dolandyrmak

Satyjylar täjirçilik we täjirçilik däl guramalaryň hatarynda bolýar. Kolleje dalaşgär çagyrylýan işgärler şol okuw jaýynyň söwda işgärleriniň wekilleri bolup durýar.

Täjirçilik işleriň şu görnüşi bilen meşgullanýan adamlary dürli hili atlandyryrlar: söwda agentleri, kontaktorlar, söwda maslahatçylary, söwda boýunça inženerler, ýerli wekiller, agentler, hyzmat boýunça agentler we marketing agentleri. Täjirçilik gadymdan gelýän kär.

Söwda agentleri hakda köp gaýtalanýan düşüňjeler bar. Gezme söwda agentleri adamlara haryt almagy mejbur edýär diýip, tankyt edýärler, emma welin alyjylar, köplenç, gezme söwda agentler bilen özleri duşuşmak isleýärler.

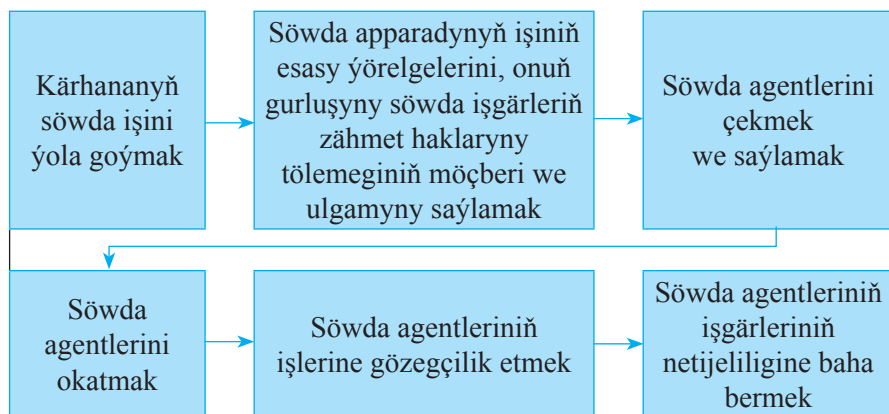
Şu günki hojalyk işleriň tejribesinde «söwda agent» adalgasy hünärmenleriň bir toparyny öz içine alýar, şolarda menzeşlige görä, köplenç tapawutlary köp. Wezipeleriň özboluşlylygy boýunça satuw ulgamynda işleýän işgärleriň toparlara bölünişi daşary ýurt edebiýatlarynda şeýle görkezilýär:

1. Harytlary, mysal üçin, süýdi eltip bermekde söwda agentiniň esasy işi bolup esaslanýan wezipeler.
2. Öz firmasynda talaplary kabul etmekde ybarat söwda agentiniň esasy işi bolup esaslanýan wezipeler, mysal üçin, erkek kişileriň egin-eşiklerini satmak boýunça söwda agenti.
3. Öz firmasynda talaplary kabul etmekden başga, ýerlerde müşderileriň üstüne sapar bilen barmakda esaslanýan wezipeler.
4. Talaplary kabul etmäge haky ýok söwda agentleri, saparlaryň maksady – bar bolan we bolup biljek müşderilerde hosamaýlygy emele getirmek ýa-da öwretmek bolup esaslanýan wezipeler. Mysal üçin, derman serişdelerini öňdürijileriň düşündirijileri.
5. Söwda agentinden, ilki bilen tehniki bilimini talap edýän wezipeler. Mysal üçin, maşyn gurluşyk kompaniýasynyň söwda agenti, ol talap ediji firmalaryň maslahatçysy bolup bilýär.
6. Maddy harytlary, mysal üçin, tozan soryjylary, sowadyjylary, ensiklopediýalary we başgalary satmaga döredijilik ugry talap edýän wezipeler.
7. Maddy däl harytlary, mysal üçin, ätiýaçlandyryş, mahabat agentleri, öwretmek we başgalara satmaga, döredijilik ugry talap edýän wezipeler.

Görkezilen sanawda satuw boýunça täjirçilik işleriniň döredijilik tarapyna azdan köp talaplara çenli edilýän wezipeleri öz içine alýar. Sanawyň birinji böleginde hasabatly alyp barmagy we talaplary resmileşdirmegi talap edýän wezipeler görkezilýär, ikinji böleginde bolup biljek alyjylary tapmak boýunça tagallalary talap edýän we şol alyjylara satyn aldyrmak maksady bilen täsir etmegi talap edýän we-

zipeler görkezilýär. Satuwyň şu döredijilik görnüşlerinde ünsi bir ýere jemläli.

Netijeli söwdany kemala getirmekde we onuň işini dolandyrmakda kärhanada garşylyk döwründe, kabul etmäge zerur esasy çözümler 24-nji çyzygyda görkezilendir.

24-nji çyzygy. Kärhananyň söwda işini dolandyrmagy guramak baradaky çözümler

Gadym döwürlerde haryt satmagyň täjirçilik ussatlygy

Täjirçilik bilen ir döwürden bäri meşgullanyp gelipdirler. Pol Germaniň ýazyşy boýunça бүрүнч асырыň gezme söwda agentleri 66 sm uzynlygy uly agaçdan ýörite köwüp, içine dürli paltalary, ilikleri we başga harytlary salmak üçin ýaşık görnüşde gap bilen syýahat edýär. Birinji täjirçiler we söwdagärler känbir hormatlanmandyrlar. Gadymy Rimde «satyjy» diýen at «pyrryldakçy» sözden gelip çykýar, täjirleriň we söwdagärleriň goragçysy – hudaýy bolup, hilegärleriň we alyş-çalyş söwdanyň hudaýy Merkuriý hasaplanýardy.

Asyrlaryň geçmegi bilen satyn almak – satmak hadysasy güýçlenýär. Uly söwda şäherlerine gitmäge ýagdaýy bolmadyk alyjylara harytlary jerçiler getirip berýärdiler.

Birleşen şatlarda birinji gezme söwda agentler – jerçiler – ýankiler (haltaçy – söwdagärler) bolýar, olar eginlerindäki haltalarda eşik, hoşboý ysly maddalary, durmuş harytlary we ownuk – uşak zatlary ýurduň gündogaryndan günbatar serhede golaý etraplara göçüp gelen adamlara ýetirýärdiler. Haltaçy indeýesler bilen hem pyçaklary, monjuklary we şaý-sepleri ýüňe çalşyp söwda edýärdiler. Söwdagärleriň köpüsi hilegär, messepsiz, ýalançy kezzaplar bolup olar şekere gum garmaga, burça – tozany, kofe bilen sikoriý garmaga taýýardylar. Olar käwagt reňklenen süýji suwy dürli kesellerden bejerýän derman diýip hem satýardylar.

XIX asyryň başynda jerçileriň käbirisi üsti örtükli araba edinip, mebel, sagat, gap-gaçlar, ýarag we ok-däri ýaly has agyr harytlary aýlap başladylar. Käbir jerçiler serhediň ýanyndaky obalarda ýerleşip, şol ýerde dürli harytlary satýan ilkinji dükanlary açdylar.

Güýçli bölek satuw söwdagärler ýakyn ýerleşýan uly şähere ýylda bir-iki gezek gelip, öz haryt gorlaryny doldurýardylar. Soňabaka lomaý söwdagärler we öndürijiler jerçileri hakyna tutup, olara bölek satuw söwdagärleri tapdyryp, haryt assortimenti bilen tanyşdyrýardylar. Bäsdeşleri öňürtilejek bolup, jerçiler hemme gelýän otlularyň we gämileriň önünden çykýardylar. Wagtyň geçmegi bilen jerçiler müşderileri, olaryň iş ýerlerini görmäge barýardylar. 1860-njy ýyla çenli ýurtda müňe golaý gezme söwda agentleri bardy, olaryň köpüsi, alyjylaryň karza ukyplylygyny barlap meşgullanýardylar we harytlary, sargytlary kabul edýärdiler. 1870-nji ýyla çenli gezme söwda agentleriň sany eýýäm 7 000 boldy, 1880-nji ýylda – 28 000, 1900-nji ýylda bolsa – 93 000 boldy.

Täjirçiligiň we satuwy dolandyrmagyň usullary Jon Genri Patterson (1844–1922 ý.) tarapyndan özleşdirilendir, ol hemme ýerde satuwyň häzirkizaman ussatlygynyň atasy diýlip hasaplanylýar. Patterson National Cash Registr («NCR») firmasynyň başlygydy. Bir gezek ol özüniň in gowy gezme söwda agentlerine öz müşderilerine özüniň ulanýan usullaryny görkezmegi haýyş etdi. In gowy diýip, ykrar edilen usul «Satyjyň harplygy» diýilýän broşýura firmanyň hemme söwda agentlerine paýlanyldy. Şu broşýura, birinji okuw ki-

taby boldy. Mundan başga, Patterson öz gezme söwda agentlerine aýratyn hyzmat etmek maksady bilen, satuw çäkleri berkidip, hersine satuwyň kadalaryny kesgitlep, olaryň isleglerini höweslendirýärdi. Ol ýygy-ýygýdan söwda maslahatlary geçirýärdi, olar bolsa hem ýyg-nak ýaly, hem umumy dostluk duşuşygy ýaly bolýardy. Ol öz söw-da agentlerine satuwy gurnamak boýunça yzygider düzgünnamalary iberip durýardy. Patterson satuwyň we girdejiniň ösüşini üpjün edýän söwda işgärleri netijeli gurala öwürmek ýoluny başga firmalara gör-kezdirdi.

Türkmenistan döwletimiz garaşsyzlygyny alany bäre ýurdumy-za giň assortimentde dürli harytlar getirilip satylýar. Söwda agent-leri aýlanyp, öz harytlary bilen tanyşdyryp olary hödürleýärler. Suw geçirijileriň suwuny arassalamak üçin filtrleri, derman serişdeleri, kos-metiki harytlary mysal edip görkezip bolýar. 2001-nji ýylyň başynda Aşgabat şäherimizde şahsy satuw bilen aşakda görkezilen firmalaryň harytlary satylýardy: Oriflame, Gerbalife, Mary Kay, Ýewroşe, Dok-tor Nona, Newaýs we başgalar. Olaryň ilata hödürleýän harytlary: kosmetika, derman serişdeler, bejeriş kosmetika we başgalar. Şu bölümde biz Oriflame kompaniýanyň işine serederis.

Kärhananyň söwda işgärleriniň önünde goýlan meseleleri.

Kärhanalar öz söwda işgärleriniň önünde dürli meseleleri goýar.

Düzgün bolşy ýaly, söwda agentlere bir ýa-da birnäçe aşakda görkezilen wezipeleri ýerine ýetirmegi buýurýarlar: täze müşderileri tapmak we özüne çekmek; kärhananyň harytlary we hyzmatlary hak-da maglumatlary ýaýratmak; önünden söwdalaşyp pul almak, onuň içinde baglaşyp gurmak, delilleri beýan etmek; garşylygy ýeňmek we şertleşigi tamamlamak; hyzmatlara ygtyýar bermek; bazaryň derňewlerini geçirmek; maglumatlary ýygnap saparlaryň netijeleri boýunça hasabat düzmek; harytlary paýlamak, sebäbi söwda agentler müşderileriň hil häsiýetnamalaryna baha berip bilýärler we haýsam bolsa bir wagtda gyt bolup bilýän harytlary, olaryň arasynda bol-malysy ýaly ýaýradyp bilýärler.

Käbir firmalar öz söwda işgärleriniň önünde has takyk mesele-leri goýýarlar, mysal üçin, wagtyň 80%-ni häzirki we 20%-ni bolup

biljek talap edijilere bermegini, wagtyň 85%-ni çuňňur ornaşdyran we 15%-ni täze harytlara mälüm etmekligini maslahat berýarlar. Şular ýaly görkezmeler bolmasa, söwda agentler esasy wagtyňy häzirki harytlara we häzirki müşderilere bermäge dyrjaşyp, täze harytlara we täze bolup biljek talap edijilere kän bir üns bermeyärler.

Bazara kärhana näçe köp çelgi etse, şonça-da onuň söwda işgärleri laýyk çelgide gerekli bolýar. Söwda agentler talap edijini nädip kanagatlandyrmalydygyny bilmeli we şol bir wagtda kärhanany girdeji bilen üpjün etmeli. Olar söwda statistikany seljerip bilmeli, bazaryň mümkinçiliklerini ölçemeli, bazar maglumatlaryny ýygnamaly we marketing ugurlaryny we meýilnamalaryny işläp taýýarlamaly. Söwda agenti marketingi seljerende örän türgenleşen bolmalydyr. Satuwy dolandyrmagyň ýokary derejeli hünärmenlerine şu türgenlikler has zerurdyr. In soňunda, bazaryň zerurlyklaryna çelgi edýän söwda işgärler, satuwy artdyrmaga görä has netijeli bolýar diýip, marketing boýunça hünärmenler netijä gelyärler.

Söwda işgärleriniň guramaçylyk gurluşyny saýlamak

Öz söwda işgärlerine meseleleri goýandan soň, kärhana şu işgärleriň işiniň esasy ýörelgeleri, onuň gurluşy, ölçegleri we işgärleriň zähmet haky hakda soraglara seretmäge taýýardyr.

Söwda işgärleriniň işleriniň esasy ugurlary

Kärhana müşderileriň talapnamalarynyň üstünde başga kärhanalar bilen bäsdeşlik göreşe garaşýar. Ony öz strategiýasyna, satyn almak hadysasynyň aýratynlyklaryna düşünmekde esaslandyrmaly. Satuwy guramak üçin kärhana 5 ugurdan birini ýa-da birnäçesini ulanyp bilýär.

1. **Söwda agenti – alyjy.** Söwda agenti her bir aýry bolup biläýjek ýa-da häzirki müşderi bilen şahsy ýa-da telefon arkaly gürrüňi geçirýär.

2. **Söwda agenti – alyjylaryň topary.** Söwda agenti alyjylaryň toparlary üçin, söwda prezentasiýalary (açylyşlary) geçirýär.
3. **Satuw topary – alyjylaryň topary.** Satuw topary (mysal üçin, kärhananyň wezipeli şahsy söwda agenti we inženeri – satyjy) alyjylaryň topary üçin söwda açylyşlary geçirýärler.
4. **Söwda maslahatlaryny geçirmek.** Söwda agenti öňde durýan meseleleri we iki taraplaýyn mümkinçilikleri maslahatlaşmak üçin bir ýa-da birnäçe alyjylar bilen kärhananyň serişdeleriniň buýruk derejesi bilen duşuşyklary gurnaýarlar.
5. **Söwda seminarlaryny geçirmek.** Talap edijiniň kompaniýasynyň tehniki düzümi üçin kärhananyň hünärmenler topary işiň şu ulgamynda täze tehniki üstünlikler hakda, okuw seminarlary geçirýärler.

Satyjynyň kärhanasynyň we alyjynyň kärhanasynyň wekillerini özara duşuşdyryp, söwdada agenti müşderi bilen iş boýunça toparyň ýolbaşçy ornuny hem käwagt ýerine ýetirýär. Satuwyň guralyşy köpçülikleýin işi talap edýär, ol kärhananyň başga işgärleriniň tarapyndan gollanma bolmasa mümkin bolmaýar.

Gürrüň ýokary derejeli hünärmenler hakda gidýär, olar satuw hadysasyna ýygy-ýygydan çekilýär, has hem umumy moçberde müşderiler bilen howply ýagdaýlarda ýa-da uly şertleşiklerde we tehniki hünärmenler hakda, olar müşderi haryt alýarka we alandan soň ony tehniki maglumatlar bilen üpjün edýärler, müşderiler üçin hyzmat ediş gullugynyň wekilleri hakda düşündirýärler, talap edijileri montaj, öňüni alyş, bejeriş işleri bilen üpjün edýärler we başga hyzmatlary edýärler. Guramanyň işgärleriniň içinde satuw meseleleri boýunça hünärmen – analitikler, talapnamalar geçirmek boýunça dispetçerler, kömekçiler bar.

Kärhananyň söwda işgärleriniň guramaçylyk düzümi

Söwda işgärleriniň işiniň esasy ýörelgeleri onuň gurluşynyň meselelerini öz içine alýar, onuň gurluşy bazarda onuň işiniň maksimal netijeligini üpjün etmäge ündeýär. Bu gurluş şeýle ýagdaýlarda mese-mälim – kärhana işleriň bir pudagynyň harytlaryň bir assorti-

ment toparyny satýar we müşderiler geografiki ýaýradylan bolýar. Şu ýagdaýda kärhana öz söwda işgärlerini çäkleriň ýörelgeleri boýunça gurar. Eger-de kärhana köp dürli harytlary köp dürli müşderilere hödürlese, onda ol mümkin, öz söwda işgärlerini söwda ýörelgeleri boýunça ýa-da müşderiler boýunça bölüp gurar. Bularyň aýratynlyklary aşakda görkezilendir.

Çäkleriň ýörelgeleri boýunça gurlan söwda işgärler

Bu guramaçylyk gurluşyň iň ýönekeý görnüşidir. Her söwda agentde aýratyn hyzmatyň hukugynda satuw çäkleri berkidilen, sonuň çäginde ol kärhananyň harytlarynyň бүтін nomenklaturasyny (öndürijiniň bazara hödürleýän ähli haryt birlikleriň sanawy) söwda edýär. Şular ýaly gurluşyň birnäçe artykmaçlygy bar:

1. Söwda agentiň borçlary takyk kesgitlenen. Şu çäkke kärhananyň ýeke-täk söwda wekili bolýar, ol şonda satuwyň hemme şowlulyklaryna we kemçiliklerine doly jogap berýär.
2. Şular ýaly jogapkärçilik söwda agenti bazaryň ýerli işçileri bilen iş bilen baglanyşykly we şahsy gatnaşyklary köpeltmäge we berkitmäge çalyşýar. Şu gatnaşyklar söwda agentiň işiniň netijeliliginiň ösüşine we şahsy baýlaşmasyna ýardam edýär.
3. Ýol çykadjylar uly däl, sebäbi gezme söwda agenti käbir uzak bolmadyk etraba aýlanýar.

Söwda işgärleriň territorial guramasyny satuwy dolandyrmagyň laýyk gelýän iýerarhiki ulgam goldaýar. Birnäçe satuw çäklerde işe satuw boýunça etrap dolandyryjysy ýolbaşçylyk edýär, birnäçe satuw etraplaryň işine – satuw boýunça sebitara dolandyryjysy, birnäçe satuw sebitlerde işe – satuw boýunça umumy milli dolandyryjysy ýa-da wise-prezident ýolbaşçylyk edýär.

Haryt ýörelgeleri boýunça guralan söwda işgärler

Söwda agentleri öz harytlarynyň tehniki çylşyrymlylygyny, düýbünden dürli-dürlüligini ýa-da köpsanlydygyny gowy bilmeli. Bu ýagdaýda aýry-aýry haryt önümçilikleriniň döremegi bilen we harytlaryň öndürilişiniň dolandyryş ulgamlarynyň emele gelmegi bilen bilelikde köp firmalar öz söwda işgärlerini haryt ýörelgeleri boýunça gurup başlamagyna getirdi.

Ýöne şular ýaly guramaçylyk düzümi tagallalaryň gaýtalanmagyna getirýär. Mysal üçin, bir gün bir ýere kärhananyň birnäçe gezme söwda agentleri gelýär. Bu kärhananyň birnäçe söwda wekilleriniň bir ýoldan aýlanýandygyny aňladýar we her haýsy müşderi firmalary satyn almak boýunça agentlerde, kabul ediljegine garaşyp, wagty ýitirýär. Şunuň bilen baglanyşykly goşmaça çykdajylaryň amatlylygyny, harydyň has ähmiýetli görkezmek peýdalar gaznasyna çekip görmeli.

Müşderiler boýunça bölmekde gurnalan söwda işgärler

Käwagt kärhanalar öz söwda işgärleriniň işini müşderiler boýunça bölüp guraýarlar. Bu işi pudaklar boýunça bölmek, uly we adaty talap edijiler bar bolan we täze tapylan müşderiler boýunça bolup bilýär. Müşderiler boýunça ýöriteleşdirmegiň has göz-görtele aýratynlygy, söwda işgärleriniň her bir aýry topary öz gözegçilik astynda bolýanlary, özboluşly zerurlyklaryny has gowy tanap bilýärler.

Müşderiler boýunça bölmekde gurnalan söwda işgärleriň işiniň esasy ýetmezçiligi – haçanda bütin ýurtda ýaýradylan dürli tipli müşderiler hakda gürrüň gidende – şonda ýüze çykyar. Bu bolsa söwda işgärleriň her toparyna dürli-dürli ýerlere aýlanmalydygyny aňladýar.

Oriflame kompaniýasynyň söwda işgärleriniň işi müşderiler boýunça bölmekde gurnalan. Her bir distribýutor öz dostlaryna, goňşylaryna, çagalarynyň dostlarynyň ene-atalaryna, çagalarynyň mekdeplerindäki mugallymlaryna, öz garyndaşlaryna we başga tanyş-bilişlerine haryt hödürleýär. Olar bolsa öz gezeginde öz tanyşlaryna haryt görkezip hödürleýärler. Şeýlelikde, tor görnüşinde marketing ýaýrap gidýär.

Kärhananyň söwda işgärleriniň sany

Öz söwda işgärlerine meseleleri goýandan soň we onuň guramaçylyk gurluşyny gurandan soň kärhana şol işgärleriň sanyny kesgitlemäge başlaýarlar. Söwda agentleri kärhananyň in öndürijilikli we gymmat emläkleriniň biridir. Olaryň sanynyň köpelişi, satuwyň we harajatlarynyň köpelişine bagly.

Öz söwda işgärleriň sanyny kesgitleände kärhanalaryň köpüsi umumy işçileriň sanyndan ugur alýar.

Oriflame kompaniýasy 1967-nji ýylda öz işine başlady. Häzir kompaniýanyň 60 sany ýurtda 800 müň distribýutorlary bar, şol ýurtlaryň arasynda Türkmenistan hem bar. Oriflame kompaniýasy natural şwed kosmetikasyny satýar.

Söwda işgärlerine zähmet hakyny töleme ulgamy

Söwda agentleriň gerekli sanyny çekmek üçin, kärhana zähmet hakyny tölemegiň olar üçin özüne çekiji meýilnamany işläp taýýarlamaly. Tölegleriň derejesi söwda işleriniň takyk görnüşine «häzirki bazar nyrlary» bilen laýyk gelýän hünär derejeli hünärmenleri bilen baglanyşykly bolmaly.

Öwezini dolmagyň umumy jemi birnäçe elementlerden ybarat: bellenen tölegler, üýtgeýän tölegler, ýerine goýlan çykdaýylar we goşmaça tölegler. Aýlyk ýa-da açyk hasaplaşyk hasaby görnüşde bellenen tölegler söwda agentine bellibir durnukly düşewündi üpjün eder. Komission görnüşde baýraklar, girdeýji gatnaşmak görnüşde üýtgeýän tölegler gezme söwda agentiniň has güýçli depginli tagallaryny höweslendirýär we çykdaýylaryň ýerini doldurýar. Çykdaýylaryň ýeri doldurylsa, gezme söwda agentini zerur ýa-da işlendik täjirçilik tagallary edip başlamaga mümkinçilik alýar. Dynç alyş tölegleri, kesel boýunça ýa-da heläkçilikli waka bilen baglanyşykly kömek pullary we ömrüni ätiýaçlandyrmak boýunça goşmaça tölegler, işinden kanagatlanarlylygy we ynamlylyk duýgyny üpjün edýär.

Söwda agentlerini kärhana çekmek we saýlamak

Öz söwda işgärlerine meseleleri goýandan soň onuň guramaçylyk gurluşyny gurandan soň, onuň ululygyny we söwda işgärleriň zähmet hakynyň töleg ulgamyny kesgitleýänden soň kärhana başga-da birnäçe çözgütleri kabul etmeli. Aýratyň hem, ol söwda agentlerini çekmek, saýlamak we okatmak, olaryň işine gözegçilik etmek we olaryň zähmetiniň netijelerine baha bermek ulgamlaryny işläp taýýarlamaly.

Pugta saýlamagyň wajpylygy

Sowda işgärleriň üstünlikli işiniň girewi – peýdaly sowda agentleri saýlamakdan ybarat. Ortaça we öňde baryjy gezme sowda agentiniň işiniň görkezijileri biri-birinden mese-mälim tapawutlanýar.

Gowy sowda agentiniň esasy häsiýetleri

Sowda agentlerini saýlaýanlar, olary ap-aňsat tanap bilýan bolsadylar, onda sowda agentleri saýlamak işi şeýle kyn bolmazdy. Hemme peýdaly gezme sowda agentler aýyk, alçak, edermen we kuwwatly bolan bolsalar, onda talapkärleri şu görkezijiler boýunça baha berip bolardy. Emma käbir gowy sowda agentleri çekinjeň, edep-li we gowşagrak bolýar. Üstünlik gazanan gezme sowda agentleriň arasynda erkekler we zenanlar, uzyn we gysga boýlular, söze çeper we tersine, gepläp bilmeýänler, özüne gowy seredýänler we seretmeýänler hem bar.

Şeýle-de bolsa adamyň sowda zehini hakda ýalňyssyz aýdýan häsiýetleriň täsin utgaşmasynyň gözlegi dowam edýär. Eýýäm şular ýaly utgaşmalaryň köp görnüşleri düzülen.

Makmarri şeýle ýazypdyr: «Ajaýyp satyjy zehiniň hojaýyny, hakyky «aýalbaz», özüniňkä ýetmek we özüne başgalary çekmek, tutanýerli, zerurlykly adam diýip ynanýaryn». Makmarri ekstraklas gezme sowda agentiniň goşmaça 5 häsiýetini aýdýar: «uly edermenlik, özüne doly ynamlylyk, hemişe pula bolan hyjuw, professional usullaryny kämilleşdirmek we özüňe çagyryş ýaly dürli garşylyklary, närazylyklary ýa-da päsgelçilikleri kabul etmek».

Islegi häsiýetleriň iň gysga toplumlarynyň birini Meýer we Grinberg hödürleýär. Gezme sowda agentniň hakykatdan peýdaly, iki esasy häsiýeti bolmaly diýip netijä geldiler: 1) simpatiya duýgusy, ýagny müşderiň duýgusyna çuň düşünmek ukyplylygy; 2) önünden sowdalaşyp pul almakda özüne göwni ýetýän, belli bir maksat ugrundan çalyşmaklyk, güýçli şahsy zerurlykdyr. Şu iki häsiýetiň esasynda işiň 3 dürli ulgamynda tamakinleriň sowda işleriniň şowlulygy önünden görünýärdi.

Tamakinleriň saýlanyp alnyşy

Saýlama görkezijileri işlenip taýýarlanandan soň ýolbaşçy tamakinleri alyp başlamaly. Işgärler bölümi dalaşgärleri dürli usullar bilen – olaryň içinde häzirki gezme söwda agentinde maglumatlary ýygnap işe ýerleşdirmek boýunça edaralarynyň hyzmatlaryny ulanyp bildirişleri berip we gatnaşyklary gurup gözleýär. Saýlamak boýunça kompaniýa köp dalaşgärleri özüne çekip, kärhana olardan gowularyny saýlar. Saýlamagyň yzygiderliligi – bir resmi däl gürrüňden uzak synaglara çenli we dalaşgär bilen gürrüňden başga onuň maşgalasynyň agzalary bilen gürrüňe çenli dürli-dürli bolup bilýär.

Firmalaryň köpüsi söwda degişli dalaşgärleri resmi synaglardan geçirýärler. Test bahalaryň jemi maglumatlar toplumynyň bir emelenti bolup, oňa dalaşgäriň şahsy häsiýetleri hakda maglumatlar, onuň hödürnamalary, gulluk wezipesini görkezýän resminama girýär. Muňa – IBM, Prudensial, Procter&Gamble we Gillett ýaly korporasiýalar uly ähmiýet berýärler. Testirlemegiň kömegi bilen işgärleriň akymlylygy 42%-e çenli peseldi we söwda ugruna täze gelen işgärleriň soňky üstünliklerini önünden görmäge anyk mümkinçilik ýüze çykdy diýip, Gillett firmasy tassyklaýar.

Söwda agentlerini okatmak

Öň kärhanalaryň köpüsi gezme söwda agentleri ýaňy işe alyp, sol wagt müşderilere sapara iberýärdiler. Olara nusgalary, sargytlary belleýän kitaplary we söwdany alyp barmak boýunça gözükdirijileri berýärdiler. Okatmagyň kursy artykmaç zat diýip hasaplanýardy. Her bir okuw maksatnamasy mugallymlara, materiallara, ýere we wagta uly çykdajylary aňladýardy. Hiç zat satmadyk adama tölemelidigini we satuwyň mümkinçiliklerini ýitirmegini aňladýardy.

Şu günki täze gezme söwda agentleri birnäçe hepdeden birnäçe aýa çenli okap bilýärler. Senagat üçin niýetlenen harytlary satýan firmalarda okuw kursy ortaça 28 hepde, hyzmatlar firmalarynda – 4 hepde okuw dowam edýär. IBM korporasiýasynda täze gelen işgär özbaşdak işe 2 ýyldan geçýär. Ondan başga, her ýyl iş wagtyň 15%-i goşmaça okuwa gidýär.

Okuw maksatnamalarynyň birnäçe maksady bar:

1. **Söwda agentini kärhana bilen tanyşdyrmak we oňa kärhana bilen özüni deň hasap etmegi öwretmek.** Kärhanalaryň köpüsinde okuw kursuň birinji bölegi kompaniýanyň taryhyny, onuň meselelerini, guramaçylygyny, onda kabul edilen dolandyryş ulgamyny öwrenmäge, onuň ýolbaşçylary, maliýe gurluşy, önümçilik güýji, esasy harytlary we satuwyň möçberi hakda maglumatlar bilen tanyşmaga niýetlenen.
2. **Söwda agentini kärhananyň harytlary bilen tanyşdyrmak.** Indiki satyjylary harytlaryň öndürilişi we ulanmagyň dürli görnüşlerinde olaryň wezipeleri bilen tanyşdyrýarlar.
3. **Söwda agentini müşderileriň we bäsdeşleriň aýratynlyklary bilen tanyşdyrmak.** Söwda agentlerini dürli tipli talap edijiler, olaryň zerurlyklary, alyjylyk sebäpleri we endikler bilen tanyşdyrýarlar. Olary kärhanalaryň strategiýalary we syýasy ýörelgeleri, onuň bäsdeşleri bilen tanyşdyrýarlar;
4. **Söwda agentine netijeli söwda prezentasiýalary geçirmegi öwretmek.** Söwda agentine satuwyň ussatlygynyň esaslaryny öwredýärler. Şol wagt olary her bir aýry harydyň peýdasyna esasy täjirçilik delilleri bilen tanyşdyrýarlar, käbir kärhanalar bolsa olaryň ygtyýaryna müşderiler bilen gürrüňiň ssenariýasyny berýärler.
5. **Söwda agentini onuň öz işiniň aýratynlyklary we onuň bilen baglanyşykly borçlary bilen tanyşdyrmak.** Söwda agentlerine işjeň we bolup biljek alyjylar bilen iş wagty dogry bölmegi, iş pullaryny nähili ulanmagy, hasabatlary düzmegi we dolanyşygynyň has netijeli ýollaryny işläp taýýarlamagy öwredýärler.

Oriflame kompaniýasynyň distribýutorlary, özleri täze işgärleri çekip, özleri hem olary okadýarlar. Şu işe howandarlyk diýilýär. Ýagny howandarlyk – öz edýän işine başga adamlary çagyrmakdyr. Oriflame distribýutorlary öwretmek işinde üstünlikler üçin sylaglaýar. Distribýutoryň topary näçe uly bolsa, şonça-da onuň girdejisi uly bolar.

Satuw ussatlygynyň esaslary

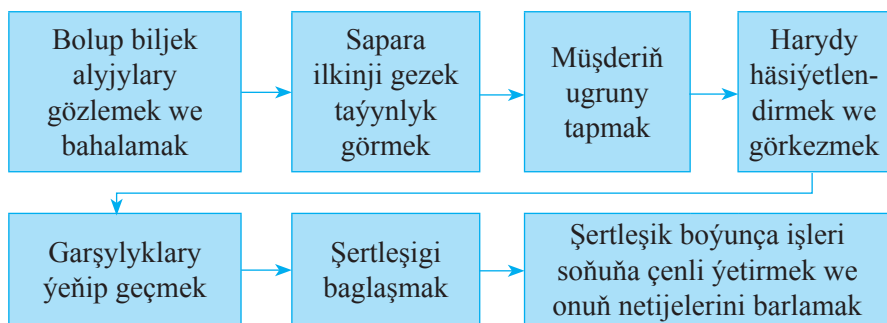
Gezme söwda agentleriň köpüsi haryt satyp bilmeýärler. Okuw kursunyň esasy meseleleriniň biri – satuw ussatlygy hakda bilim bermekden ybarat. Kärhanalar seminarlary geçirmäge, kitaplary, kasetalary we başga-da okuw materiallary taýýarlamağa köp pul sowýarlar. Her ýyl diýen ýaly täjirçilik hakda köp kitaplar satyn alnýar.

Okatmagyň bütin ulgamy – söwda agent sargytlary passiw kabul edijiden olary işjeň gazyp alyja öwürmäge gönükdirilendir. Sargytlary kabul edijiler aşakda görkezilen başlangyçlara esaslanyp hereket edýärler: 1) alyjy öz zerurlyklaryny bilýär; 2) ol, oňa täsiriň dürli synanyşyklaryna garşy bolar; 3) ol edipli, asylly gezme söwda agentini bilen iş salyşmagy ileri tutar.

Sargytlary tapmaga gezme söwda agentlere öwredilende, oňa iki esasy ugry öwredýärler – satuwa ýa-da müşderä ugrukmaklyk. Birinji ugruň çäginde kommiwoýażora, güýçli depginde satuwyň usullaryny we tärlerini öwredýärler. Şu usullaryň arasynda – harydyň hilini artdyrmak, bäsdeşleriň harytlaryny tankyt etmek, önünden gowy taýýarlanan prezentasiýany ulanmak, öz-özünü reklama etmek we sargydy şol wagt bermekligi üçin bellibir ýeňilligi hödürlemek we ş.m. bar.

Ikinji ugruň maksady – müşderileriň önünde duran meseleleriň çözgütlerinde kömekçi bolmagyny gezme söwda agente öwretmek. Müşderiň zerurlyklaryny ýüze çykarmagy we olary kanagatlandyrmagyň netijeli usullaryny hödürlemegi kommiwoýażora öwredýärler. Şu ugur şeýle başlangyçlara esaslanýar: 1) alyjyda gizlin zerurlyklar bar, olar bolsa kärhananyň nukdaý nazaryndan täjirçilik mümkinçilikleri bolup bilýärler; 2) alyjy ýerlikli tekliplere hormat goýýar; 3) alyjy onuň uzak wagtylyk bähbitlerini ýürege ýakyn kabul edýän gezme söwda agente wepaly bolýar. Marketing konsepsiýanyň çäginde hyrsyz, agressiw satyjynyň ýa-da sagrytlary ýöne kabul ediji keşbine görä meseleleri çözmekde kömekçiniň keşbi gezme söwda agente has köp laýyk gelýär.

Okuw maksatnamalaryň köpüsinde satuwyň hadysasyny yzygider tapgyrlar ýaly seredýärler, şolaryň her haýsyny gezme söwda agente kämillik derejede özleşdirmeli. Bu tapgyrlar 25-nji çyzgyda görkezilen we häsiýetnamasy aşakda berlen.

**25-nji çyzgy. Harydy netijeli satmak
hadysasynyň esasy tapgyrlary**

Bolup biljek alyjylary gözlemek we baha bermek. mümkin boldugyça alyjylary ýüze çykarmak satuw hadysasynyň birinji tapgyry bolup durýar. Kärhana – alyjlara gönükdirme berse-de, gezme söwda agentiniň özi özbaşdak, mümkin bolan talap edijileri gözlemeli. Munuň üçin, ol aşakda görkezilen usullary ulanyp bilýär:

- 1) häzirki müşderilerden bolup biljek talap edijileriniň atlaryny soramak;
- 2) maglumatlaryň başga çeşmelerini özleşdirmek, mysal üçin, üpjün edijiler, dilerler, gezme söwda agentler, bäsdeşleri bolmadyk bank işgärleri, söwda assosiasiýalarynyň wezipe-li işgärleri;
- 3) bolup biljek alyjylaryň agzalary hasap edilýän guramalara girmek;
- 4) özüne hemişe ünsi çekip durmak üçin şahsy gatnaşyklary we hat alyşmany saklamak;
- 5) bolup biljek talap edijileriniň atlaryny gözlemekde maglumatlaryň çeşmelerini (gazetler, žurnallar) öwrenmek;
- 6) bolup biljek talap edijilere telefon we poçta arkaly çykmak;
- 7) öňünden gürleşmän, dürli edaralara görmäge barmak.

Gezme söwda agentiniň geljekde alyjy bolup bilmejekleri aýyl-saýyl etmäge başarmaly, alyjylaryň maliýe mümkinçilikleri, iş bilen baglanyşykly işleriň göwrümi, olaryň özboluşly talaplary, uzak hyzmatdaşlygy düzetmek ähtimallyk we bolýan ýeri nukdaý nazardan baha berip bolýar.

Sapara ilkinji gezek taýynlyk görmek. Gezme söwda agent bolup biljek müşderi-kompaniýa hakynda-da (onuň zerurlyklary satyn almak hakda çözgütleri kabul etmekde işläp başlan işgärler), alyjylaryň özlери hakda-da (onuň gylyk-häsiýet aýratynlyklary we alyjylyk häsiýetiň stili hakda) oňardygyça köp bilmeli. Bolup biljek talap ediji – kompaniýa hakda köp bilmek üçin gezme söwda agent maglumatlaryň resmi çeşmelerini, tanyşlardan we başgalardan alan çeşmelerini ulanyp bilýär. Her bir saparyň oňünde kommiwoýažor özüne belli bir meseleleri goýmaly ýa-da bolup biljek müşderini saý-garyp bilmek (ýagny, baha bermek) ýa-da şol wagt oňünde söwdalaşyp puly almaly. Oriflame şeýle diýýär: «satmakda üstünlikleriň ýönekeý ädimleriniň biri – sargytlary kabul ediň ýöne oňünden tölemegi talap etmäh».

Müşderiň ugruny tapmak. Söňky gatnaşyklaryň gowy gitme-gi üçin, gezme söwda agent müşderi bilen mylakatly gatnaşykdan bolmaly. Bu işde gezme söwda agentiniň daşky görnüşi, onuň özüni alyp barşy we ş.m. uly orun tutýar. Gezme söwda agentiniň giriş sözleri hökman hakykata esaslanan bolmalydyr. Soň alyjynyň ünsüni çekmek üçin ýa-da onuň bilesi gelijiligini döretmek üçin wajyp soraglary görkezmeli.

Harydyň prezentasiýasy we görkezilmesi. Şondan soň gezme söwda agentini alyja haryt hakda aýdyp berýär, ýagny şol harydyň pul gazanmaga ýa-da pul tygşytlamaga kömek edip biljegini düşündirýär. Alyja harydyň getirjek peýdalaryny nygtaýar, ýagny gezme söwda agentini şeýle görkezmeler bilen barýar: ünsi çekýärler, ünsi saklaýarlar, höwesi döredýärler we işi üpjün edýärler.

Kärhanalar 3 görnüşli prezentasiýalary ulanýarlar. Iň köne bolup, oňünden işlenen ugruň usuly durýar, şonda gezme söwda agentini özüniň täjirçilik ukybynyň esasy görkezmelerini ulanýar. Mysal üçin, ensiklopediýalary satýan gezme söwda agentini ony «durmuşyň ýeketäk mümkinçiligi» ýaly görkezip bilýär we ünsüni sport suratlaryň owadan reňkli sahypalarynda jemläp neşiri satyn almaga, höwesi döretmäge umyt edýär. Oňünden işlenen prezentasiýalary aýlap satylanda ýa-da telefon arkaly satylanda ulanýarlar.

Müşderiň zerurlyklaryny we talaplaryny kemala getirmek-de gezme söwda agenti ilki bilen onuň zerurlyklaryny we alyjylyk häsiýetiniň stilini ýüze çykarýar, şondan soň olary täzeden işleýär. Ilki bilen gezme söwda agenti alyjynyň öz zerurlyklary we gatnaşyklary hakda özi aýdar ýaly gürrüne çekýär, soň onuň ýerine olary täzeden işleýär we şol zerurlyklary harydyň kanagatlandyryp biljekdigini görkezýär.

Müşderiň zerurlyklaryny we talaplaryny kanagatlandyrmakda gezme söwda agenti talap edijiniň aýtmagyny höweslendirip hakyky zerurlyklaryny ýüze çykarmakdan başlaýar. Bu ugur diňlemäge gowy başarnygy we meseleleriň çözgütlerini tiz tapmagy talap edýär. IBM korporasiýasynyň söwda agentleriniň biri şu ugur hakda şeýle ýazdy: «Men esasy müşderilerimiň işlerine girip, özüm olaryň wajyp meselelerini ýüze çykaryp, öz kärhanasynyň düzgünlerini ulanmagy bilen, käwagt başga goýujylaryň aýry harytlaryny ulanmagyň hasabynda şu meseleleriň çözgütlerini özüm hödürleýärim. Meniň kärhanamyň düzgünleriniň müşderilere hakykatdan puly tygşytlamaga ýa-da gazanmaga kömek etjegine öňünden ynanýaryn. Soň men müşderi bilen ulgamyny gurmak we onuň netijeliligini barlamak boýunça işleýärim».

Söwda prezentasiýalaryň hilini ýokarlandyrmakda dürli görkezme esbaplary uly orun tutýar, mysal üçin, broşuralar, ýaýradyp goýulýan çyzyklar, slaydlar, filmler we harydyň hakyky nusgalary. Alyjyda harydy görmäge we datmaga mümkinçilik näçe köp bolsa, şonça-da onuň häsiýetlerini we peýdasyny ol ýatda saklar.

Garşylyklary ýeňmek. Prezentasiýanyň dowamynda we sargyt berlende müşderide hemişe garşylyklar ýüze çykýär. Onuň gatnaşyklaryny ýa-da psihologiki aýratynlyklary, ýa-da logiki düşüňjeler ýaly düşündirip bolýar. Garşylyklar bilen çaknyşanda, gezme söwda agenti hakykata esaslanan ugruň liniýasyny dowam edýär, alyjydan onuň garşylyklarynyň manysyny düşündirmegi haýyş edip, müşderi öz garşylyklaryna özi jogap berer ýaly soraglary goýýar. Gezme söwda agenti garşylygyň delilligini inkär edýär ýa-da şu garşylygy satyn almagyň peýdasyna goşmaça delile öwürýär.

Şertnama baglaşmak. Şundan soň gezme söwda agenti şertnama baglaşjak bolýar. Käbir gezme söwda agentler şu tapgyra ýetip bilmeýärler, başgalar ony gowy geçirip bilmeýärler. Olaryň ýa ynamy ýetenok, ýa-da sargyt almak üçin özdiýenini ýetirýärler diýip, özlərini günäkär duýýarlar, ýa-da şertnamany tamamlamak üçin laýyk psihologiki pursadyň gelýändigini duýmaýarlar. Gezme söwda agenti alyjynyň taýýarlyk alamatlaryny bilmeli, ýagny bellibir fiziki hereketler, aýdylan pikirler, düşündirişler, soraglar we ş.m. Şertnamany tamamlamak üçin gezme söwda agenti birnäçe usullaryň birini ulanyp bilýär. Ol sargydy bermäge göni sorap bilýär, ylalyşygyň esasy punktlaryny gaýtalap bilýär, sargydy resmileşdirmekde edaranyň ýolbaşçysyna öz kömegini hödürläp bilýär, alyjy haýsy harydy takyk alasy gelýändigini, sorap bilýär, alyja ownuk bir zady saýladyp bilýär – mysal üçin, reňki ýa-da ölçegi, bolmasa häziriň özünde sargydy ýerleşdirmese, alyja ýalňyşlyk goýberjegini düşündirýär. Gezme söwda agenti alyja bellibir ýeňillikleri hödürläp bilýär, mysal üçin, peýdaly bellibir mukdarda harydy mugt berip bilýär ýa-da sowgat hödürleýär.

Şertnama boýunça işleri soňuna çenli eltmek we netijeleri barlamak. Şu soňky tapgyr şeýle ýagdaýlarda zerurdyr, haçanda söwda agenti talap edijiniň kanagatlanandygyna göz ýetirjek bolsa we başga-da şertnamalarda umyt baglasa – şonda zerur. Şertnama baglaşylandan soň, şol wagt gezme söwda agenti şertnama bilen baglanyşykly üpjün etmegiň şertlerini, wagtyna degişli zerur detallary we başga-da hemme ýagdaýlary işläp geçirmegini tamamlamaly. Ol indiki barlag saparyny – şol wagta alyjy harydy alar ýaly, montajynyň dogrylygyny, ähtibar gönükdirijisiniň we gerekli hyzmatyň üpjünçiligine gözegçilik eder ýaly öz saparyny meýilnamalaşdyrmaly. Bu sapa dürli örän möhüm meseleleri ýüze çykarmaga we gezme söwda agenti tarapyndan oňa bähbidini ynandyrmaga mümkinçilik berer.

Söwda agentleriniň işine gözegçilik. Işe täze başlap gezme söwda agentlere söwda çäginin bölüp bermekde, zähmet hakyny tölemek ulgamyny hödürlemekden we olaryň okuwyny üpjün etmekden başga, olaryň işine ýolbaşçylyk edip, oňa gözegçilik edýärler. Gözegçiliginiň kömegi bilen iş berýänçi söwda işgärlerini has degerli

tagallalary maksat edip goýmagy we esaslandyrmagy göz önünde tutýar.

Söwda agentleriniň ugruny kesgitlemek. Dürli kärhanalar gezme söwda agentleriniň işini hyrsyzlygyň dürli derejesi bilen sazlaşdyrýarlar. Esasan komission girdejä ýa-da bolup biljek alyjylar özleri tapýan gezme söwda agentleriniň, düzgün bolşy ýaly, gözegçilik etmeýärler. Ýöne aýlyk alýan we belli bir müşderileri hyzmat etmeli agentligi berk gözegçilikde saklaýarlar.

Maksatly alyjylar topary bilen işlemek we iş saparlarynyň kadalaryny düzmek. Kärhanalaryň köpüsi öz alyjylaryny «A», «B» we «Ç» toparlara, olary satuwyň möçberi, bolup biljek girdejiligi we ösüşiniň potensialy ýaly görkezijiler boýunça bölýärler. Şu toparlaryň her haýsy üçin bellibir wagtyň dowamynda, görmäge barmaklygyň isleýän sanynyň kadasy goýulýar. Mysal üçin, «A» toparyň müşderilerine ýylda 9 sapar barylsa, «B» toparyň müşderilerine 6 sapar, «Ç» toparyň müşderilerine bolsa jemi 3 sapar baryp bilýärler.

Bolup biljek maksatly müşderiler bilen işlemek. Kärhanalar, köplenç, öz gezme söwda agentlerine täze müşderileri gözlemek wagtyny hem belleýärler. Mysal üçin, Spectr frate firmasy öz söwda agentlerine wagtyň 25%-ni gözleg işlere bagyşlamaly we bolup biljek müşderilere 3 sapar şowsuz sapardan soň barmaklygy bes etmeli hasap edýär.

Gözleg işler kärhana tarapdan birnäçe sebäp boýunça reglamentirlenýär. Gözegçilik edilmeýän gezme söwda agentleriň köpüsi wagtyň köp bölegini şu wagtky müşderiler bilen geçirýärler. Şu wagtky alyjylaryň mukdarlaýyn zerurlyklary gowy hili we gezme söwda agentler bolsa bir sargydy alyp biljegine ynanyp, arkaýyn bolup bilýärler. Emma bolup biljek müşderiden sargydy alyp biljegi belli däl. Eger-de täze müşderileri gözlemek boýunça iş sylaglanmasa, onda gezme söwda agentler şol işden daşlaşýarlar.

Täjirçiligiň peýdaly wagtyny netijeli ulanmak.

Gezme söwda agentler öz wagtyny netijeli ulanmagy başarmaly. Şuňa ýetmegiň serişdeleriniň biri bolup – saparlaryň ýyl tertibi durýar, şonda haýsy bar bolan we bolup biljek müşderileri, haýsy ýa-da baryp görmeli we ýene-de näme bilen meşgullanmalydygy görkezilýär.

Meşgullanmaly işlere – ýöriteleşdirilen serişdelere, söwda maslahatlaryna gatnaşmak, marketing derňewleri geçirmek degişlidir.

Ýeke bir serişde – wagt boýunça işleriň bölünşiniň seljerilişidir. Gezme söwda agentniň wagty – gitmek bilen, ýmek, dynç almak, garaşmak, satmak we administratiw işler bilen doldurylan. Täjirçilik peýdaly wagtyň paýy, ýagny gös-göni satuwa bagyşlanan wagt 15%-i tutup bilýär. Eger-de şu görkezijini 15-den 20%-e çenli galdyrsak, onda ösüş 33% bolar. Kärhanalar hemişe wagty has netijeli ulanmagyň görnüşlerini we usullaryny gözleýärler. Onuň üçin olar gezme söwda agentlere «telefonýň güýjüni» ulanmagy öwredýärler, hasabatlylygy ýönekeýleşdirýärler, saparlaryň we ýollaryň maksatnamalaryny düzmek üçin elektron hasaplaýyş enjamlary ulanýarlar, öz söwda agentlerini kärhananyň müşderilerini öwrenmek boýunça marketing derňewler hakda hasabatlar bilen üpjün edýärler.

Söwda agentini motiwirmek. Käbir gezme söwda agentler ýolbaşçylar tarapyndan ýörite öwüt-nesihatsyz hem hemme tagallalary ulanýarlar. Olar üçin satuw dünýäde iň gyzykly işdir. Olar şohratparaz we inisiatiwalydyr, ýöne köpüsine doly güýç bilen işlemek üçin bellibir sylaglama we höweslendirme gerek.

Kärhananyň çäginde amatly şertleri döredip, satuwyň kadasyny kesgitläp, oňyn usullary ulanyp, ýolbaşçylar gezme söwda agentleriň zähmetiniň öndürijiligine we ahlak ýagdaýyna täsir etmäge ukyply.

Guramada amatly şetleri döretmek. Guramanyň ýagdaýy – duýgy bolup, onuň bilen gezme söwda agenti öz mümkinçiliklerine, özleriniň bahasy boýunça manynylygyna we bu gowy iş üçin sylaga baha berýärler. Käbir kärhanalar gezme söwda agentlerine az üns berýärler. Başgalar – garşysyna, olara – esasy hereket edýän şahslar diýip, hasaplar, pul gazanmak we işinde ösmek üçin çäksiz mümkinçilikleri berýärler. Kärhananyň öz gezme söwda agentlerine gatnaşygy baglanyşykly bolýarlar. Olaryň gadyr-gymmaty bilinme-se – işgärleriň akymlygy ýokary we zähmetiň netijeleri pes bolýar. Olaryň – gadyr – gymmaty bilinse – akymlygy pes, zähmetiň görkezijileri ýokary bolýar.

Gezme söwda agente, onuň gös-göni baglanyşygynyň tarapyndan şahsy gatnaşygy – guramada şertiň wajyp görkezijisidir. Sa-

tuw hyzmatynyň hakyky ähmiýetli dolandyryjysy, öz satyjylary bilen ýazgy, telefon arkaly gezme söwda agentleri iş ýerinde özi baryp görüp, kärhananyň ştab-kwartirasynda jemini jemlemek boýunça maslahatlarda gatnaşyklary saklaýar. Dürli wagtda dolandyryjy, gezme söwda agentlere görä başlyk ýaly ýa-da halypa, ýa-da toba edýänini diňleýji ýaly çykyş edýär.

Satuwyň kadasyny goýmak. Kärhanalaryň köpüsi öz gezme söwda agentleri üçin satuwyň kadasyny goýup, ýylyň dowamynda näçe we nähili satmalydygyny görkezýärler. Şu kadalaryň ýerine ýetirilişine görä, söwda agentleriň sylaglama ölçegine hem köplenç baglydyr.

Satuwyň kadalary ýyla marketing meýilnamasyny işläp taýýarlamak hadysasynda goýulýar. Ilki bilen kärhana satuwyň tejribede ýetip bolýan barlag görkezijileri hakda çözgüt kabul etmeli. Bu çaklama önümçiligi isleýän adamlaryň sanyny we maliýe zerurlyklary meýilnamalaşdyrmak üçin esas bolýar. Mundan soň, ýolbaşçylar etraplar we çäkler boýunça satuwyň kadasyny goýýarlar, olar jemi bolup satuwyň çaklamasynda barlag görkezijiden ýokary bolýar. Muny satuw hyzmaty dolandyryjylarynda we gezme söwda agentlerde iň uly mümkin tagallalaryny goýmaga höwes döretmek üçin edýärler. Eger-de satuwyň kadalary ýerine ýetirilmese, şonda-da kärhana mümkin satuw çaklamasynyň barlag görkezijilerine ýetip biler.

Oňyn usullary ulanmak. Gezme söwda agentleriň tagallalaryny sylaglamak üçin, kärhanalar käbir höweslenmäni ulanýarlar. Wagtly-wagtynda geçirilýän söwda maslahatlar gezme söwda agentlere biribiri bilen aragatnaşyk saklamaga, gündelik hysyrdydan ünsüni sowmaga, kärhananyň ýolbaşçylary bilen düşünişip gürrüňleşmäge, pikirini aýtmaga, uly bileleşigiň agzasy diýip özüni duýmaga mümkinçilik berýärler. Ondan başga-da, kärhanalar oň göz önünde tutulan tagallalardan başga goşmaça tagallalary, söwda işgärlerine gönükdirmek bilen satyjylaryň bäsleşiklerini gurýarlar. Motiwirlemegiň başga usullarynyň arasynda – dürli hormatlar, sylaglar we girdejide gatnaşmak – meýilnamalar bolup durýar. Oriflame kompaniýasy distribýutoryň ýeten derejesine görä dürli sylaglary berýär, olaryň içinde – znaçok, Direktoryň seminaryna gatnaşmaga mümkinçilik,

sowgat, Direktorlaryň banketlerine iki adamlyk çagyryş hat, Altyn konferensiýa barmaga mümkinçilik, Briliant konferensiýasyna barmaga mümkinçilik, Oriflame kompaniýasynyň Aksiýalar Maksatnamasyna gatnaşmak we başgalar bar.

Söwda agentleriň işiniň netijeliligine baha bermek. Satuwy dolandyrmak – bu diňe ýolbaşçylar tarapyndan gezme söwda agentlere nämä ýetmeligidini görkezmekde däl-de, eýsem, dolandyryjy gezme söwda agentleriň işiniň netijeliligine baha bermekde mümkinçilik bolar ýaly wagty – wagtynda häzirki maglumatlary olardan almakda durýandyr.

Maglumatlaryň çeşmeleri. Gezme söwda agentniň işi hakda maglumatlary, ýolbaşçylar dürli ýollar bilen alýarlar. Maglumatlaryň iň wajyp çeşmesi – satuw hakda hasabatdyr. Şular ýaly hasabatlarda – saparlaryň sany, olaryň netijeliligi hakda maglumatlardan başga gelejekki meýilnamalar hem görkezilýär. Goşmaça maglumatlary – şahsy synaglardan, müşderileriň hatlaryndan we arzalaryndan, talap edijilerden sorap we başga gezme söwda agentler bilen gürrüňinden ýygnaýarlar.

Satuw işiniň formal baglanyşy. Satuw hakda hasabatlar, başga hasabatlar we synlar söwda işgärleriň işine baha bermek üçin başlangyç materialy berýärler.

Formal baha bermegiň 3 sany bähbidi bar: 1) munuň üçin ýolbaşçylar, söwda işine baha berýän takyk görkezijileri işläp düzýärler, hemme işgärleriň dykgatyna ýetirýärler; 2) ýolbaşçylarda her bir gezme söwda agentiniň hakda doly maglumatlary ýygnamaga zerurlyk ýüze çykýar; 3) gezme söwda agentiniň haýsam bolsa bir gün satuw hyzmaty dolandyryjysy bilen, bir stoluň başynda oturyp, käbir meseleleri çözmekde, özüniň şowly ýa-da şowsuzlyklary düşündirilmelidigini bilýär.

Aýry-aýry söwda agentleriň işiniň netijeliligini deňeşdirmek. Baha bermegiň usullarynyň biri bolup, dürli gezme söwda agentleriň iş görkezijilerini deňeşdirip we şol görkezijileriň esasynda satyjylary derejelemek bolup durýar. Ýöne şular ýaly deňeşdirmeler ýalan düşüňjeleri döredip bilýär. Satuwyň deňeşdirilýän görkezijileri diňe dürli çäklerde bazaryň potensialynda, gezme söwda agentniň iş

ýüzünde, bäsdeşleriň işjenliginde, satuwy höweslendirmek boýunça kärhananyň tagallalarynda tapawutlar bolmasa, wajyp ähmiýeti bolýar. Satuwyň özi barha üstünligiň görkezijisi bolup, asla duranok. Has uly derejede ýolbaşçylary, her gezme söwda agentleriň kärhananyň arassa girdejisini şahsy goşandynyň möçberi gyzyklandyrmaly. Munuň üçin, onuň ulanýan söwda usullarynyň toplumyny we onuň söwda harajatlarynyň ölçeglerini we gurluşyny öwrenmek zerurdyr.

Satuwyň öňki görkezijilerini häzirki görkezijiler bilen deňşdirmek. Baha bermegiň ikinji usuly – gezme söwda agentleriň satuwyň öňki görkezijilerini häzirki görkezijiler bilen deňşdirmekdir. Şular ýaly deňşdirme, wakalaryň gidişi hakda gös-göni düşünje berýär. Deňşdirmede birnäçe ýylyň dowamynda belli bir gezme söwda agentniň ýeten satuwynyň ýa-da girdejisiniň ösüşini (ýa-da peselişini) görüp bolýar. Şol wagt bellibir gezme söwda agentniň iş saparynyň berjaý edilşiniň we täze müşderileriň ýüze çykarylyşynyň taryhyna seredip bolar.

Söwda agentine hil taýdan baha bermek. Bu baha bermekde köplenç gezme söwda agentniň kärhana hakda, onuň harytlary, müşderileri, bäsdeşleri, özüniň söwda çäkleri we borçlary hakda bölümini hasaba alýarlar. Ýörite san hatary boýunça onuň şahsyýetiniň häsiýetnamasyny, ýagny gylygyny, daşky görnüşini, geplemek tärini, temperamentini barlap bolýar. Şol wagt satuw hyzmatynyň dolandyryjysy motiwasiýanyň mümkin bolan meselelerini we talaplaryň berjaý edilişine baha berip bilýär. Satuw hyzmatynyň dolandyryjysy gezme söwda agentniň kanun bilşine göz ýetirmeli. Her bir kärhananyň oňa has peýdaly näme bilmelidigini özi çözmeli, ol öz gezme söwda agentleriniň dykgatyna baha bermegiň kriteriýalaryny ýetirmeli, sebäbi olaryň işiniň nähili baha bermelidigine olar düşünmeli we ony gowulandyrmaga olaryň mümkinçiligi bolmalydyr.

Şahsy satuw we döwlet syýasaty. Sargydy aljak bolup gezme söwda agentni «wyždanly bäsleşik» ýörelgelerden aýrylmaly däl. Gezme söwda agentni – alyjylara, satyn almak boýunça agentlere we başga-da abraýly şahsyýetlere para hödürlemekden saklanmaly. Satyn alyp ýa-da assyrynlyk bilen bäsdeşleriň tehniki ýa-da söwda syrlyny hem açmak bolanok. Gezme söwda agentni hakykata laýyk gelmeýän

pikirler bilen bäsdeşleri ýa-da olaryň harytlaryny biabraý etmeli däl-
dir. Gezme söwda agenti saklanan harytlary täze diýip satmaly däl-
dir we peýda getirer diýip müşderini ýalňyşdyrmaly däl. Ol talap
edijileri hukuklary hakda, mysal üçin, 72 sagadyň dowamynda talap
ediji harydy yzyna tabşyryp, öz puluny yzyna alyp bilýär diýip mag-
lumat bermeli. Gezme söwda agenti jyns babatda ýa-da din alamat-
lary boýunça alyjylaryň hukuklaryny kemsitmeli däl.

III bap

HALKARA MARKETING

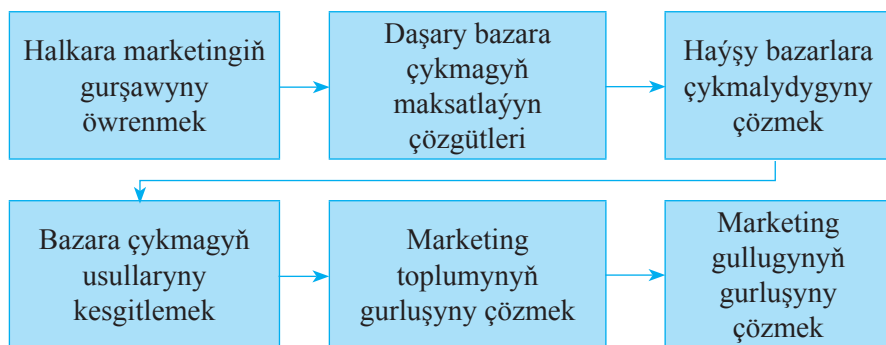
Türkmenistan Garaşsyz, Bitarap we dünýewi döwlet höküminde ägirt uly ykdysady mümkinçilikleri bilen bütün dünýä özüni tanatdy. Gazanylan ykdysady netijeler köpsanly dünýä derejesindäki senagat kärhanalary döwletimiziň ösen ýurtlaryň hataryna goşulmagy üçin giň ýol açýar. Senagatda ähli pudaklarynyň ösmegi üçin zerur bolan ähli şertleriň döredilmegi, ýokary hilli dünýä standartlaryna gabat gelýän önümleri öndürmeklige mümkinçilik döredildi.

Her bir ýurduň, döwletiň ykdysady potensialy, onuň güýç-kuwaty ýurduň ykdysadyýetiniň kämilligi, durnuklylygy, ösüş depgini halkyň hal ýagdaýynyň ösüş derejesi bilen kesgitlenýär we häsiýetlendirilýär.

Halkara bazarlara çykmaklygyň zerurlygy, her bir kärhana firma tarapyndan öndürilýän önümleriň önümçiligini giňeltmelidir, içerki bazarlarda hiç bir päsgelçilikler ýüze çykmaýar, halkara bazarlarda bolsa dürli-dürli nätanyş ýagdaýlar döräp bilýär: mysal üçin, (walýutanyň durnuksyzlylygy, medeni gurşawynyň aýratynlygy, alyjylary bilmezlik nätanyşlylyk).

Halkara marketingi – bu ýurdumyzda uly isleg bildirýän harytlary we hyzmatlary eksport etmek bilen çäklenmek däl, ol şeýle hem maksatly bazarlarda uly we uzak möhletli maýa goýumlary, halkara medeni aratapawutlary bilmek, daşary ýurt alyjylary öz harydy-na we marketing strategiýasyna çekmekdir.

Halkara bazarlary öwrenmek üçin kärhanalar esasy çözgütlere seretmeli bolýarlar.

**26-njy çyzgy. Halkara bazarlary
öwrenmegiň esasy çözümleri**

Halkara marketing gurşawyny öwrenmek

Daşary ýurtlara harytlary ýa-da hyzmatlary çykarmak üçin ilki bilen halkara marketing gurşawynyň aýratynlyklaryny jikme-jik öwrenmelidir. Ilkinji jahan urşundan soň bu ugurda köp sanly üýtgeşmeler bolup geçdi. Şondaň soň täze mümkinçilikler we kynçylyklar ýüze çykdy. Olaryň arasynda iň belli üýtgeşmeler:

1. Dünýä ykdysadyýetiniň internasionalizasiýasy (halkara söwdanyň we daşary ýurtlarda maliýe goýumlaryň ösmegi).
2. Passiw söwda balanysynyň meselesi we ABŞ-nyň dollarynyň dünýä bazarynda bahasynyň üýtgemegi.
3. Dünýä bazarynda Ýaponiýanyň ykdysadyýetiniň güýjüniň ösmegi.
4. Halkara maliýe ulgamynyň emele gelmegi, walýuta konwertasiýasynyň elýeter bolmagy.
5. 1973-nji ýyldan bäri nebit önüriji kompaniýalaryň dünýä girdejisiniň süýşmegi.
6. Söwda bökdençlikleriň sanlarynyň ösmegi, içkeri bazarlary daşary ýurt bäsdeşlerden goramak.
7. Täze uly bazarlaryň açylmagy.

3.1. Halkara söwda ulgamy

Daşary ýurtlara harytlary we hyzmatlary hödürlemek üçin, kärhanalar dürli söwda çäkleri bilen gabat gelyärler. Iň köp ýaýran çäkleriň biri hem gümrükhana tarifi. Tarif – bu daşary ýurtlardan getirilýän harytlardan belli tölegi töletdirmek çägidir. Gümrükhana tarifi boýunça düşýän tölegleriň girdejileriniň ýokary galmagynyň maksadyny yzarlaýar, şeýlede bu işler döwletiň kärhanalarynyň bähbitlerini goramak üçin geçirilýär.

Mundan başga-da, eksport edijiler kwota bilen gabat gelip bilerler. Kwotanyň maksady daşary ýurt walýutasyny saklamak, ýerli önümçiligi goramakdyr. Kwotaň çäkli görnüşi embargodyr, bu ýerde importyň aýratyn görnüşleri doly gadagan edilýär.

Söwdanyň garşysyna walýutanyň gözegçiligi hem täsir edýär. Birnäçe ýurtlarda ykdysady guramalary döredilen, olaryň iň esasysy Ýewropa ykdysady guramalary (ÝYG ýa-da başgaça umumy bazar).

ÝYG agzalaryna günbatar Ýewropanyň ýurtlary girip, bu agzalaryň işi gümrükhana tarifiniň bahasyny gaçyrmaga gönükdirilendir, şeýle-de maliýe goýumlarynyň ýokary galdyrmagyna gönükdirmekdir. ÝYG döredilenden soň ýene-de başga guramalar döredi, olar ykdysady aralyk kömeginiň Geňeşi (SEW), Erkin söwda latyn amerika assosiasiýasy.

Belli bir ýurtda harydy ýa-da hyzmaty kabul etmeklik birnäçe gurşawlar bilen baglydyr, olar ykdysady, syýasy-hukuk we medeni gurşawlarydyr.

Ykdysady gurşaw. Daşary ýurduň bazaryna çykmak üçin, halkara bazara gatnaşygy şol ýurduň ykdysadyýetini öwrenmelidir.

Daşary ýurtlaryň eksport bazary hökmünde saýlanmagyň sebäplerini iki görkeziji bilen kesgitlemek bolýar.

Hojalyk gurluşy. Ýurduň hojalyk gurluşy harytlaryň we hyzmatlaryň sarp edililigi, girdejileriň derejesi we meşgullanýandygy bilen kesgitlenýär.

Hojalyk gurluşynyň dört görnüşü bardyr:

a) adaty hojalyk ykdysady görnüşli ýurtlar;

Ykdysadyýetiň çäginde adaty hojalyk görnüşli ýurtlary ýaşajylaryň ýönekey oba hojalyk önümçiligi bilen meşgullanýarlar. Öndürilýän önümleriň köp bölegini olaryň özi sarp edýärler, galanlaryny bolsa harytlara we hyzmatlara çalyşýarlar.

b) çig mal eksport edýän ýurtlar.

Bu ýurtlara bir ýa-da birnäçe görnüşli tebigy baýlyklary bar bolan ýurtlar girýär. Serişdeleriň köp bölegini olar şu baýlyklary eksport edip alýarlar.

Meselem, Çili (mis, olowo), Zair (kauçuk).

ç) senagat taýdan ösýän ýurtlar.

Senagat taýdan ösýän ýurtlaryň çäginde Ýegipet, Fillipin, Hindistan, Braziliýa girýär. Gaýtadan işläp taýýarlaýan senagatynyň ösmegi netijesinde bu ýurtlar dokma çig mallary, çöýün, agyr maşyn, gurluşyk harytlary, az mukdarda bolsa taýýar dokma önümlerini eksport edýärler.

Industrializasiýanyň ösmegi bilen täze baý gatlaklaryň döremegine getirýär, şeýle-de hemişe ortaky gatlaklar ösýär, bu gatlaklarda bolsa täze görnüşli harytlary almaga islegler artyryýar, bu sarp edijilik islegi diňe import arkaly kanagatlandyryp bolýar.

d) senagat taýdan ösen ýurtlar.

Bu ýurtlara senagat harytlary eksport edýän döwletler girýär. Olar senagat harytlary öz arasynda satýarlar, ýa-da harytlary beýleki hojalyk gurluşly ýurtlar bilen çalyşýarlar.

Senagat taýdan ösen ýurtlar:

1. ABŞ;
2. Kanada;
3. Ýaponiýa;
4. Germaniýa;
5. Angliýa;
6. Fransiýa;
7. Italiýa;
8. Russiýa Federasiýasy.

Ykdysady görkezijiler – ýurduň girdejisini paýlaşdyrmak häsiýeti. Girdejileri paýlaşdyrmagynda ýurduň hojalyk gurluşynyň aýratynlyklaryndan başga-da syýasy ulgamynyň aýratynlyklary hem girýär.

Halkara bazary öwrenmekde girdeýjileri paýlaşdyrmak işi boýunça ýurtlary baş görnüşlere bölýärler:

1. Maşgala girdejisi pes derejeli ýurtlar.
2. Maşgala girdejisi artykmaç pes derejeli ýurtlar.
3. Maşgala girdejisi has pes we has ýokary derejeli ýurtlar.
4. Maşgala girdejisi pes, ortaça we ýokary derejeli ýurtlar.
5. Maşgala girdejisi ortaça derejeli ýurtlar.

Ýurtlaryň syýasy – hukuk gurşawy. Dürli ýurtlar biri-birinden öz syýasy-hukuk gurşawy bilen tapawutlanýarlar. Haýsy bolsa-da bir ýurt bilen işjeň aragatnaşyklary berkitmek üçin azyndan 4 sany şerte seretmeli bolýar.

1. Daşary ýurtdan satyn alynýan harytlara ýa-da hyzmatlara bolan garaýyş.

Käbir ýurtlar satyn alýan harytlaryna we edilýän hyzmatlara gowy garaýarlar, käwagt höweslendirýärler, beýlekiler bolsa kanagatlanarsyz garaýarlar.

Meselem, satyn alynýan harytlara we hyzmatlara gowy garaýan ýurtlaryň biri Meksika – bu ýurt birnäçe ýyl bäri daşary ýurt maliýe goýumларыny özüne çekýär. Olar daşary ýurt maliýe goýumlar üçin kärhanalary ýerleşdirmekde, ýer saýlamakda ýeňillikleri we hyzmatlary hödürleýärler.

Hindistan eksportýorlardan import kwotalaryny ýerine ýetirmegini talap edýär, käbir walýutalaryň önünde böwet bolýar, täze gurylýan kärhanalaryň ýolbaşçylyk düzümine öz raýatlaryny salmagyna şert goýýarlar.

2. Syýasy durnuklylygy. Ýene-de bir mesele – geljekde ýurduň durnuklylygydyr. Häkimiýet bir-birini çalşyp durýar, käwagt walýutasynyň kursunyň çalşygy duýdansyz bolup geçýär. Häkimiýetiň çalşygy iň bolmanda ýurduň ýagdaýyna tasir edip bil-

ýär. Kärhanalaryň hususyýetçiligini döwletiň haýryna geçirip bilýärler, olaryň walýuta gorlaryna böwet bolup bilýärler, şeýle-de import kwotalary ýa-da täze salgytlary goýup bilýärler. Halkara bazarlary öwrenýän hünärmenler syýasy durnuklylygy pes bolan ýurtlarda täjirçilik işi bilen meşgullanyp bilerler, ýöne käbir ýagdaýlarda maliýe ýa-da işjen soraglara seredilende ýurduň pes girdejili dereje ýagdaýy ýüze çykyp biler.

3. Walýutany çäklendirmek. Bu faktora walýutany çäklendirmek, çalyşmak meseleleri degişlidir. Kāwagt hākimiýet öz walýutasyna böwet bolup bilýär ýa-da çalyşmagy gadagan edýär.

4. Döwlet maşyny.

Dördünji faktora döwlet tarapyndan daşary ýurt kompaniýalary kabul edilip döwlet tarapyndan netijeli ulgamlaryň derejede kömek berip bilýär. Bu ýerde gümrükhana gullugynyň netijeli bolmagy, dürli faktorlaryň we bazar maglumatlaryň doly bolmagy täjirçilik işine gowy täsir edýär.

Ýurtlaryň medeni gurşawy.

Her bir ýurduň öz milliligi boýunça kabul edýän düzgünleri, hukuklary we gadagan edýän zatlary bilen tapawutlanýarlar, şol sebäpli olary çünňür öwrenmeli bolýar. Marketing meýilnamasyny düzmek üçin, ilki bilen daşary ýurduň sarp edijisi haýsy harydy ýa-da hyzmaty nädip kabul edýändigini we nädip ulanýandygyny anyklamalydyr.

Eger-de daşary ýurda çykýan kärhanalar, şol ýurduň medeniýetini, syýasatyny bilmeseler, onda ol kärhananyň üstünligi bolmaz. Daşary ýurtlaryň bir-birinden tapawutlanýan aýratynlyklaryň biri hem işjen dünýäde özüni alyp barmak kadasydyr. Gepleşigi geçirmezden öň, täjir bu aýratynlyklary hökman öwrenmelidir. Ýaponiýaň işewür adamlary gepleşiklerde, hiç mahal «ýok» sözünü ulanmaýarlar. Fransiýanyň lomaý satyjylary harytlary satmakda höweslendirme usulyny ulanmaýarlar. Olar bölek satuw kärhanalardan, gerek harytlary sorayarlar we şol harytlary bilen üpjün edýärler.

3.2. Halkara bazarlara çykmak barada maksatlar

Halkara bazary öwrenmek işine girmek üçin işgärler iki ýoly ulanýarlar:

1. Kim bolsa-da biri harytlary satyp bermek teklibi bilen çykýar.
2. Kärhanaň özi daşary ýurduň bazarlaryna çykmagyny göz önünde tutýar.

Bu ýerde olaryň önümçilik kuwwaty, sarp edijilik mümkinçiliklerden ýokary bolýandyr ýa-da daşary ýurtda marketing mümkinçiliklerini gowy ulanyp bolar diýip pikir edýändirler. Daşary ýurda çykmazdan ön kärhanalar anyk meseleleri kesgitlemeli, öz syýasy durnuklylygyny bilmeli. Şeýle hem:

- satuwyň umumy göwrüminiň näçe göterimini daşary ýurt bazarlarynda satjakdygyny kesgitlemeli;
- marketing işi bilen olar näçe we haysy ýurtlaryň bazarlarynda işlejekdigini kesgitlemeli;
- kärhanalar haýsy ýurtlarda işlejekdigini anyk kesgitlemeli.

Haýsy bolsa-da bir ýurdy saýlap almak hem birnäçe faktorlara baglydyr:

- olara hödürlenýän harytlaryň görnüşleri,
- girdejileriň derejesi,
- ýaşajylylaryň san düzümi geografiki,
- syýasy şertleri bazarlaryň dürli faktorlary we beýleki aýratynlyklary degişlidir.

3.3. Haýsy bazara çykyjakdygy barada netijä gelmek

Bazary saýlap almak işi aňsat diýilýär, ýöne bu ýerde birnäçe ölçeglere we dalaşgär ýurtlaryň bölünüşine seretmeli bolýar.

1. Bazaryň göwrümi;
2. Bazaryň ösmeginiň dinamikasy;
3. İşleri alyp barmakda ýüze çykyan çykdaýjylary;
4. Bäsdeşlik artykmaçlygy;
5. Töwekgelçilik derejesi.

Halkara bazaryna çykmagyň usullaryny saýlap almak

Kärhana harytlary ýa-da hyzmatlary daşary ýurt bazaryna çykmaly diýen netijä gelen soň, haýsy bolsa-da usullaryň birini saýlap bellemelidir. Bu usullara eksport, telekeçilik işiniň birleşigi, daşary ýurtda göni maýa goýumlary degişlidir.

3.4. Daşary ýurt bazarlaryna çykmagyň usullary

Daşary ýurduň bazaryna girmegiň iň aňsat usuly eksportdyr.

Üýtgäp durýan eksport – kärhanalar wagtly-wagtynda öz artykmaç harytlaryny ýerli lomaý satyjylara satýarlar, bu ýerde lomaý satyjylar daşary ýurt firmalaryň wekili hökmünde çykyş edýärler.

Aktiv eksporty – bu ýerde kärhanalar öz eksport işlerini giňeltmek maksady bilen bellibir bazara çykýarlar.

Eksport	Bilelikdäki täjirçilik işi	Göni maýa goýumlary
<i>Goşmaça marketing:</i> Täjir eksportýoryň kömegi bilen; Eksportyň agentiniň kömegi bilen; Kooperativ guramanyň üsti bilen; <i>Göni marketing:</i> Eksport bölümiň üsti bilen; (öz ýurduň içinde ýerleşýän) Ýerleşdiriş bölümiň üsti bilen; Eksport operasiýalary ýerine ýetirijileriň kömegi bilen; Kommiwoýažoryň kömegi bilen; Daşary ýurt delallaryň üsti bilen.	Lisenziýa, potratçy önümçiligi Şertnamany ýerine ýetirmek	Ýygnaýjy kärhanalar Önümçilik kärhanalary

27-nji çyzgy. Daşary ýurt
bazarlaryna çykmagyň usullary

Kärhanalar öz önümlerni daşary ýurt bazaryna iki usul bilen eksport edip bilýärler:

1. Halkara marketing delallaryň hyzmatyndan peýdalanyp ýa-da goşmaça göni marketing usulyny ulanyp;
2. Tejribe işini täzeden başlaýan kärhanalar goşmaça göni eksport usulyny ulanýarlar. Onuň sebäperi : maliýe goýumyny az talap edýär, töwekgelçiligi pes bolýar.

Halkara marketing delallary – bu telekeçi eksportýorlar, eksport boýunça agentler ýa-da kooperatiw guramalar. Delallar öz bilimlerini başarlaňlygyny, ukyplylygyny we hyzmatlaryny ýokary derejede görkezip, satyjylaryň işinde ýalňyşyklaryň az göýberilmegine ýardam edýärler.

Bilelikdäki telekeçilik işi

Daşary ýurt bazarlaryna çykmanyň usullarynyň biri bilelikdäki telekeçilik kärhanalary döretmekdir. Onuň maksady önümçilik kuwwatlylygynyň we marketing işiniň netijeliligini ýokarlandyrmakdyr. Bilelikdäki telekeçilik işiniň eksportdan tarawudy, olaryň ýolbaşçylygy gurnamaýanlygyndan ybarat. Netijede, olar daşary ýurtlarda önümçilik kuwwatlyklaryny döredýärler.

Bilelikdäki kärhanalaryň 4 görnüşi bardyr:

Lisenzirleme – bu halkara marketing işine öndürilijileri çekmegiň aňsat ýollarynyň biridir. Lisenzior lisenziýat bilen daşary ýurt bazarlarynda ylalaşyga girýär, lisenziat önümçilik hadysasyny söwda belgisini, patenti, söwda syrny ulanmak hukugyny satyn alýar.

Lisenzior minimal töwekgelçiligi bilen bazara çykýar. Lisenziýat taýýar önümçilik hadysasyny, gowy tanalýan harydy ýa-da ady alýar, ol öz işini täzeden başlamaýar.

Lisenzirmegiň ýetmezçiligi lisenziýatyň işine gözegçilik edip bolmaýandygydyr. Eger-de lisenziat üstünligi gazanyp bilme, girdejini alyp bilmeýär. Şertnama gutaransoň firmalar täze bäsdeşi öz elleri bilen döredendiklerini bilip galýarlar.

Harytlary çykarmakda ýerli öndürijiler bilen şertnama baglaşmak işiniň ýene-de bir görnüşi – potratçy önümçiligidir.

Potratçy önümçiliginiň ýetmezçiligi – kärhanalar tarapyndan önümçilik hadysalaryna doly gözegçilik edip bolmaýandygydyr. Şol bir wagtda kärhanalaryň işini tiz ýola goýulmagyna mümkinçilik döreýär we ýerli öndürijiler bilen aragatnaşygy gurmaga kömek berýär.

Şertnamany dolandyrmak. Şertnamany dolandyrmak – munuň özi daşary ýurt kompaniýalar menejment boýunça täzeligi hödürlemek, işiň başynda girdejini almak bilen daşary ýurt bazaryna çykmak usulydyr. Eger-de kärhanada hünärmenleriň sanawy çäklenen bolsa, onda bu usul maksada laýyk gelmeýär.

Bilelikde işleýän kärhanalar – bu daşary ýurt we ýerli maliýe goýumçylaryň birleşdirilen güýçlerdir, olaryň esasy maksady – täze ýerli kärhanalary döretmekdir.

Daşary ýurt maýadarlary ýerli kärhanalardan paýy satyn alyp bilýär, şeýle hem ýerli kärhanalar daşary ýurt kompaniýalarynyň kärhanalaryndan paýy satyn alyp bilýärler ýa-da olar iki tarap bolup täzeden üýtgeşik kärhanany döredip bilýärler. Bilelikde işlemegiň usulynda bellibir ýetmezçilikler ýüze çykyp bilýär. Oňa gatnaşyjylar maliýe goýumlary – marketing işi barada närazyçylyk bildirip bilýärler.

Göni investirmek (maýa goýmak)

Daşary ýurt bazaryna çykmagyň göni maýa goýmak usuly daşary ýurtda ýygnaýjy ýa-da önümçilik kärhanalary döretmek usulydyr.

Bu usul birinjiden, kärhanalaryň pullaryny tygşytly saklamagyna, arzan işçi güýjini ulanmagyna ýa-da arzan bahadan çig mallary satyn almagyna kömek berýär.

Ikinjiden, iş ýerleri döretmekde kärhanalar özlerine we partnýor – ýurtdaşlara gowy ýaşaýyş şertleri döredýärler.

Üçünjiden, kärhanalar öz harytlaryny ýerli marketing gurşawynda ýerleşdirmek maksady bilen, döwlet edaralary, müşderileri üpjün edijileri we dellalar bilen has aragatnaşyklary berkidýärler.

Dördünjiden, kärhanalar öz maliýe goýumlarynyň doly gorap saklanmagyna gözegçilik etmekde we önümçilikde, marketingde syýasy durnuklylygyny saklamakda çäreleri taýýarlap bilerler, bu bolsa halkara ölçeginde uzak wagtlaýyn meselelere jogap bermegine getirýär.

3.5. Bazary öwrenmek gurluşynyň çözüdi

Eger-de kärhana bir ýa-da birnäçe daşary ýurt bazarlaryna çykýan bolsa, onda ol öz marketing toplumyny ýerli şertlerde nädip ulanjakdygyny çözmelidir. Bir tapardan, käbir kärhanalar galyba salnan marketing toplumyny ulanýarlar. Harytlary, reklamany, ýaýradylýş ýollary, standartlaşdyrylmagy, bazary öwrenme toplumynyň beýleki elementlerine, harajatlaryň az bolmagyna getirýär, şol sebäpli bu elementler hiç hili üýtgeşmelere getirmeýär.

Beýleki tarapyndan, bazary öwrenme toplumynyň ýöriteleşdirilen ugry, öndüriji toplumynyň elementleri ýörite, aýratyn maksatly bazara uýgunlaşdyrýar, oňa goşmaça harajatlary çykarmaly bolýar, ýokary girdejini we bazaryň ýokarky gatlaklaryny eýelemegine mümkinçilik döredýär.

Harytlary uýgunlaşdyrmak, höweslendirmek, bahalar we ýaýratmak ýollary daşary ýurt bazarlaryna çykmagyň görnüşleridir. Harytlary höweslendirmek we ony daşary ýurt bazarlaryna uýgunlaşdyrmak strategiýasynyň 5-sini belläp bolýar.

Biz bu strategiýalarynyň 2-sine serederis: birijiden, harydy uýgunlaşdyrmak, ikinjiden höweslendirmek.

Üýtgedilmeýän görnüşde ýaýratmak – beýle diýmegiň sebäbi harytlary öndürüp, daşary ýurt bazarlaryna çykarmakda hiç hili üýtgeşmeleri girizmeýärler. Bu ýerde bazary öwrenýän hünärmenlere ýolbaşçylar aşakdaky ýaly görkezmeleri berýärler:

«Harydy bolşuna görä alyň we olaryň sarp edijilerini tapyň». Ýöne bu ýerde ilki bilen şol haryda isleg bildirýänleri kesgetlemelidir. Mysal üçin, erkekler üçin niýetlenen dezodorantlary ulanmak derejesi her hili bolýar. ABŞ – 80%, Şwesiýa – 55%, Italiýa – 28%, Filippinde – bary ýogy 8%. Käbir Ispanlar mysal üçin, peýnir bilen mesgäni düýbünden ulanmaýarlar.

Harydy uýgunlaşdyrmak – ýerli şertlere görä öndürilen harytlara üýtgeşmeleri girizmek göz önünde tutulýar.

Täzelikleri oýlap tapmak – bu hadysa iki görnüşde bolup biler:

1. **Regressiw oýlanmalar** – öňki öndürilýän harytlary täzedan çykarmak.
2. **Progressiw oýlanmalar** – daşary ýurtlylaryň isleglerini kanagatlandyrmak üçin, täze harytlary işläp çykarmak.

Meselem, käbir ýurtlar iýmitiň düzüminde belogýň köp bolmagyny isleýärler.

Höweslendirme – kärhanalar öz bazarlarynda höweslendirme strategiýasyny hemme ýerlerde ulanyp bilerler ýa-da her bazar üçin bu strategiýasyny üýtgedip bilerler. Meselem, käbir ýurtlarda reklama berlende ownuk zatlar hökman seretmeli bolýar, mysal üçin, reňke uly uns berýärler. Latynamerikada goýy gyrmyzy reňki ölüm bilen baglaşdyrýarlar. Ýaponiýada ak reňk – ölümi aňladýar. Malaýziýada ýaşyl reňk tebigatyň howsalasyna gabatlaşdyrýarlar.

Käbir reklama edilýän harytlaryň atlaryny hem üýtgetmeli bolýar. Meselem, Germaniýada «ümür» iňlis sözi «dökün» diýlip hasaplanýlar, «skotç» bolsa «gymmat» diýlip düşünilýär.

Ispaniýada «şewrole – nowa» maşynlaryň adyny «Beýle bolmaz» diýip düşünýärler. Şwesiýasynyň firmasy «Elen Kertis» «gijeki» atly şampuny «gündizki» diýip üýtgetdiler, sebäbi şwedler saçlaryny irden ýuwyýarlar.

Reklama serişdeleri halkara möçberinde uýgunlaşdyrmagy talap erýärler. Käbir ýurtlarda reklama berijiler teleýaýlamda wagty satyn almak üçin birnäçe aý önünden alada etmeli bolýarlar. Şwesiýada teleýaýlamda täjirçilik reklama wagt berilmeýär.

Fransiýa we Skandinaw ýurtlarda radio üsti bilen reklama ýok.

Italiýada – reklamanyň esasy serişdesi žurnal bolsa, Awstriýada žurnallaryň orny uly däl.

Baha

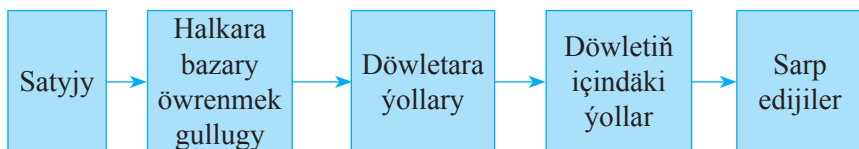
Öndürijiler daşary ýurt bazarlarynda öz harytlary üçin pes bahalary sorayýarlar. Bu ýerde girdeji az bolmagy mümkin, ýöne pes baha harytlary satmagy gurnamak üçin gerek bolýar.

Öndüriji bazarda bellibir ýeri ýerlemek üçin haryda pes baha goýýar. Haçanda öndüriji öndürýän önümini öz ýerli bazarynda ýokary baha bilen, daşary ýurt bazarlarynda bolsa pes baha bilen satsa, onda oňa demping diýilýär.

3.6. Harytlaryň ýaýradylş ýollary

Halkara bazarda çykyş edýän kärhanalar hökmany suratda öz harytlaryny sarp edijilere gutarnykly ýetirmek meselesini çözmelidir.

Halkara marketingde harytlaryň ýaýradylş ýollarynyň umumy gurluşy aşakdakylardan ybarat:

28-nji çyzgy. Harytlaryň
halkara ýaýradylş ýollary

Çyzgyda satyjy bilen sarp edijiniň arasynda birleşdiriji şahalar görkezilen. Birinji şahada – satyjy ýaýradylş ýoluň bölegi bolup oňa gözegçilik edýär. Ikinji şaha – döwletara ýoly – bu ýolda harydy daşary ýurt araçäğine çenli eltip berýär. Üçünji şaha – döwletin içindeki ýol – harytlary araçäkden alyp, sarp edijilere ýetirmek işini ýerine ýetirýär.

Döwletin içindeki ýaýradylş ýollary dürli ýurtlarda öz dürli-dürliligi bilen tapawutlanýarlar. Uly tapawutlaryň biri hem daşary ýurt bazarlarynda hyzmat edýän delallarynyň sany we olaryň görnüşleridir.

Ýene-de bir tapawuty, bölek satuw kärhanalaryň göwrümi we häsiýetidir.

Marketing gulluklarynyň gurluşynyň çözüdi

Kärhanalar halkara bazary öwrenmek işini dolandyrmagyny gurnamak üçin 3 usuly ulanyp bilerler. Ilki bilen olar eksport bölümini açyp, soňra halkara filialy, iň soňunda bolsa transmilli kompaniýalary döredýärler.

Eksport bölümi. Kärhanalar halkara bazary öwrenmek işinde harytlary daşary ýurt bazarlaryna ibermekden başlaýarlar. Eger-de daşary ýurtda isleg we satuw artsa, onda kärhana eksport bölümi

döredýär, bölümde satuw gullugynyň ýolbaşçysy we birnäçe kömekçi hünärmenleri işleýär. Satuwyň ösmegi bilen, eksport bölümi hem ösüp, onuň düzümine dürli marketing gulluklary goşulýar.

Halkara filialy. Köp kärhanalar halkara bazarlarynda dürli işler bilen meşgullanyp bilerler, bir ýurtda olar eksport bilen, beýleki bir ýurtda lisenzirleme, üçünjide – bilelikde gurnalan kärhanalarda işlemek, dördünjide – bölünip döredilen kompaniýalaryny işledýärler.

Halkara filialyň başynda hemişe öz prezidentleri durýarlar, olar şol filialyň maksatlaryny kesgitleýärler, şeýle-de býujetini we daşary ýurtlaryň bazarlarynda kärhananyň işiniň giňelmegine jogapkärçiligi çekýärler.

Transmilli kompaniýalar

Käbir kärhanalar dünýä derejisinde maksatly ösüp, halkara filially köp milletli gurama öwürilýärler. Köplenç daşary ýurtda telekeçilik işi bilen meşgullanýan kärhanalar öz milli bazarynyň işçisi diýip pikir etmän, dünýä bazarynyň işçisi diýip pikir edip başlaýarlar.

Bu kärhanalar indi önümçiliginiň meýilnamalaşdyrylmagyna, marketing syýasatyna, pul serişdeleriniň hereketine we bütün dünýä derejisindäki material-tehniki üpjünçiliginiň ulgamynda işlemek üçin gatnaşýar. Bütün dünýä derejisindäki iş bilen meşgullanýan bölümler halkara filialyň ýolbaşçylygyna boýun bolman, ýolbaşçy paýlaşdyryjy ýa-da umuman ýerine ýetiriji guramalara degişli bolýar. Bu kärhana ýolbaşçylyk etjek işgäri diňe öz ýurdunyň ýa-da halkara bazarynda işlemäge taýýarlanmaýarlar. Ýolbaşçylyk köp ýurtlaryň wekillerinden düzülýär. Özünüň geljeki ösüşine gyzyklanýan uly kärhanalar gün-günden transmilli kompaniýalaryna öwürilip başlamagyna üns berýärler. Daşary ýurt kärhanalary ABŞ-nyň içerki bazarlaryna üstünlikli girmegine görä, Amerikanyň kärhanalary hem başga ýurtlaryň bazaryna bada-bat girmegi hökman bolup durýar.

IV bab

HYZMAT EDIŞ BAZARYNY ÖWRENMEK

Garaşsyz, bitarap ýurt bolaly bäri Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüşine goşant goşýan täze esasy ugurlaryň biri – hyzmat ediş çäkleriniň ösmegidir. Dürli hyzmatlara islegiň bolmagy bolsa birnäçe faktorlara baglydyr:

- 1) **birinjiden**, ýaşaýyş şertleriniň ösmeginiň netijesinde sarp edijiler öz işleriniň ýeňledilmegine isleg bildirýärler (meselem, naharlary taýýarlamak üçin dürli maşynlary ulanyjylar, tok peçler, aşhana kombaýnlary, otaglary arassalamak üçin tozan sorujylar);
- 2) **ikinjiden**, girdejiniň ösmegi we goşmaça boş wagtyň bolmagy, dürli hyzmatlary ulanmagyna isleg döredýär (mysal üçin, sport türgenleşikleri bilen meşgullanmak, dürli тренажорlarda saglygy berkitmek bilen meşgullanmak);
- 3) **üçünjiden**, ýokary tehnologiýaly harytlary ulanmak (öý kompýuterleri, audio we wideo tehnika, goraýyş ulgamlary ulanmak).

Hyzmat ediş sferasy öz içine köp dürli pudaklary alýar. Olar dürli-dürli bolup, aşakdaky sektorlara bölünýärler:

1. Döwlet sektorlary – bu sektora kazyýetler, biržalar, hassahaneler, harby gulluklar, orta mekdepler, ýokary okuw mekdepleri, aragatnaşyk edaralary degişlidir.
2. Hususy söwda däl sektorlar – bu sektora muzeýler, metjitler, kollejler, gaznalar girýärler.

3. Hyzmat ediş sferasynyň uly bölegini täjirçilik sektorlary eýeleýärler. Bu sektorlara banklar, myhmanhanalar, firmalar we ş.m. degişlidir.

Soňky ýyllarda ýurdumyzda täze üýtgeşik sektorlar ýüze çykýp başlady. Mysal üçin, müşderi bellibir nyrhy töländen soň, hyzmat ediş çäkleri sarp edijilere dürli hyzmatlary hödürlep bilýärler. (Taksi maşynyny gerek ýere jaň üsti bilen çagyrmak, täze jaýy gurmak işini firma tabşyrmak, toýlary, baýramçylyklary gurnap geçirip bermek we ş.m.)

Biz her gün hyzmaty alýarys. Haçanda lukmanyň ýanyna baranymyzda, maşyny bejerdemizde, kinoteatrlarda kino görenimizde, dellekhanada saçymyzy bejerdemizde, atelýede egin-eşikleri tikdirenimizde edilýän hyzmaty görýäris. Bu ýerde bir zady bellemeli harytlar öndürlende, önümçilik kärhanalar hem birnäçe hyzmatlary hödürleýärler: olaryň içinde – harytlary getirip bermek, tehniki enjamlary we hyzmatlary bilen üpjün etmek, tehniki maslahatlar. Mundan başga-da köp öndürijiler özüniň esasy işiniň gapdalyndan dürli hyzmatlary hem satýalar.

Mysal üçin, «Türkmenhowaýollary» kompaniýasynyň esasy işiniň daşyndan, goşmaça giň assortimentli tagamlary, içgileri, gazet-žurnallary hödürleýärler, bu bolsa kompaniýanyň aýrylmaz bölegidir.

4.1. Hyzmatyň görnüşleri

Hyzmat ediş çäkleriniň dürli kärhanalary bar. Olary birnäçe almatlar boýunça toparlara bölmek bolýar.

Olaryň biri – eýeçilik almaty; hususy we döwlet sektorlary.

Ikinji almaty – bazar, sarp ediji, bazar we önümçilik bazarydyr.

Şeýlede hyzmaty adamyň gatnaşyk derejesi boýunça toparlara bölmek bolýar: ýokary derejeli hyzmatlar (dellekhanalar, medisina hyzmatlary) we pes derejeli gatnaşyk hyzmatlary (geýimi arassalamak) bu ýerlerde hyzmatlar obýektlere gönükdirilendir.

Hyzmatlary adamlar (dürli maslahatlar, bilim) ýa-da awtomatlaşdyrylan maşynlaryň kömegi bilen ýerine ýetirilip bilner (sowda awtoulaglary we beýlekiler).

Adamlar tarapyndan hödürlenýän hyzmatlary ýokary derejeli hünärmenler (hassahanalar, aklawjy firmalary), şeýle-de hünäri bolmadyklar (süpüriji, ýukleýji) ýerine ýetirýär.

Hyzmatlaryň häsiýetleri

Bazary öwrenmek meýilnamasy düzülende kärhanalar, guramalar hyzmatyň dört häsiýetini göz önünde tutmaly: duýulmazlyk, aýrylmazlyk, durnuksyzlyk, ömürlük dälliligi.

1. Duýulmazlyk häsiýeti diýmeklik hyzmatyň fiziki ölçeginiň ýoklugy sebäpli, satyn alýançaň görüp bolmaýar, tagamyny dadyp elläp, ysgap ýa-da eşidip bilmeýäris. Mysal üçin, dellekhana gelen müşderi hyzmaty alansoň, oňa netije çykaryp bilýär.

Hyzmatyň duýulýan häsiýetleriniň ýoklugy, satyn alýançaň näbellilik derejesiniň ýokarlygy bilen düşündirilýär. Näbellilik derejesini peseltmek üçin sarp edijiler hyzmatyň hiliniň «duýdurylmagynyň ýollaryny» gözleýärler.

Bu ýerde hyzmatyň satyjylary alyjylary özüne çekmek maksady bilen, dürli çäreleri geçirmeli bolýarlar:

- Satyjy öz hyzmatynyň duýulmazlygyny artdyryp bilýär; (nusgalar, suratlar arkaly)
- Satyjy öz hödürleýän hyzmaty barada gürrüň edip bilýär;
- Hödürlenýän hyzmata üýtgeşik at dakyp bilýär;
- Hödürlenýän hyzmaty alyjylara hödürlemek üçin satyjylar meşhur adamlary reklama çagyryp bilýär;

2. Hyzmatyň ikinji häsiýeti aýrylmazlyk. Fiziki harytlary ilki bilen öndürýärler, soň ony saklaýarlar, satýarlar in soňunda bolsa ony sarp edýärler. Hyzmatyň tapawudy bolsa ony ilki bilen satýarlar, soň öndürýärler we in soňunda sarp edýärler.

Hyzmatyň aýrylmazlygy diýmek – ony çeşmesinden aýryp bolmaýar. Mysal üçin, eger-de auditoriýada talyplar bolmasa, mugallym hyzmaty hödürlep bilmeýär.

Hyzmat – önümiň gutarnykly hili, üpjün edijiden başga-da alyja hem baglydyr.

3. Hyzmatyň üçünji häsiýeti **durnuksyzlyk**. Hyzmatyň hili hemişe bir hili bolmaýar. Bu häsiýet, esasan, wagtda we niredede hyzmat edilýändigine baglydyr. Hyzmatyň hiliniň baglylygyny üpjün etmek üçin iki çäre geçirip bolar:

1. Gowy hünärmenleri taýýarlamak üçin serişde goýbermek;
2. Hyzmaty hödürleýänler hemişe alyjylaryň tekliplerini, olaryň närazylygyny gürrüňlerinden seljermeli, olaryň kanagatlanýan derejesini kesgitlemeli.

4. **Häsiýet. Ömürlük dälliligi**. Islendik harydy satyn alan soň sarp edip ýa-da belli wagtyň dowamynda saklap bolýar. Emma hyzmaty bolsa biz soň sarp ederis diýip bilmeýäris, hyzmaty satyn alnanda sarp edilýär.

4.2. Hyzmat ediş çäkleri, hyzmatlaryň toparlara bölünişi

Şu güne çenli hyzmat ediş çäkleriniň guramalary, öndürijilerden yza galýardy. Sebäbi hyzmat edýän käbir kärhanalary **I topara** degişli bolanlary örän kiçidir: meselem, aýakgap ussahanalary, dellekhanalar, geýim arassalaýan kärhanalar. Bu kärhanalar marketingi ulanmagy gymmat diýip hasap edýärdiler.

II toparyň gatnaşyjylary mysal üçin, hassahanalar, kollejleriň hyzmatyndan köp adamlar giň peýdalanýarlar, şonuň üçin olar marketing bize gerek däl diýýärdiler.

III topara degişli mysal üçin, ýuridiki firmalar marketingi ulanmagyň geregi ýok diýip hasap edýärdiler. Sebäbi olar öz bilimine, hünärmenligine daýanýardylar.

IV topara degişli guramalar marketing düýbünden gerek däl diýip hasap edýärler. Marketinge ýönekeý seredilse, hyzmaty hödürleýänler üçin hyzmaty gurnamak we ýerine ýetirmek kyn düşýär. Hyzmaty hödürleýänleriň esasy işi müşderilere üns bermekdir.

Öňdebaryjy kärhanalaryň üstünligi işgärlerine we sarp edijilere gowy üns berýändikleri bilen düşündirýärler. Olar «hyzmat-girdeji» sözüne gowy düşünýärler.

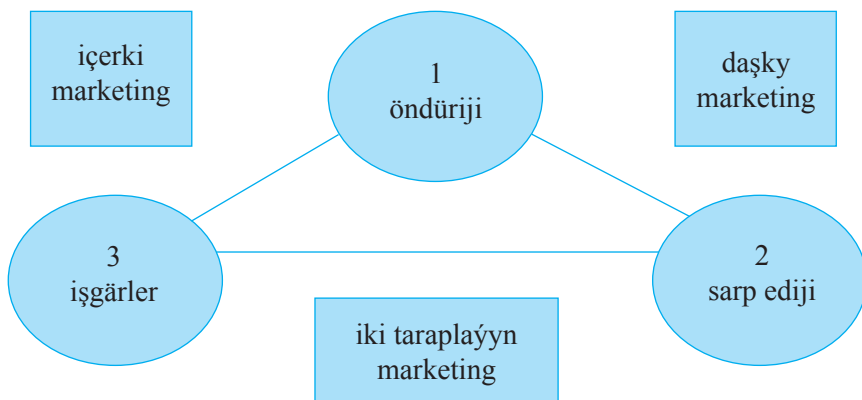
Bu sözlere gowy düşünmek üçin aşakdaky böleklere seretmeli bolar:

1. Hyzmatdan gowy girdeji we ösüş;
2. Wepaly we kanagatlanan sarp edijiler;
3. Hyzmatyň gymmatyny (gerekligini) ýokarlandyrmak;
4. Zähmetiň ýokary öndürijiligi;
5. Hyzmatyň içerki hili.

Girdejini ýokary görkezijilere ýetirmek üçin ilki bilen sarp edijiniň aladasyňy edýänlere üns bermelidir.

Hyzmat ediş çäklerinde marketingiň 3 görnüşi bar. Ony hem aşakdaky çyzgyda görüp bolýar:

1 – öndüriji; 2 – sarp ediji; 3 – işgärler.

29-njy çyzgy. Hyzmat ediş çäkleriniň 3 görnüşi

Çyzgyda görşümüz ýaly, hyzmatyň marketingnde içerki we iki taraplaýyn marketingi gurnalan. İçerki marketing – bu hyzmaty hödürleýän işgärleriniň we öndürijileriň işiniň gurnalşynyň hili. Sarp edijilere gowy hyzmat etmek üçin, kärhanalar öz işgärlerine hökman üns berip durmaly, olary okatmaly we höweslendirmeli, işgärleriň hünärmenligini artyrmaly.

Eger-de kärhanalar sarp edijilere ýokary derejede hyzmat etjek bolsalar, onda olaryň her bir işgärleriniň işi sarp edijilere gönükdirilen

bolmalydyr. Marketingi girizmek üçin marketologlar beýleki işgärleri höweslendirmelidir, olar bilen aragatnaşygy saklamalydyr.

Hyzmat ediş çäklerinde içerki marketingi daşky marketingden öňde bolmalydyr.

Iki taraplaýyn marketing – satyjy bilen sarp edijiniň aragatnaşygynyň hilini aňladýar. Sarp ediji hyzmatyň hilini kesgitleýende, diňe hiliň häsiýetlerine üns bermeyär, olar şeýle-de funksional häsiýetlere seredýärler.

Satyjy bilen sarp edijiniň aragatnaşygy gowy bolsa, şonda sarp ediji kanagatlanar. Hyzmatlar özleriniň görünüşleri boýunça bellibir derejede tapawutlanýarlar. Olary dürli alamatlar boýunça toparlara bölmek bolýar. Hyzmatlaryň toparlara bölünüşini öwrenmek üçin şu aşakdaky soraglara seredip geçeliň:

1. Hyzmatyň çeşmesi hökmünde adamlar we maşynlar çykyş edýärmí? Bu soraga jogap bermek üçin bir meselä seredip geçeliň. Talyp synag tabşyrylanda mugallymyň gatnaşmagy hökmandyr, eger-de şol talyp kompýuteri öwrenjek bolsa, bu ýerde kompýüter enjamyny ulanmagy gerekdir.
2. Sarp edijä hyzmat edilýän wagtynda, müşderiniň özüniň bolmagy hökmanmy? Mysal üçin, egin-eşikleri arassalamaga berlende, ol ýerde sarp edijiniň bolmagy hökman däl. Hyzmaty hödürleýän müşderiniň talaplaryny öwrenip, ony ýerine ýetirmäge çalyşýar. Käbir ýerlerde hyzmat edilende müşderiniň bolmagy bolsa hökmandyr, meselem, özüňize egin-eşik tikdirjek bolsaňyz, tikiňçiniň ýanyna baryp, öz ölçegleriňizi aldyrmaly we talaplaryňyzy aýtmaly bolýaňyz. Synag tabşyrylanda bolsa talybyň gatnaşmagy hökmandyr.
3. Müşderileriň hyzmatlaryny peýdalanmagyň sebäpleri näme? Bu ýerde hyzmatyň kime niýetlenendigini kesgitlemeli, şahsy islegmi ýada işjeň isleg.
4. Hyzmatlar nähili görünüşde hödürlenýär? Ýagny hyzmatlar ýerine ýetirilende, olar tölegli ýa-da tölegsiz bolup biler. Müşderilere hyzmat edilende belli bir adama ýa-da giň sarp edijilere hödürlenip bilner.

4.3. Üstünligiň esasy çeşmeleri

Häzirkizaman bazar şertlerinde haçan-da bazar bäsdeşligi ýokary galanda, hyzmat ediş çäkleriň marketologlary öz hyzmatlaryny beýleki bäsdeşleriň hyzmatyndan tapawutlandyrmak kyn bolýar diýýärler.

Hyzmatlaryň dürli bolmagy standartizasiýanyň çylşyrymly we hyzmatyň hiline gözegçilik etmegi diýip düşündirilýär.

Umuman, hyzmatyň hiliniň durnukly bolmagyna ýetmek kyndyr, ýöne köp edaralar, kärhanalar öz işlerini sarp edijilere gönükdirýärler, şeýle-de içerki marketingiň ulgamyny täsirli kesgitleýärler. Bu bolsa netijede, öz markaň aýyl-saýyl edilmegine we köpelmegine getirýär, sebäbi olaryň hödürleýän hyzmatlarynyň usullary bäsdeşlerden gowy bolup çykýar.

Hyzmat ediş çäkleri öz hödürleýän hyzmatlaryny aýyl-saýyl etmek üçin 3sany usuly ulanýarlar:

– adam kömegi bilen, fiziki gurşaw we hadysa.

Hyzmatyň bazarynda bu usullary köplenç goşmaça 3P diýlip atlandyrylýar (people, physical environment, process).

Şeýle-de, kärhanalaryň, guramalaryň ukyply we ynamdar işgärleri sarp edijiler bilen gös-göni işleseler, şonda olaryň üstünligi bolar we öňde bolmagyna getirer.

Şeýle-de üstünligiň esasy faktorlarynyň biri – işleri içerki marketinge gönükdirmekdir, işgärleri hemişe okatmaly, sarp edijilere üns bermeli. Täze çäreleri ýerine ýetirilse, işgärleriň işiniň hili ýokarlanar, bu bolsa hyzmaty hödürlemek usullarynda bäsdeşlerden öňde bolmagyna getirer.

Hyzmatyň duýulmazlyk häsiýetiniň barlygy we hyzmatyň hiliniň hemişe üýtgemegi, durnukly hyzmaty düzmekde kyn bolýar. Şonuň üçin öz imijiňi döretmek üçin wagt gerek bolýar, hyzmat ediş çäkleri öz hyzmatlaryny öňe çykarmak üçin üýtgeşik imidži döretmelidir, esasy ünsüni söwda markasyna we nyşanlaryna bermeli, meselem, Türkmenistanyň köp kärhanalarynyň nyşanlaryny, söwda markalaryny daşary ýurtlaryň sarp edijileri hem gowy tanaýarlar. Bu Atamyrat Nyýazow adyndaky «Jins» fabriginiň nyşany (ATK), «Süýt» paýdarlar jemgyýeti «Akmaýa», «Ahal» tikiňçilik fabrigi (AHAL) we ş.m.

4.4. Hyzmatyň hiliniň barlagy

Hyzmat ediş guramalary (kärhanalary) başdeşleriň hyzmatyndan öňde bolmak üçin hödürleýän hyzmatlarynyň hili ýokary bolmalydyr.

Soňky ýyllar köpsanly standartlar (ülňüler) döredilýär, bu standartlar hyzmatyň hiline gözegçilik etmäge kömek berýär. Olaryň arasynda halkara standarty BS 750/ISO 9000 hem bar.

Köp kärhanalar ýokary hilli hyzmatlary hödürleseler, durnukly üstünligi gazanyp biljekdigine düşüňärler. Ýokary hilli hyzmaty hödürlemek üçin olar köp harajatlary çykarmaly bolýarlar, ýöne köplenç maýa goýumlar özüni ödeýär, netijede bolsa satuw we girdeji ýokarlanýär.

Ýokary derejeli hile ýetmek üçin hyzmaty üpjün edijiler, maksatly sarp edijiler hyzmatyň hilinden nämä garaşandyklaryny kesgitlemelidir.

Hyzmatyň hilini kesgitlemek we bahalatmak kyndyr. Kynçylygyň sebäbi hyzmatyň duýulmazlygy onuň fiziki ölçegleriniň, funksional häsiýetleriniň we tehniki hyzmatlarynyň bahasynyň ýoklugydyr, bu häsiýetler derňew işleri geçirilende ulanylýan gorkezijilerdir.

Hyzmatyň öndürijiligini we sarp edililik hadysasyny biri-birinden aýryp bolmaýar, bu iki hadysa, hyzmatyň hilini kesgitleýän gorkezijiler.

Tejribede hyzmatyň hilini ölçemek üçin, üpjün edijiler, sarp edijiler hili nädip kabul edýändigini kesgitlemeli.

Derňewleriň netijeleriniň esasynda, sarp edijiler hyzmatyň hili bahalananda garaşylýan we alnan hyzmatlarynyň netijelerini deňeşdirýärler. Eger-de garaşylýan hyzmatyň hili gabat gelmese, onda «Hilde boşluk» emele gelýär. Şol sebäpli ýolbaşçylaryň esasy maksady hyzmatyň hilinde dörän boşlugy ýok etmekdir. Ýöne ýolbaşçylar bir zady unutmaly däl: ölçelýän göwrüm – sarp edijileriň kabul edýän hilidir.

Hyzmatyň hilini gowulandyrmak üçin marketologlar hyzmatyň hiliniň esasy gorkezijilerini we maksatly alyjylary anyk kesgitlemelidir. Derňewleriň netijeleriniň esasynda kabul edilýän hyzmatlaryň 10 sany gorkezijileri kesgittenildi.

1. Elýeterlik derejesi – hyzmaty almak üçin aňsat ýollary gözlemek;
2. Kärhananyň abraýy – nädip kärhana ynamdarlylygy gazanýar;
3. Bilim – hyzmaty üpjün edijiler sarp edijileriň isleglerini kesgitlemeli we öwrenmeli;
4. Ygtybarlylyk – hyzmatyň yzygiderliligi we ygtybarlylygy;
5. Howpsuzlyk – hyzmaty berjaý etmegiň we sarp etme howpsuzlygynyň bolmagyny üpjün etmek;
6. Işgärleriniň başarlaňlygy – ýokary hilli hyzmaty hödürlemek üçin işgärleriň hünärmenligi we bilimi;
7. Kommunikasiýa derejesi – kärhanaň hödürleýän hyzmatlary sarp edijilere nädip ýetirilýär;
8. Mylaýymlyk, sypaýyçylyk – işgärleriň sarp edijilere garaýşy (sypaýy,ünsli);
9. Işgärleriň duýgusy – hyzmaty tiz hödürlemekde işgärleriň ukuby;
10. Duýulýan sebäpler – işgärleriň daşky görnüşi, hödürlenýän hyzmatyň hili.

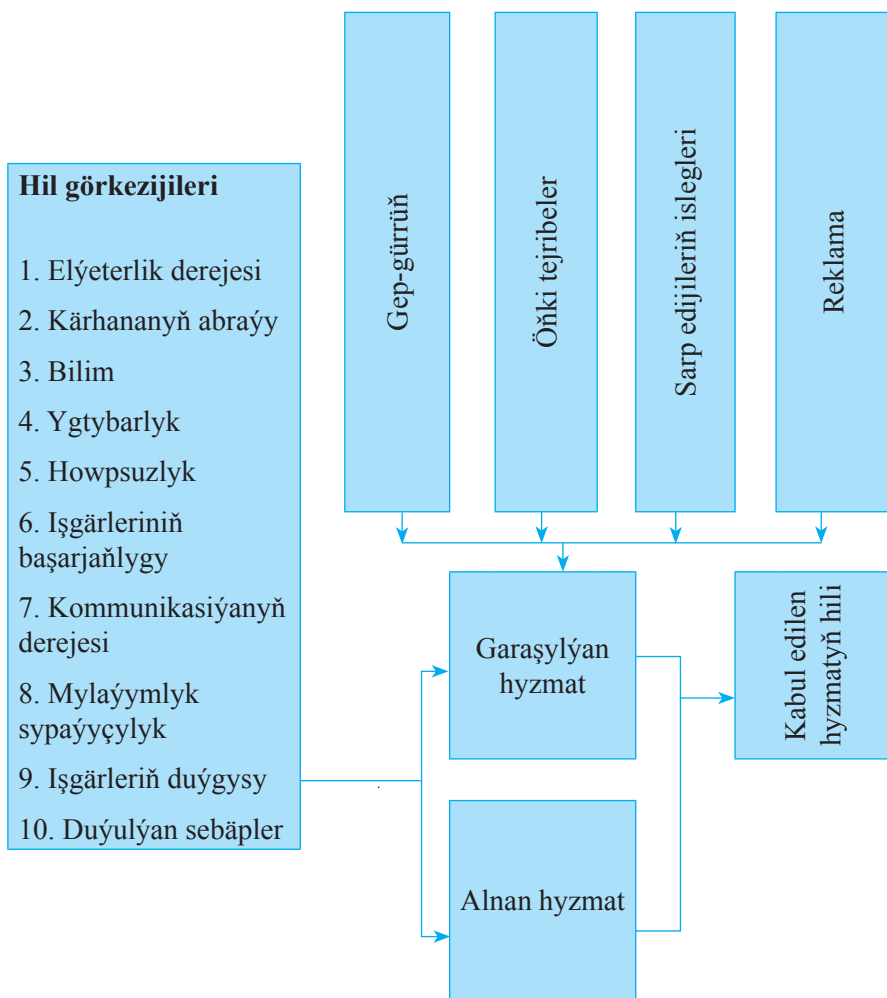
Birinji 5 görkeziji hyzmatyň gutarnykly hili bilen, beýleki 5 görkeziji bolsa hiliň hadysasy bilen baglydyr.

Eger-de şu görkezijilere gowy üns berilse, onda hyzmat ediş çäkleri sarp edijileriň garaşýan hyzmatlaryny doly üpjün edip biler.

Sarp edijilere ygtybarly hyzmatyň yzygider hödürlenmegi, içeri marketing derejesi şeýle-de, maýa goýumlaryň hemişeligi we işgärleriň hünärmenlik derejesiniň ýokarlanmagy bilen bagly bolýar.

Abraý we howpsuzlyk özara baglanyşylan görkezijiler. Eger-de özara sarp ediji hyzmat üpjün edijä ynanýan bolsa, onda şol hyzmaty sarp etmäge sarp ediji gorkmaýar.

Hyzmatyň hili barada reklama we kanagatlanan sarp edijileriň tejribelerini ulanyp, hyzmatyň howpsuzlyk derejesini berkidip bolýar.

30-njy çyzgy. Hyzmatyň hil görkezijileri

Eger-de kärhanada köp sanly filiýalary bar bolsa, onda hyzmaty aňsat alyp bolýar. Soňky ýyllarda hyzmat ediş çäkleri gowy gurnalan hyzmatlaryň hödürlenmeginde netijeli ulgamlara maliýe goýumlary çekýärler. Olar sarp edijelere durnukly hyzmaty üpjün etmek üçin ýokary hili hyzmatlary hödürleýärler. Hyzmaty hödürleýänleriň haryt öndürijilerden tapawudy, harydyň hiliniň durnukly bolmagyna gowy gurnalan abzallar bilen üpjün edip bolýar, hyzmatyň hili bolsa hemişe

durnukly bolmaýar, ol bellibir derejede işgärleriň we satyn alýanlaryň aragatnaşygyna baglydyr.

Hyzmat ediş çäkleriň dernewleri, hyzmatyň hili, birnäçe umumy görkezijiler bilen baglaşdyrylýar.

1. Hyzmat ediş çäkleri sarp edijileriň kanagatlandyрма ideýalaryna baglydyr. Sarp edijileriň isleglerini kanagatlandyrmak üçin olar bellibir strategiýany kabul edýärler. Kärhanalar sarp edijiler bilen aragatnaşykda bolmaklary üçin ýörite guramalary döredýärler, olaryň maksady – sarp edijiler bilen hemişe aragatnaşygy saklamakdan ybaratdyr.
2. Hil bilen bagly köp ýyllap ýygňalan tejribeleri ulanmak. Ýolbaşçylar diňe bir maliýe görkezijilerine üns bermän, eýsem hödürlenýän hyzmatlaryň hiline seredýärler we hyzmatyň medeniýetini işläp taýýarlaýarlar.
3. Hyzmaty üpjün edijiler ýokary derejeli hyzmaty gurnaýarlar.
4. Öňdebaryjy firmalar hödürlenýän hyzmatlaryna uly üns bilen seredýärler we aşakdaky usullary ulanýarlar, alyjylaryň arasynda sorag-jogap geçirmek, närazylygyny we tekliplerini öwrenmek. Sarp edijileriň närazylygy – hyzmatyň hiliniň ýokarlandyrylmagyna gowy itergi bolup durýar, eger-de närazyçylyklara tiz wagtda netijeli seredilse, onda bäsdeşleriň öňe çykmagyna getirer.
5. Öňdebaryjy hyzmat ediş çäkleri sarp edijileriň we işgärleriň isleglerini kanagatlandyrýar. İşgärler bilen gowy aragatnaşygy, netijede sarp edijiler bilen gowy aragatnaşygy saklamaga getiýär. Ýolbaşçylar hiliň derejesini takyk kesgitleýärler we wagtynda isleglerlere ýetýärler, netijede, bolsa işgärler öz ünsüni nämä gönükdirmelidigini, sarp edijiler bolsa gowy aragatnaşyk saklananda nämä garaşmalydygyny kesgitläp bilýärler. Ýolbaşçylar öz işgärlerini goldap durmalydyr, olaryň gowy işi üçin höweslendirmeli we olary kanagatlandyrmak üçin alada edip durmaly.

4.5. Öndürijiligiň gözegçiligi

Harytlaryň möçberiniň artmagy hyzmat ediş çäkleriň guramalaryndan, öndürijilik derejesiniň ýokarlandyrmagyny talap edýär. Öndürijiligi birnäçe usullar bilen galdyryp bolýar:

1. Kärhanalar öz işgärlerini okatmaly ýa-da täze gowy hünärmenleri kabul etmeli;
2. Kärhana hyzmatyň görnüşlerini köpeltmeli;
3. Kärhana hyzmatyň öndürijiligini tertipleşdirip biler;
4. Kärhana hyzmatyň öndürijiligini netijeli işläp, ony ýokarlandyryp bilýär;
5. Kärhana sarp edijileri höweslendirip bilýär;
6. Eger-de kärhanalar hemişe gapma-garşy isleglere gabat gelseler, olaryň öndürijiligini, islegleriň göwrümünü üýtgedip ýa-da galdyryp bolar. Öndürijiligi galdyrmak üçin wagtlaýynça işgärleri işe kabul edip bolýar ýa-da goşmaça işe girizip, işgärler üçin ýörite meýilnama taýýarlap bolýar.

Kärhanalar öndürijiligi ýokarlandyryjak bolup hiliň peselmegine ýol bermeli däl. Öndürijiligi ýokarlandyrmak üçin hili ülnä salyp bolýar, bu bolsa sarp edijileriň kanagatlanma derejesini ýokarlandyrmagyna getirýär.

4.6. Hyzmatyň hiliniň modelleri

Hyzmatyň dolandyryş hadysasy aşakdaky aýratynlyklara baglydyr:

1. Hyzmatyň duýulmazlyk häsiýeti;
2. Öndürmek, sarp etmek, ygtyýarlylygy bermek.

Hyzmatyň hiliniň modelini Maýami uniwersitetiniň profressory A. Parrasurman Amerikanyň Biznes mekdebiniň doktory Balari Zaý-taml we Amerikanyň marketing assosiasiýasynyň agzasy Berri Leonard tarapyndan düzülen.

Bu modelde hyzmatyň hilinden garaşylýan esasy talaplar görkezilendir. Modelde 5 sany garşylyk görkezilen:

1. Kärhanalar alyjylaryň isleglere we hyzmatlara nähili baha berýändiglerini bilmeýärler;
2. Hyzmaty hödürleýän kärhanalarda hyzmatyň hiliniň standartlarynyň ýoklugy;
3. Hödürleýän hyzmatlarynyň we alnan hyzmatlarynyň hil aýratynlyklarynyň arasyndaky boşluk. Bu köp görkezijilerden ybarat bolup biler, mysal üçin, satyjylaryň pes taýýarlygy, bir işgäriň üstüne köp iş ýüklenmegi, işgäriň ahlak taýdan pesligi.
4. Daşky maglumatlar bilen hödürlenýän hyzmatlaryň tapawudy – alyjylar berlen maglumatlary we hyzmaty alan soň deňeşdirýärler hem netije çykarýarlar;
5. Alyjynyň garaşýan wagty we hyzmaty alandan soňky duýgy aralygy.

Hyzmatyň hilinde «neýtral çägi» diýlen düşünje bar. Eger-de hyzmat garaşylýan çäginde geçirilse, onda hyzmat doly ýerine ýetirildi diýip bolmaýar. Eger-de hil we hyzmat derejesi çägiň daşynda edilen bolsa, şonda sarp ediji kanagatlandyryan ýa-da kanagatlandyрмаýan duýgyny duýar.

Şu modelniň esasynda Amerikanyň marketing assosiasiýasynyň alymlary S.Kedott we N.Terdžen hyzmatyň elementleriniň görnüşlerini döredtiler. Olar käbir hyzmatlaryň elementleriniň toparyny düzmek we deňeşdirmek şeýle-de seljermek mümkinçiligini döredip bolýandygyny belleýärler.

Alyjylaryň isleglerini käbir sebäplere esaslanyp, ýüze çykaryp bolýar. Şonuň üçin hyzmatyň netijeliligine hem seretmelidir.

Alyjylaryň duýgularyna görä hyzmatyň elementlerini 4 topara bölüp bolýar.

1. Takyk görkeziji – bu neýtral çägi azrak kesgitlese-de, ol esasy görkeziji bolup alyjylaryň duýgularyna göni tasir edýär.

Eger-de kärhanalar bäsdeşlerden öňe çykjak bolsalar, onda olar diňe şu görkezijini hödürlemelidir.

Takyk görkeziji diýmekligiň sebäbi, bu görkezijiler kanagatlandyryan ýa-da kanagatlandyрмаýan duýgyny görkezýärler.

2. Neýtral görkeziji – bu takyk görkezijiniň tersine, maksimal neýtral çäginä döredýär we tejribelere täsir etmeýär. Alyjylaryň isleglerine az täsir edýänligi sebäpli, muňa känbir üns berilmeýär.

3. Kanagatlandyryan görkezijiler – bu alyjylarda minnetdarlyk duýgusyny döredýär. Sebäbi alyjylar bu görkezijileri peýdalansalar garaşylmaýan hyzmatlary alýarlar.

Mysal üçin dükana baraňyzda ol ýerdäki satyjylar siziň öňüňizden çykyp, size mylaýymlyk bilen öz hyzmatlaryny hödürleýärler. Siz bu hödürlenýän hyzmatdan nägile bolmaýarsyňyz. Şonuň üçin sizde minnetdarlyk duýgusy ýüze çykýar.

4. Göwün geçmeklik – eger-de bu görkeziji dogry ýerine ýetirilmese, onda kanagatlanarsyz täsiri döredýär. Şonuň üçin bu görkezijä göwün geçmeklik görkeziji diýip atlandyrylýar.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy». Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I–II tom. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010 ý.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna». Aşgabat, 2010 ý.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Ösüşin täze belentliklerine tarap». I kitap. Aşgabat, 2008 ý.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Ösüşin täze belentliklerine tarap». II kitap. Aşgabat, 2009 ý.
5. XX taryhy Halk Maslahatynda kabul edilen resminamalar we olaryň durmuşa geçirilişi. Aşgabat, 2007 ý.
6. «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasy». «Türkmenistan» gazetiniň 2007-nji ýylyň 28-nji dekabry.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany halky, söýmek bagtdyr. Aşgabat, 2007 ý.
8. *Saparmyrat Türkmenbaşy*. Ruhnama. Aşgabat, 2001 ý.
9. *Saparmyrat Türkmenbaşy*. Ruhnama II kitap. Aşgabat, 2004 ý.
10. «Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011–2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy». Aşgabat, 2010 ý.
11. *Ç. A. Ataýew, A. Ýa. Ýagmyrow, K. H. Kadyrow*. «Azyk däl harytlary öwrenmegiň we hilini ekspertiza etmegiň nazaryýeti». Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001 ý.
12. *Ç. A. Ataýew, A. Ýa. Ýagmyrow*. «Azyk harytlarynyň hiliniň ekspertizasy». Aşgabat, 2001 ý.
13. *Ç. A. Ataýew, S. K. Hojanazarowa, K. H. Kadyrow, D. G. Sarygulow*. «Bazary öwrenmek». 1-nji kitap. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001 ý.

14. *B. Rahmanow, T. Berdygylyjow, G. Kakalyýewa, B. Hojamgulyýewa, A. Şukurow.* «Bazary öwrenmek». 2-nji kitap. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2001 ý.
15. *Борисов Б. Л.* «Технологии рекламы и PR». Москва, 2001 г.
16. *Вылегжанин Д. А.* «Теория и практика. P.R.», Москва, 2008 г.
17. *Ф. Котлер, В. Вонг, Г. Армстронг.* Основы маркетинга. Москва. Прогресс, 2009 г.
18. Marketing žurnallary. 1999–2000.
19. Маркетинг за рубежом и в России, žurnaly. 1999–2000.
20. *А. С. Солиев.* Маркетинг. Тошкент, 1999 г.
21. *Уткин Э. А., Кочеткова А. И.* «Рекламное дело». Москва, 1999 г.
22. *Эванс И.* Маркетинг. Москва. Экономика. 1996 г.

MAZMUNY

Giriş	7
I bab. Harytlary ýerlemekde ýaýradys usullary we haryt hereketi	9
1.1. Harytlary ýerlemekde ýaýradys ýoly we onuň wezipeleri.	9
1.1.1. Harytlary ýerlemekde ýaýradys usuly barada düşünje we onuň wezipeleri	10
1.1.2. Harytlary ýerlemekde ýaýratmagyň derejeleri	12
1.1.3. Harytlaryň dikligine marketing ulgamy boýunça ýaýradylş ýoly	15
1.1.4. Haryt hereketi. Haryt hereketi barada düşünje we onuň görnüşleri	22
1.1.5. Haryt hereketiniň maksady	23
1.1.6. Harydy ýerlemekde haryt hereketini meýilnamalaşdyrmak	23
1.1.7. Haryt hereketi	32
1.2. Harytlary ýaýratmagyň usullary	34
1.2.1. Bölek we lomaý söwda.	34
1.2.2. Bölek söwda diýmek näme?	35
1.2.3. Lomaý söwda. Lomaý söwdanyň ähmiýeti	55
1.2.4. Harytlaryň ammarlarda ýerleşdirilişi, goýluşy we saklanylyşy	63
1.2.5. Haryt gorlaryny dolandyrmak.	64
1.2.6. Harytlary daşamak	66

II bap. Harytlaryň söwdasyny herekete getirmek	72
2.1. Höweslendirmegiň we aragatnaşygyň strategiýalary	72
2.2. Reklama	94
2.3. Satuwy höweslendirmek	107
2.4. Harytlary wagyz etmek	116
2.5. Şahsy satuw we satuwy dolandyrmak	119
 III bap. Halkara marketing	143
3.1. Halkara söwda ulgamy.	145
3.2. Halkara bazarlara çykmak bazarda maksatlary	149
3.3. Haýsy bazara çykylyjakdygy barada netijä gelmek.	149
3.4. Daşary ýurt bazarlaryna çykmagyň usullary	150
3.5. Bazary öwrenmek gurluşynyň çözgüdi	153
3.6. Harytlaryň ýaýradylş ýollary	155
 IV bap. Hyzmat ediş bazaryny öwrenmek	157
4.1. Hyzmatyň görnüşleri	158
4.2. Hyzmat ediş çäkleri, hyzmatlaryň toparlara bölünişi	160
4.3. Üstünligiň esasy çeşmeleri.	163
4.4. Hyzmatyň hiliniň barlagy	164
4.5. Öndürijiligiň gözegçiligi	168
4.6. Hyzmatyň hiliniň modelleri.	168
Peýdalanylan edebiýatlar	171

Tuwakgylyç Berdigylyjowıç Berdigylyjow,
Gülbahar Kakalyýewa, Annamuhmet Şükürowıç Şükürow,
Bibi Atajanowna Hojamgulyýewa, Bäşim Nurmämmedowıç Rahmanow

MARKETING

II

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>H. Sapargulyýew</i>
Teh.redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>O. H. Mollayewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 24.07.2013. Ölçeği 60x90¹/₁₆.
Şertli çap listi 11,0. Çap listi 11,0. Hasap-neşir listi 9,96.
Şertli reňkli ottiski 24,18. Sargyt №. Sany 1 600.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.